

Іван ЮЩУК

У країнська МОВА

УДК 811.161.2(075.3)
Ю 98

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 р. № 140)

Підручник відповідає Модельній навчальній програмі
«Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти
(автори : Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д.).

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 5 кл. закладів загальн.
серед. освіти / І.П. Ющук. — Тернопіль : Навчальна книга –
Богдан. — 2022. — 352 с.

ISBN 978-966-10-3524-8

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної
середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Українська
мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори :
Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В.,
Попова Т.Д.).

УДК 811.161.2(075.3)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

УВАГА!

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://bohdan-books.com/3524-8/>

Технічна підтримка: (0352) 52-06-07, 067-352-09-89;
admin@bohdan-digital.com

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Запитання
для самоперевірки

Мовні цікавинки

Ключ до вправи

Робота в групі

Запам'ятайте!
Зверніть увагу!

* Відповідь до вправи у кінці підручника

** Значення слова у кінці підручника

© Ющук І.П., 2020

© Навчальна книга – Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2022

ISBN 978-966-10-3524-8

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці!

Народна мудрість каже: «Мова — не полова». Мова — це не просто набір звуків і слів, це чітко організована система. Із нею не можна поводитися абияк. Її треба знати так само досконало, як ви знаєте свій одяг, свою кімнату, свій смартфон.

Нашу мову творили люди не одне тисячоліття.

А ви, користуючись нею, будете її вдосконалювати й збагачувати заради себе і своїх майбутніх нащадків. За допомогою мови ви вбиратимете знання про світ і передаватимете іншим. Мова для цього — найкращий інструмент, але ним потрібно досконало володіти, якщо знати всі його можливості й силу.

Із п'ятого класу ви починаєте вивчати систематичний курс рідної мови. Після узагальненого розгляду мовних явищ (текст, речення, словосполучення, лексика, будова слова) ви докладно ознайомитеся зі звуками рідної мови й позначенням їх на письмі, із творенням слів, їхніми значеннями, із частинами мови та їхнім призначенням, зі способами пов'язування слів у речення для передачі інформації тощо. Пам'ятайте, що основне в освоєнні рідної мови — розуміти суть її окремих елементів, уміти розпізнавати їх і правильно користуватися ними.

Моя мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і помістилося в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

ВСТУП

§1. Значення мови в житті людей

Уявімо на хвилинку, що в людей зникла мова. Що станеться з нашим світом?

Людське життя різко зміниться. Ми швидко перетворимося на істот, які виживатимуть у таких самих умовах, як і решта тварин цього світу. Без мови важко буде зорієнтуватися в незнайомому місці, попросити про допомогу під час хвороби, з'ясувати наміри незнайомця, повідомити будь-яку інформацію про їжу, воду, теплий затишок. Що вже говорити про телевізори, телефони, комп'ютери тощо. Вони просто стануть непотрібними у світі без мови. Ви легко продовжите цей перелік, адже основні завдання мови — це оформлення думок і передача інформації, потрібної нам.

Звідки, наприклад, ми знаємо про далекі країни нашої планети, де ми ніколи не бували? А як жили люди тисячі років тому? Із чого складається навколишній світ? Про всі ці таємниці життя людей та природні явища ми дізнаємося завдяки мові. Якби в людини не було мови, то чи змогли б ми передавати не лише знання всіх минулих поколінь, а й навіть свої власні для наших нащадків? Звичайно, ні.

Без мови людина не могла б ні думати, ні творити, ні самовдосконалюватися, а отже, й бути людиною. Усі досягнення, якими може похвалитися людство, створено завдяки мові. Коли інженери, учені обдумують нові машини, креслять плани споруд, складають програми для комп'ютерів, вони теж не можуть обійтися без мови. Їм треба щось записати, про щось довідатись у книжках, запитати в інших, та й думають вони за допомогою мови.

Але люди не тільки працюють. Вони повинні духовно збагачуватися, розумово розвиватися, виявляти свої здібності. Тож ми читаємо книжки, журнали, газети, спілкуємося через соціальні мережі, слухаємо радіо, дивимося телепередачі, навчаємося в школах та університетах, пишемо твори, дізнаємося один про одного щось цікаве. Навіть лікувати можна за допомогою мови.

Ми вчимося рідної мови все своє життя — від народження до глибокої старості. Адже чим досконаліше людина знає мову, тим краще вона мислить, швидше знаходить розв'язки, легше й чіткіше висловлює свої думки.

1. Прочитайте прислів'я та поясніть значення кожного з них.

1. Птицю пізнати по пір'ю, а людину — по мові. 2. Хто не знає, нехай людей питає. 3. Язык до Києва доведе. 4. Азбука — то до мудрості дорога. 5. Людина без книги як риба без води. 6. Письменний бачить поночі більше, ніж неписьменний удень. 7. Де грамотні люди, там біди не буде.

2. Прочитайте казку. Чому третій брат не зміг дістатися додому, а два інші змогли?

Давно колись жили три брати. І от якось, полюючи, вони потрапили у володіння злого чарівника. Той жорстоко повівся з ними: одного осліпив, другого зробив глухим, а третьому відібрав мову. Але чари його діяли тільки доти, доки брати не дістануться додому. Отак познущався чарівник із братів і відпустив їх порізно. Першим додому прийшов сліпий брат і знову став зрячим, другим дістався глухий і почав чути, а третій, німий, так і не повернувся.

3. Вдумливо прочитайте вірш. Які «приємні» слова вжито в ньому? Коли ми їх уживаємо?

Рідна мова

Сію дитині
В серденьку ласку.
Сійся-родися,
Ніжне «будь ласка»,
Вдячне «спасибі»,
«Вибач» тремтливе —
Слово у серці —
Як зернятко в ниві.

«Доброго ранку!»,
«Світлої днини!» —
Щедро даруй ти
Людям, дитино!
Мова барвиста,
Мова багата,
Рідна і тепла,
Як батьківська хата.

В. Гринько

У світі майже 7000 мов. Із них лише 500 є літературними: це мови, які мають свою писемність, ними написано багато наукової та художньої літератури, публікуються журнали і газети, навчаються в школах, інститутах, університетах. За кількістю носіїв українська мова посідає 19–20 місце серед мов світу, на першому місці — китайська (більше мільярда користувачів), англійська — на четвертому місці, польська — на шістнадцятому.

§ 2. Українська мова — державна мова України

Українська мова є державною мовою України. Нею розмовляє понад 40 мільйонів користувачів. Це одна з найдавніших і найрозвиненіших мов світу.

Коли виникла українська мова — ніхто не знає. Принаймні вже за часів Київської Русі вона звучала на всій території першої української держави. Коли 988 року було прийнято християнство, то князі й бояри за літературну мову обрали церковнослов'янську, запозичену з Болгарії. Нею вони читали й писали, навчалися в школі. Але простий народ тримався своєї, української мови, розмовляв нею, співав пісні, оповідав казки й перекази.

Доля української мови протягом століть була нелегкою. Іноземні поневолювачі — польська шляхта, румунські бояри, угорські пани, російські царі й чиновники — робили все, щоб наш народ забув її. Не дозволяли друкувати українською мовою книжки, учитися нею в школах та університетах, користуватися в урядових установах. Але мова жила, розвивалася й ставала дедалі кращою, багатшою.

У Словнику української мови в 11 томах (у якому, проте, зібрано не всю лексику) налічується понад 134 тисячі слів. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови 2005 року видання міститься майже чверть мільйона слів.

Українською мовою можна висловити й передати найтонші почуття, описати все, що бачить людське око. Нею написано багато визначних творів і наукових праць, українською мовою

блискуче перекладено більшість шедеврів світової літератури. Перша у світі «Енциклопедія кібернетики» була видана українською мовою.

4. Прочитайте гумореску. Що насправді мав на увазі мудрий дідусь, коли згадав про корову?

Кухлик

Дід приїхав із села,
Ходить по столиці.
Має гроші — не мина
Жодної крамниці.
Попросив він: — Покажіть
Кухлик той, що з краю. —
Продавщиця: — Что? Чєво?
Я не панімаю.
— Кухлик, люба, покажіть,
Той, що з боку смужка.
— Да какой же кухлік здесь,
Єслі ето кружка? —
Дід у руки кухлик взяв
І нахмуриw брови.

— В Україні живе те
Й не знає мови... —
Продавщиця теж була
Гостра та бідова.
— У мене єсть свій язык,
Ні к чєму мнє мова! —
І сказав їй мудрий дід:
— Цим пишатися не слід,
Бо якраз така біда
В моєї корови:
Має, бідна, языка
І не знає мови.

П. Глазовий

5. Прочитайте розповідь про прапор і герб України. Розпитайте рідних, знайомих, що їм відомо про ці державні символи. Запишіть їхню розповідь.

Кожна держава має свій прапор і герб

Синьо-жовтий прапор нашої держави України прийшов до нас із давнини. Синій колір на ньому — це колір погідного неба. Він означає мир. Жовтий колір — це колір достиглого лану пшениці. Він означає достаток, багатство. Разом вони ніби промовляють: ми за мирну працю.

Тризуб ще давніший, ніж синьо-жовтий прапор. Його значення загубилося в глибині століть. Одні вчені вважають його умовним зображенням дерева життя, інші вбачають у ньому символ влади, ще інші — символ руху (перший зубець — минуле, середній — сучасне і третій —

майбутнє), а дехто прочитує тут слово «воля».

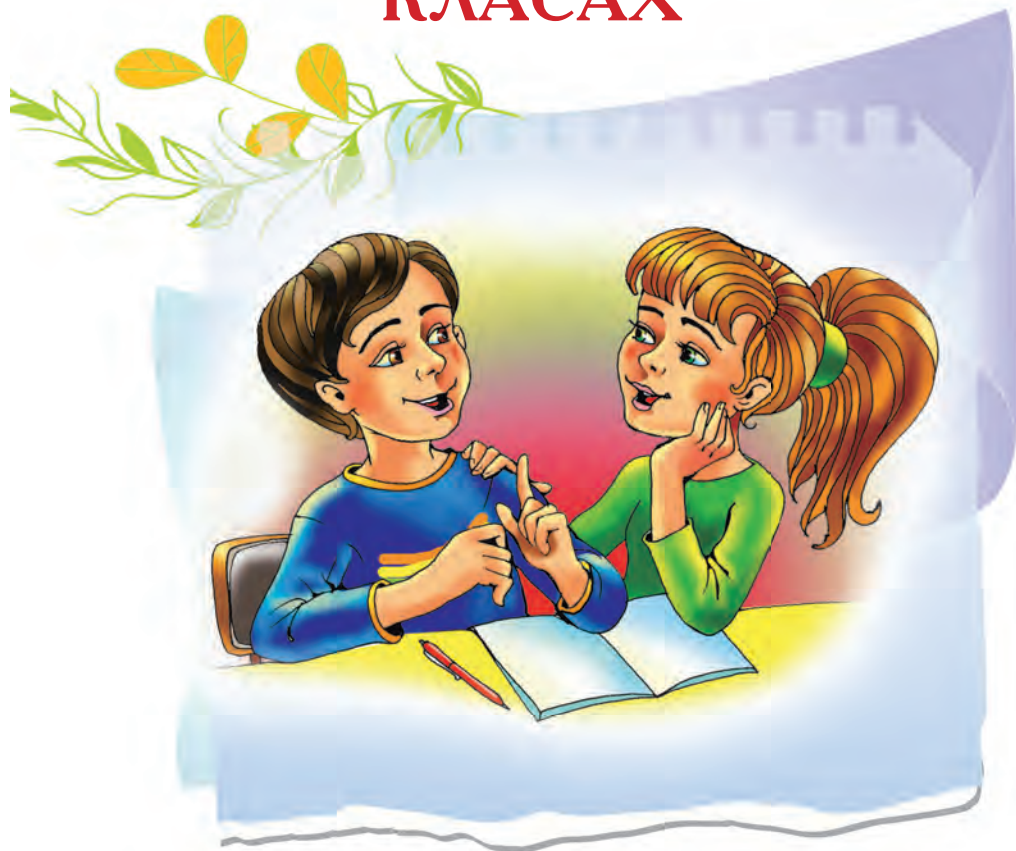
Синьо-жовтий прапор і тризуб символізують незалежність України. До них треба ставитися з пошаною (Із журналу).

Запитання для самоперевірки

1. Для чого людям потрібна мова?
2. Як людина все своє життя вчиться мови?
3. Чи давно існує українська мова?
4. Чому стародавні українські книги написано церковнослов'янською мовою, а народні пісні складено українською?
5. Розкажіть про розвиток української мови з давніх часів.
6. Чим багата українська мова?
7. Що символізують синьо-жовтий прапор і тризуб?

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

У початкових класах ви багато дізналися про вживання букв, будову слів та спільнокореневі (споріднені) слова, про частини мови, речення. Ці знання ви будете поглиблювати протягом цього та наступних років.

А тепер потрібно повторити, що вам відомо про текст та частини мови, їхнє змінювання і правопис.

§ 3. Текст

Зі слів та словосполучень утворюють речення: *Немає ближчої людини за рідну маму.* А з речень складаємо текст: *Немає ближчої людини за рідну маму. Вона і порадить, і розрадить. Вона і допоможе, коли тобі важко. Мама, якщо треба, і насварить, але з любов'ю, бо вона ж — найрідніша.*

Текст — це ряд речень, об'єднаних спільним змістом і розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності.

У тексті кожне наступне речення розвиває думку, висловлену в попередньому. Пов'язують речення в текст повторенням тих самих слів, уживанням займенників, сполучників тощо.

Текст ділимо на абзаци. В абзаці речення об'єднані якоюсь однією думкою. Перше речення в абзаці на письмі починається з нового рядка.

6. 1. Прочитайте обидві частини вправи. Яку з них можна назвати текстом, а яку — ні? Чому?

I.

1. Ось і школи знайомої мури, і до мене біжать школярі.
2. Я пам'ятаю вчительку мою, просту, і скромну, і завжди спокійну.
3. Наче рідний дім для нас була сільська далека школа.
4. Учитель мій! Як ми тебе любили, як слухали в полоні юних мрій.
5. Чи сніг летів, чи квітнув теплий май, ти вчив любити подвиги людини, красу труда й безсмертний рідний край.
6. І у життя тепло душі твоєї ми крізь вітри й негоди понесли (Із тв. В. Сосюри).

7. Не кайся рано вставати, а замолоду вчитися. 8. Корінь навчання гіркий, а плід його солодкий. 9. Науки ні вода не затопить, ні вогонь не спалить, ні злодій не вкраде. 10. Книжка — маленьке віконце, а крізь нього весь світ видно (*Нар. творчість*).

II.

Марія Василівна вийшла зі школи. Назустріч їй війнув холодний вітер. Учителька глибоко дихнула свіжим зимовим повітрям.

Вона таки справді втомилася. Позаду залишились гомінливі класи, напружений шкільний день.

Перед очима вчительки випливла постать її учня Сашка Маркаря. Він пильно дивиться Марії Василівні у вічі, а вуха червоніють-червоніють. Учителька вже знає — не виконав домашніх завдань. Здібний, але до науки не дуже охочий.

Учора й сьогодні Сашка не було в школі. Хтось казав, що захворів, а хтось нібито під лісом на лижах його бачив.

Марія Василівна ще на першому уроці записала собі в щоденник: сьогодні ж відвідати Сашкових батьків і поговорити з ними (*Ю. Збанацький*).

2. Про кого розповідається в тексті? Яка основна думка тексту? Який зв'язок між другим і останнім абзацами? А які думки доповнюють основну думку? Орієнтуючись на абзаци, складіть план тексту з п'яти пунктів.

3. Попрацюйте у групі. Використовуючи матеріал двох частин вправи, складіть розповідь про свою першу вчительку.

7. Доповнюючи або перебудовуючи подані речення й словосполучення, напишіть коротку розповідь на тему «*Найближча мені людина*».

Дбає про мене. Виряджає до школи. Зустрічає мене. Пояснює, якщо я чогось не розумію. Розповідає, що можна, а чого не треба робити. Привчає до роботи. Я лягаю спати, а...

8*. Розташуйте речення в такій послідовності, щоб утворився текст — уривок із вірша Т. Шевченка. Почніть його словами: *Сонце заходить...*

1. Лину я, лину, думу гадаю, і ніби серце одпочиває. 2. Радіють люди, що одпочинуть, а я дивлюся... 3. Сонце заходить, гори

чорніють, пташечка тихне, поле німіє. 4. І серцем лину в темний садочок на Україну.

Щоденник

Запис перший (Марійчин)

Людина повинна бути уважною.

Ось недавно мама каже мені:

— Ітимеш до школи — вкинь у поштову скриньку листа. У тітоньки Олі через три дні день народження, їй буде приємно одержати від нас привітання.

Я тільки глянула на конверт і відразу ж помітила, що немає поштового індексу.

— Добре, що ти така уважна, — сказала мама. — А то наше привітання могло б запізнитися.

Я намагаюся завжди бути уважною. Через те й у диктантах не роблю помилок.

- 9.
1. Як пов'язані між собою думки, висловлені в першому й останньому абзацах цього тексту? Про що йдеться в решті тексту?
  2. Перекажіть зміст Марійчиної розповіді чотирма-п'ятьма реченнями. Запишіть свій переказ.

§ 4. Стилi мовлення

10. 1. Прочитайте тексти.

I.

Осiнь — пора року, що триває в Пiвнiчнiй пiвкuli Землi вiд дня осiннього рiвнодення** (23 вересня) до дня зимового сонцестояння** (22 грудня). За календарем осiнню називають мiсяцi вересень, жовтень i листопад. У Пiвденнiй пiвкuli в цей час — весна (*З довідника*).

II.

Як непомiтно i швидко надiйшла осiнь! Мабуть, давно вже сидiла вона, причаївшись у високiй кукурудзi на городi. I коли одного темного й похмурого вечора застукала й зарипiла вiконницями буря, осiнь вийшла iз своєї схованки. Вона стояла просто серед городу i тепер уже не ховалася i не крилася, бо й сховатись їй не було куди (*О. Донченко*).

2. Чи однаковою є тема обох текстiв? Чим вони вiдрiзняються один вiд одного?

Той самий змiст, ту саму думку люди можуть передавати по-рiзному. Розповiдь ученого вiдрiзнятиметься вiд розповiдi письменника, а ще по-iншому розкаже це саме приятель приятелєвi.

Вiдповiдно в мовленнi розрiзняємо **науковий, художнiй, розмовний** стилi.

У науковому стилi вживають спецiальнi слова (*рiвнодення, сонцестояння*), наводять точнi данi (*23 вересня*), майже немає образних висловiв.

У текстах художнього стилю багато образних висловiв (*осiнь причаїлась на городi*), докладно описано предмети (*висока кукурудза, темний i похмурий вечiр*), майже немає спецiальних слiв.

Розмовний стиль — це наше повсякденне спілкування.

11. Прочитайте. Скажіть, які вислови належать до наукового, а які — до художнього стилю.

Зниження температури; з дня на день стає холодніше; гасає вітер по садах; пристосування до кліматичних змін; осінь-чарівниця; золоті фарби; зелені коси берези; клен палає жовтогарячим полум'ям; міжклітинна речовина; масове опадання листків; кружляє листя; м'якою ковдрою лягає на землю; поживні речовини з листя переходять у ґрунт.

12. 1. Які слова порушують стиль поданого тексту? Виправте цю невідповідність.

Сліпуче джерело світла і тепла підіймалось у безкраю голубинь неба, заливало своїм щедрим промінням усе навколо. Повівав помірний потік повітря, і тому температура була невисока. Приємно шепотіли, нагинаючись додолу, колоски пшениці, налиті важкими плодами зернової культури.

2. Попрацюйте у групі. Розгляньте малюнок. Складіть невеликий опис літа в художньому стилі, використовуючи образні вислови.

13. Прочитайте прислів'я і на основі їх складіть поради, як треба поводитися під час спілкування з іншими людьми. Запишіть складені поради.

1. Людина має два вуха, щоб багато слухати, а один язик, щоб менше говорити. 2. Мудрий думає, що говорить, а дурний говорить, що думає. 3. По крику дурня пізнати. 4. Інших не суди, на себе погляди. 5. Умій жартувати, та знай, коли перестати. 6. Не мни слова, говори просто.

§ 5. Іменник

Іменник — це самостійна частина мови, яка називає особу або предмет і відповідає на питання **хто?** **що?**

Іменники змінюються за відмінками та числами, мають рід (чоловічий, жіночий, середній). У реченні найчастіше виконують роль підмета або додатка, можуть бути й іншими членами речення:

Розум — скарб людини. Людина розуму вчиться увесь вік.

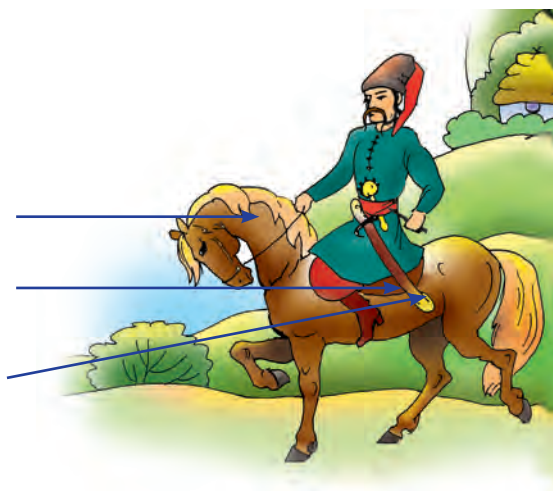
Diagram showing the grammatical structure of the sentence with arrows pointing to the corresponding questions:

- що? — Розум
- чий? — скарб
- що він таке є? — людини
- чого? — розуму
- як довго? — весь
- вік

Мій (він) кінь — чоловічий рід

Моє (воно) сідло — середній рід

Моя (вона) шабля — жіночий рід

ХТО? ЩО? (називний)

Немає КОГО? ЧОГО? (родовий)

Дає КОМУ? ЧОМУ? (давальний)

Бачить (знайшов) КОГО? ЩО? (знахідний)

Орудує КИМ? ЧИМ? (орудний)

Сидить НА КОМУ? НА ЧОМУ? (місцевий)

Кличе, зве: друже! Богдане! Софіє! (кличний)

- 14.** 1. Пригадайте частини мови, які ви вивчали раніше. Випишіть підряд у три колонки окремо іменники, прикметники, дієслова.

Учень, історичний, учитися, радісний, свято, активні, набуваємо, працею, аналізують, добрий, осіння, відкриваєш, читаєте, історія, святковий, товариського, хвилина, аплодує, іскристим, іскорки, втішний, напишу, несемо, акуратні, ідеш, відкриття, мирний.

2. Підкресліть у всіх вписаних словах початкову букву. Якщо ви правильно виконаєте вправу, то з цих букв складете побажання. Прочитайте його й запишіть.

Тайська назва Бангкоку — Крунгтхепмаханакхон, повна офіційна назва якого складається з 20 слів й українською мовою перекладається так: «Місто янголів, велике місто, місто — вічний скарб, неприступне місто Бога Індри, велична столиця світу, обдарована дев'ятьма дорогоцінними каменями, щасливе місто, сповнений достатку грандіозний Королівський Палац, що нагадує райські житла, у яких править перевтілений бог, місто, дароване Індірою і побудоване Вішвакармою». Але традиційно це місто називають, як у давні часи, Бангкок, тобто «місце, де ростуть оливки».

15. 1. У поданому тексті є 13 іменників. Випишіть їх за відмінками.

1. Ти хочеш заслужити повагу і визнання однолітків?
2. Пам'ятай, що здобути авторитет набагато важче, ніж його втратити.
3. Щоб відповідати вимогам колективу, потрібно мати такі цінні якості, як чуйність, увагу, доброзичливість, товарищівність.
4. Завжди ретельно зважуй свої слова та вчинки.

2. Усього іменників у родовому відмінку — 2, у знахідному — 10, у давальному — 1.

16. 1. Поставте іменники в орудному відмінку однини. Запишіть їх у три колонки: 1) із закінченням *-ом, -ою*; 2) із закінченням *-ем, -ею*; 3) із закінченням *-ю*.

Душа, усміх, скроня, свічка, злість, любов, орач, вантаж, убогість, чорногуз, тінь, з'їжа**, людина, князь, старість, кущ, тьмяність.

2. Підкресліть у кожному утвореному слові другу від початку букву. Із цих букв складете вислів Т. Шевченка. Запишіть його.

3. Поясніть правопис іменників в останній колонці.

17*. Перепишіть текст. Слова, що в дужках, поставте у потрібному числі й відмінку. Закінчення підкресліть.

Сьогодні я був у (бібліотека). Там стоять (стелаж) з (книга). На (стіна) написано: «До (книжка) ставтеся з (любов)!» Бібліотекарка запропонувала мені багато цікавих (книжка). Я вибрав собі

дві (книжка): «Михайлик — джура козацький» (Марія) Пригари й «Українські народні (казка)». Коли я виходив, то подякував (бібліотекарка).

Щоденник

Запис другий (Оленчин)

Ось як ми надумали вести свій щоденник.

Андрійко, який мріє стати знаменитим мореплавцем, щойно сів за парту, відразу вдає, ніби крутить стернове колесо, й вигукнув:

— Повний уперед! Наш корабель вирушає в дев'ятимісячне кругосвітнє плавання.

Петрик, а він мріє про космічні подорожі, зауважив:

— На кораблі повинен бути бортовий журнал, щоб у ньому записувати найважливіші події.

— Правильно! — підтримали його інші учні та учениці.

— Гарний задум, — похвалив нас учитель української мови Петро Іванович, коли ми йому розповіли про це.

1. Прочитайте Оленчину розповідь. Скільки в ній іменників?
2. Попрацуйте у групі. Що вам найбільше запам'яталося з перших днів нового навчального року? Складіть невелику розповідь.

§ 6. Займенник

Займенник — це самостійна частина мови, яка вказує **на предмети** (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони, хто, що, дехто, будь-що*), **ознаку** (*мій, твій, інший, всякий, кожний, деякий, такий*) або **кількість** (*стільки, скільки, ніскільки, стозна-скільки*), але не називає їх.

Займенники відповідають на такі ж питання, як іменники (*хто? що?*), прикметники (*який? чий?*) та числівники (*скільки?*).

Займенники змінюються за відмінками, числами, а деякі — і за родами.

У реченні можуть виконувати роль підмета, додатка, означення, зрідка — обставини:

Гарно того вчити, хто хоче все знати.

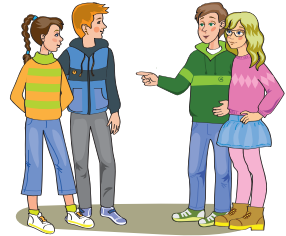
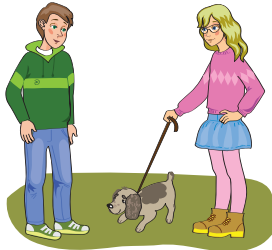
Усяке діло любить, щоб коло нього панькалися.

На те і голова, щоб у ній розум був.

Займенники використовують, щоб уникнути повторів:

*Ішов дощ, **він** (дощ) моросив з самого ранку. Дорога вкрилась калюжами, **які** (калюжі) розросталися на очах.*

Особові займенники: *я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони.*

Я**Ми****Ти****Ви****Він****Вона****Воно****Вони**

19. Прочитайте. Знайдіть особові займенники. Які з них першої особи, які — другої та третьої?

I.

Ми — є. Ми — будемо.
 Не віриш, доню?
 Запитай у пісні,
 Вона тобі усе розкаже.
 Як вона жила.
 Як вижила.
 Як крила розпрямляє.
 І йде між люди знову,
 І їх підводить
 На рівні ноги...
 Чуєш! Як лунає пісня!
 Ми — є. Ми — будемо.
 Будь певна, доню!

Д. Чередниченко

II. Чи знаєте ви, що таке комети? Зараз я трохи розповім вам про них. Комети — це тіла Сонячної системи. Вони нагадують м'яч із хвостом. Коли їхнє льодяне тіло наближається до Сонця, то воно нагрівається настільки, що з нього починають виділятися гази й пил. Під впливом сонячних вітрів вони летять геть від ядра, формуючи хвіст комети.

Кількість комет у Сонячній системі дуже велика, однак ми бачимо їх рідко, тільки тоді, коли вони пролітають близько до Землі.

20.* 1. Прочитайте виразно текст. Особові займенники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку. Вимовляючи, правильно наголошуйте їх.

Росли разом троянда й кропива́. Кропива раз і каже своїй сусідці: «Дивись, як ця бджілка коло (ти) кружляє, (ти) ні на хвилинку нема від неї спокою. Я дивуюся, як у (ти) вистачає терпіння. Я не дозволила б цій поганій комасі пити з (я) соки. (Я) ніхто й пальцем не зачепить, а з (ти) й бджілка робить, що хоче. Хіба (ти) це не обходить?»

2. Як ви гадаєте, що відповіла троянда кропиві?

21. Замість крапок допишіть у потрібних відмінках займенники, які би вказували на осіб і предмети, названі на початку кожного ряду. Поясніть їхній правопис.

1. *Пріятель*. Ми не застали ...; говорили про ...; книжку відніс ...; я був з ...; бачив ... . 2. *Побдруга*. Я зустріла ...; ми підійшли

до ...; пішли з ...; розповіли ...усе; на ... було рожеве плаття. 3. *Дерево*. Біля ...; на ... сорока звила гніздо; ми сіли відпочивати під ...; вітер зломив ... . 4. *Книги*. Люблю читати ...; з ... ми черпаємо знання; я завдячую ... найприємнішими хвилинами.

22. Перепишіть, замінюючи іменники, що в дужках, займенником 3-ї особи в потрібних відмінках.

Як іду я шляхом,
Всюди позираю:
Стрінеться оселя —
Я (оселю) минаю.

Якщо ще могила**
Де забовваніє,
Зараз в мене серце
Так і звеселіє.

Лину я до (могили),
Наче до дружини;
Сяду, уклонюся
Близько до вершини.

Степ і синє небо
Поглядом окину:
Бачу ж тебе, бачу
Пишну Україну!

Я. Щоголів

- 23*. Перепишіть, замінюючи іменники, що в дужках, займенниками. Вставте пропущені букви в іменниках.

1. Серед лозових куц.. в'ється стежка. Щодня втоптують (стежку) дитячі ног.., поспішаючи на купання. 2. Річка виблискує на сонц.. вигнутою сріблястою смуг.. . За (річкою) починається широкий луг. 3. На (лузі) у червн.. рясно зацвітають трав.., приваблюючи до себе бдж..л. Гудуть (бджоли) від ранк.. до веч..р.., вклоняються кожній квіточ.. (*О. Копиленко*).

Щоденник

Запис третій (Андрійків)

— Само собою ніщо не робиться, — заявив на перерві Сашко. — Якщо ми справді хочемо вести щоденник, то нам потрібно домовитися, як ми будемо це робити.

— А що тут? Хай усі записують у свій зошит, що побачать, почують, — запропонувала Марійка. — А потім той, у кого буде найкраща розповідь, перепише її до спільного щоденника. Зберігатиме його...

— Нехай він буде в Марійки, — не дав їй договорити Олесь. — Вона уважна, то й дбатиме про нього.

— А те, чия розповідь найкраща, ми будемо вирішувати разом, — сказала Оленка.

- 24.** 1. Прочитайте Андрійкову розповідь. Знайдіть у ній особові займенники. Для чого вони вжиті?
2. Перекажіть по-своєму розмову чотирьох учнів так, як ви її зрозуміли.

§ 7. Прикметник

- 25.** Знайдіть у реченнях прикметники. Визначте їхній рід (в однині), відмінок і число. Назвіть у них закінчення.
- I.** 1. Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця! (*В. Сосюра*). 2. Блакитна тихосаяна ніч стояла у своїй довершеній красі над лісовим хліборобським краєм (*М. Стельмах*). 3. Вітчизни є різні на світі, а в мене найкраща — одна (*А. Малишко*).
- II.** 1. Український народний костюм має велике художнє значення. 2. Від глибокої давнини він задовольняв не лише матеріальні, а й духовні потреби людини. 3. Його високим мистецьким рівнем

захоплювалися історики та митці. 4. Розвиток українського костюма на різних етапах відбувався у тісному зв'язку з розвитком культури. 5. Найдавніші риси у традиційному вбранні українців збереглися на території ранніх слов'янських поселень древлян, сіверян та полян (Із кн. Т. Ніколаєвої «Історія українського костюма»).

В. Маковський.
Українська дівчина

Прикметник — це самостійна частина мови, яка називає ознаку предмета і відповідає на питання який? чий?

Прикметники називають:

колір: білий, синій, темно-жовтий;

розмір: великий, довгий, малий;

смак: солоний, гіркий, кисло-солодкий;

вдачу людини: щедрий, розумний, скупий;

відношення до матеріалу: дерев'яний, кам'яний.

Прикметник залежить від іменника і тому має такі самі рід, число та відмінок, як іменник:

якого?
теплого дня: чоловічий рід, однина, родовий відмінок;

якими?
корисними справами: множина, орудний відмінок;

у якому?
у далекому краї: чоловічий рід, однина, місцевий відмінок;

якому?
жовтому листі: середній рід, однина, давальний відмінок.

Прикметник у реченні переважно виконує роль означення:

у якого?
У доброго господаря і соломинка не пропаде.

Може виконувати роль інших членів речення: Ранній

кому?

пізньому не кланяється. Гарна птиця пером, а чоловік розумом.

Прикметники

великий

білий

зелений

розумний

дерев'яний

26. 1. Випишіть спочатку у колонку ті словосполучення, де в закінченнях прикметників треба вставити букву *i*, а потім ті, де треба вставити букву *и*.

Мудр..й людині, учнівськ..х зошитів, вчорашн..х уроків, учітк..й послідовності, широк..м полем, сталев..ми плугами, в гаряч..й час, струнк... тополі, у лелеч..м гнізді, осінн..й день, айвов..й сік, у строкат..х лісах, у сьогоднішн..й газеті, з весел..м настроєм.

2. У вписаних прикметниках підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте відому пораду Т. Шевченка. Запишіть її.
3. Визначте рід, число і відмінок вписаних прикметників.

27. Прочитайте словосполучення виразно вголос. Поясніть різницю в закінченнях прикметників та іменників.

Ранньою вишнею, пізньою черешнею, сусідньою вулицею, давньою піснею; пахучою грушею, свіжою їжею, гарячою кашею; високі будинки, довгі дороги, величаві пави.

28*. Доберіть із довідки прикметники, що найбільше підходять до змісту речень, і поставте їх у потрібній формі.

Восени багато птахів відлітає до ... країв, у вирій. ... зозулі, ... солов'ї, ... ластівки зникають, ледве відчувши першу прохолоду ... ночей. А жайворонки, шпаки іноді тримаються ще й тоді, коли вже на ... луках з'являється ... паморозь. У ... краях наші птахи ні пісень не співають, ні гніздечок не в'ють. Тільки чекають, коли минуться ... холоди і можна буде повернутись у ... край (За *О. Копиленком*).

Й. Бокшай. *Золота осінь*

Довідка. Співучий, голосистий, легкокрилий, теплий, навколишній, лютий, осінній, сивий, рідний, чужий.

29. 1. Із поданих сполучень слів спробуйте скласти вірш про відліт птахів. Для цього поставте слова в потрібних формах, переставте їх місцями, додайте прийменники, сполучники. Промовляючи вголос, вслухайтеся, чи скрізь є правильний ритм, потрібне римування.

Пташки відлітають; далекі країни; гомінливі шпаки; поважні лелеки. Жорстока зима; холодами їх лякати; та нема так ніде; у рідному краї. Лиш діждатися весни; ті далекі країни; враз вони прилинуть — і лелеки, і шпаки.

2. Запишіть утворений текст. Знайдіть прикметники і підкресліть у них закінчення.

Щоденник

Запис четвертий (Сашків)

Коли Петрик сказав, що на кораблі має бути бортовий журнал, Андрійко заперечив:

— Це на космічному кораблі є бортовий журнал, а на звичайному — ведуть корабельний журнал.

— А ми заведемо собі класний журнал, — обізвалася Оленка.

Але тепер уже Петрик не погодився:

— У класному журналі вчителі ставлять оцінки. Нам треба знайти якусь іншу назву.

— А що, коли ми свій журнал назвемо щоденником? — запитав я.

Проти цієї назви ніхто не заперечив. І Петрові Івановичу вона теж сподобалася.

- 30.** Прочитайте Сашкову розповідь, правильно виділяючи голосом найважливіші слова. Навколо яких слів виникла суперечка? Чому?

§ 8. Числівник

- 31.** Перепишіть поданий текст, розкриваючи дужки. Підкресліть числівники. Поясніть правопис великої літери.

1. Найголовнішою подією у (Д, д)авній (Г, г)реції були (О, о)лімпійські (І, і)гри. 2. Уперше їх провели у сімсот сімдесят шостому році до нашої ери. 3. Вони відбувалися кожні чотири роки в (О, о)лімпії і присвячувалися богам. 4. З усієї (Г, г)реції збиралися (А, а)тлети, щоб принести славу своєму місту. 5. У тисяча вісімсот дев'яносто шостому році (О, о)лімпійські (І, і)гри відновили. 6. Їх провели в (А, афінах), столиці (Г, г)реції, і це стала перша сучасна (О, о)лімпіада.

Числівник — самостійна частина мови, яка називає кількість предметів або порядок їх при лічбі. Відповідає на питання скільки? котрий?

Скільки?	Котрий?
Один	Перший
Два	Другий
Десять	Десятий
Тридцять сім	Тридцять сьомий

Запам'ятайте
правильні словосполучення на позначення часу

О котрій годині?

Об одинадцятій

О другій двадцять

О восьмій п'ятдесят

Котра година?

Одинадцята

Двадцять хвилин
на третю

За десять дев'ята

32. 1. Запишіть подані слова у три колонки: 1 — іменники, 2 — прикметники, 3 — числівники.

I. Скриня, одинадцять, здоровенний, контрастний, інженер, двадцятий, дит'ясла, озимий, ожина, окріп, дев'ятсот, знаний, шалений, тридцять, княжий, хазяїн, шістнадцять, тьмянний.

II. У виписаних словах підкресліть другу від початку літеру, прочитайте прислів'я, яке закінчується словом *...відчиняє*.

33. 1. Перепишіть текст, замінюючи цифри словами.

1. Навіть звичайні городні рослини, вага яких від 200 грамів до 5 кілограмів, можуть перетворитися на гігантів. 2. Зафіксовано

випадки, коли капустини виростили діаметром 70 сантиметрів і вагою понад 20 кілограмів, кабачки — вагою до 50 кілограмів і морквини — до 2 кілограмів. 3. Нікого уже не здивуєш гарбузами і кавунами вагою від 300 до 400 кілограмів. 4. Проте в 1984 році на городі жительки міста Вільнюса сталося справжнє диво. 5. Диня, вирощена господинею, заважила... 500 кілограмів!

2. Чи можете ви похвалитися якимись овочами-гігантами, вирощеними на вашому городі чи ділянці? Підготуйте невелику розповідь про цей випадок.

§ 9. Дієслово

- 34.** Знайдіть дієслова. Визначте їхній час, особу (для теперішнього і майбутнього часу), рід (для однини минулого часу) і число.

- I.** 1. Україно, моя Україно, я для тебе на світі живу (*Д. Павличко*).
2. І колишеться м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, а Вітчизна — одна (*А. Малишко*). 3. Ми любимо землю цю святу всім серцем, до кінця (*О. Ющенко*). 4. Тут запеклася кров мого народу і одридали волю кобзарі (*Л. Костенко*). 5. До тебе, Батьківщино — земле вічна, ведуть усі стежки й усі дороги (*Б.-І. Антонич*). 6. Прославимо ж нашу Вітчизну, могутній наш сонячний край (*П. Дорошко*).
- II.** 1. Того ранку ми прокинулися задовго до шкільного дзвоника.
2. Ранок стрічає нас урочисто і світло. 3. Небо високе-високе, і по ньому сріблястим павутинням снуються хмаринки. 4. Сонце світило нам просто в обличчя. 5. Федькові одстовбурчені вуха горять, як ліхтарі. 6. Він розмахує новеньким портфелем, сонце спалахує на нікельованому замкові, і мені здається, що він навмисно так вимахує, бо хоче, щоб я йому позаздрив. 7. Я захвилювався, що ми запізнимося (Із тв. *А. Дімарова «На коні й під конем»*).

Дієслово — це самостійна частина мови, яка називає дію або стан предмета як процес і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Дієслово у реченні найчастіше виконує роль присудка: *Куди вітер дме, туди й гілля хилиться.*

Усі дієслова поділяють на дві дієвідміни.

До **першої дієвідміни** належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**: *кажуть, пишуть, працюють, танцюють*. В особових закінченнях вони мають **е (є)**:

кажемо, кажеш, кажете, каже;
пишемо, пишеш, пишете, пише;
працюємо, працюєш, працюєте, працює;
танцюємо, танцюєш, танцюєте, танцює.

До **другої дієвідміни** належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-ать (-ять)**: *мовчать, бачать, клять*. В особових закінченнях вони мають **и (ї)**:

мовчимо, мовчиш, мовчите, мовчить;
бачимо, бачиш, бачите, бачить;
клеїмо, клеїш, клеїте, клеїть.

-уть (-ють)	←→	е (є)
-ать (-ять)	←→	и (ї)

Частку **не** з дієсловами завжди пишемо **окремо**: *не почну, не говорить, не завмерли*. **Разом** пишемо тоді, коли слово не існує без **не**: *неволити, нехтувати, ненавидіти, недочувати, недобачати*.

Запам'ятайте!

У дієслівних закінченнях **-ться** завжди пишемо з м'яким знаком, а **-шся** — без м'якого знака:

пишеться — пишешся
усміхається — усміхався
перетинається — перетинався

- 35. 1.** Випишіть у дві колонки окремо дієслова I і II дієвідмін. Закінчення підкресліть.

Зберуть, несете, зносять, узагальнюємо, непокоїться, зміниться, стережеш, шарудить, спинимо, красується, клеїш, порадите, думаєш, здається, здійснимо, падають, бачать.

- 2.** Підкресліть у кожному виписаному слові другу від початку букву. З цих букв, виписаних підряд, складете прислів'я. Запишіть його.

- 36*.** Перепишіть, вставляючи букви у закінчення дієслів. Підкресліть ці закінчення.

Ми з Оверком друж..мо,
жив..мо — не туж..мо:
разом ход..мо до школи,
поруч в класі сид..мо,
разом з школи ід..мо,
і не свар..мось ніколи,
бо з ним діл..мось усім,
бо на те ж ми й друзі з ним!

І. Муратов

- 37.** Запишіть прислів'я, вставляючи частку *не*. Як пишеться частка *не* з дієсловами?

1. ... бери, де ...поклав. 2. ... вміє той, хто ... працює. 2. Поки ... впріти, доти ... вміти. 4. Чого вранці ... зробиш, того ввечері ... наздоженеш. 5. Чого Івась ... навчиться, того й Іван ... буде знати. 6. Треба розумом надточити, де сила ... візьме.

- 38. 1.** Запишіть дієслова у 2 колонки: у першу — зі вставленим *ь*, а в другу — без вставленого *ь*.

Скосят.., приведеш.., змириш..ся, проходить.., заховають.., сходять..ся, намагаєш..ся, шумит.., чорнієш.., розтирають.., няньчат..ся, працюєш.., повідомиш.. .

- 2.** У виписаних словах підкресліть четверту від початку букву і прочитаєте закінчення вислову Герберта Уеллса «У будь-якій країні сонце...».

39. Перепишіть, замінюючи займенники та дієслова 1-ї особи займенниками та дієсловами 2-ї особи однини. Особові закінчення дієслів підкресліть.

Я ще не знаю, ким буду, коли виросту. Може, перетинатиму кораблем океани чи полечу на далекі планети. Або на рідній землі вирощуватиму небувалі врожаї екологічно чистої пшениці, садитиму квітучі сади. А може, приборкаю блискавку, змушу її служити людям. Або винайду ліки від найстрашнішої хвороби. Чи створю машину часу. Ким буду, я ще не знаю. Але, коли виросту, буду працювати, щоб приносити користь людям (Із журналу).

Щоденник Запис п'ятий (Олесів)

Якби людина нічого не робила — ох, як нудно було б!
Тиняєшся цілий день — і тільки позіхаєш та спиш.

А вчитися — цікаво. Учитель розповідає — ти слухаєш і уявляєш. Часом, щоправда, не все схопиш одразу, не все зрозумієш. Тоді ще і ще раз повертаєшся до цього матеріалу, доки він тобі не стане зрозумілим.

Або розв'язуєш задачу з математики. Буває, ти і так, і сяк підступаєш до неї, а вона не виходить. Але коли знайдеш розв'язок — як це приємно, яка це радість!

40. 1. У яких часах ужито дієслова в Олесевій розповіді?
2. Запишіть текст під диктовку і потім уважно звірте його з надрукованим. Виправте помилки, якщо вони трапилися. Підкресліть особові закінчення дієслів та частку *не*.

§ 10. Прислівник

Прислівник — незмінна самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку, названу дієсловом, зрідка — прикметником, іншим прислівником або іменником: *літає високо, напрочуд гарна, надто високо, читання вголос.*

Прислівники:

Місця (*де? куди?*): всюди, прямо, ліворуч, праворуч, далеко.

Часу (*коли?*): давно, завтра, колись, згодом, незабаром.

Причини (*чому?*): згарячу, спересердя, зозла, спросоння.

Мети (*навіщо?*): навмисне, жартома, напоказ, наперекір.

Способу дії (*яким чином?*): добре, вдало, навпочіпки, навиворіт.

Міри і ступеня (*наскільки?*): надзвичайно, трохи, ледве, доценту.

Запам'ятайте правопис таких прислівників:

<i>відразу</i>	<i>вдруге</i>	<i>згарячу</i>
<i>доценту</i>	<i>довіку</i>	<i>допізна</i>
<i>зранку</i>	<i>згори</i>	<i>зозла</i>
<i>напоказ</i>	<i>навскоси</i>	<i>насміх</i>
<i>поволі</i>	<i>післязавтра</i>	<i>попереду</i>
<i>удвічі</i>	<i>уночі</i>	<i>уперше</i>

Зверніть увагу!

Летіти (куди?) угору. Але: *Тунель веде у гору* — прийменник *у* приєднує іменник *гору* до дієслова *веде*.

Йти (куди?) додому. Але: *Підійти до дому №3* — прийменник *до* приєднує іменник *дому* до дієслова *підійти*.

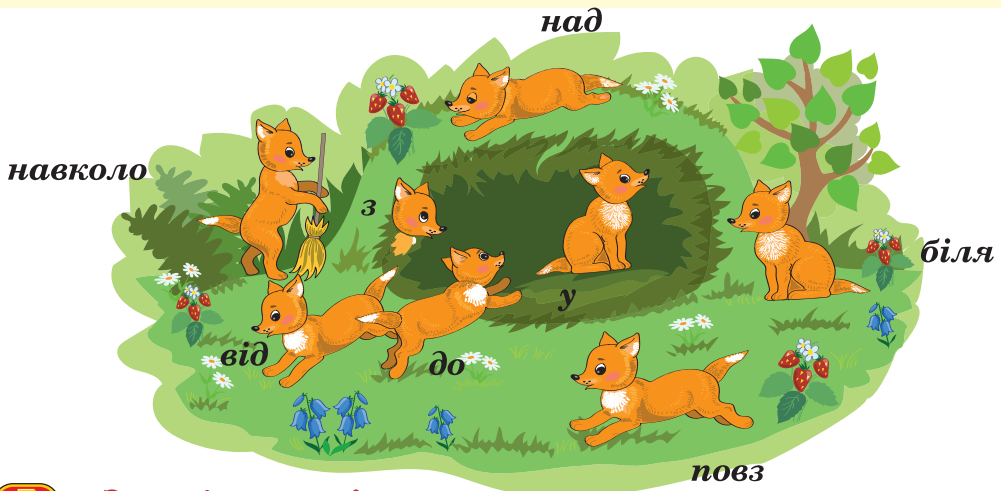
Сталося (коли?) удень. Але: *Подарували у день* народження — прийменник *у* приєднує іменник *день* до дієслова *подарували*.

Між прийменником й іменником можна вставити означення (прикметник, займенник), у прислівнику того зробити не можна!

§ 11. Прийменник. Сполучник

Прийменник — службова частина мови, яка виражає залежність іменника (займенника, числівника) від дієслова або інших слів, здатних керувати: *писати на папері, писати до кінця, писати про друга, писати за партою, писати край столу, писати без помилок.*

Зверніть увагу!

Неправильно	Правильно
<i>Зошит по математиці</i>	<i>Зошит з математики</i>
<i>розмовляти на українській мові</i>	<i>розмовляти українською мовою</i>
<i>біля шостої години</i>	<i>близько шостої години</i>
<i>пропустив по хворобі</i>	<i>пропустив через хворобу</i>
<i>при допомозі друзів</i>	<i>за допомогою друзів</i>
<i>виконати по зразку</i>	<i>виконати за зразком</i>

Сполучник — службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення (*і, та, й, а, але, зате, проте, однак, або, чи та ін.*) або частини складного речення (*і, та, але, щоб, бо, якщо, мов, як тощо*).

- 41. 1.** Прочитайте вірш. Виберіть з нього прислівники та сполучення прийменників з іменниками і вкажіть, на які питання вони відповідають. Як вони пишуться?

Ходять лелеки по лузі,
ходять лелеки у тузі:
завтра у вирій далекий
будуть летіти лелеки...
Завтра раненько-рано,
сонце лиш сходити стане,
в сизім осіннім тумані
клекіт лелечий розтане.

М. Познанська

- 2.** Попрацюйте у групі. Розгляньте малюнок. Складіть за ним кілька речень, вживаючи прислівники та прийменники.

- 42.** Перепишіть, добираючи за змістом із дужок прислівник або сполучення прийменника з іменником.

1. ... виблискували зорі, відбиваючись у прозорості озера (*І. Вільде*). Колись геологи пробурили ... свердловину (вгорі, в горі). 2. Колос повний гнеться до землі, а пустий ... стирчить (*Нар. творчість*). Туристи дійшли ... й зупинилися на спочинок (догори, до гори). 3. ..., від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*). Ми сходили ... поволі, раз у раз притримуючись за кущі (згори, з гори). 4. Скрізь добре, а ... найкраще (*Нар. творчість*). Будують дім — я буду жити ... тім (вдома, в домі).

- 43.** Складіть і запишіть речення зі словами: *удень і у день, убік і у бік, напам'ять і на пам'ять*.

44*. Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Напишіть відгадки.

1. Хто (в) ранці ходить (на) чотирьох ногах, (у) день (на) двох, а (в) вечері (на) трьох? 2. (В) день (у) небі гуляє, а (в) вечері (на) землю сідає. 3. (На) весні веселить, (в) літку холодить, (в) осени годує, (в) зимку гріє. 4. Впаде (з) неба — не розіб'ється, впаде (у) воду — розпливеться.

Відгадки. Людина. Сонце. Дерево. Сніг.

45. Прочитайте. Зверніть увагу, як пишуться виділені прийменники з іншими словами. Випишіть їх.

У небі *наді мною*, залиті сонцем, линуть літаки (*П. Дорошко*). 2. А *піді мною* земля така свіжа, така м'яка, мов колиска (*М. Стельмах*). 3. Знов устає *переді мною* зелене дзеркало ріки (*В. Сосюра*). 4. Заглядає ніч у *вічі* (*М. Рильський*). 5. Уже горить зірниця, і, мабуть, внукам *уві сні* на Марс мандрівка сниться (*М. Нагнибіда*).

46. Прочитайте привітання та скажіть, коли треба вживати кожне з них.

Доброго ранку! Добрий день! Добридень! Добрий вечір! Добри-вечір! Доброго здоров'я! Доброго здоров'ячка! Радий Вас бачити! Дай Боже здоров'я! Дай Вам Боже щастя! Моє шанування! Здоров! Привіт! Як ся маєш?! Помагайбі! Бог на поміч! Боже допоможи!

47. Вставте у подані речення сполучники.

1. Мудрим ніхто не вродився, ... навчився. 2. Письменний бачить поночі більше, ... неписьменний удень. 3. ... поїдеш на-впростець, ... будеш увечері, ... поїдеш в об'їзд, ... будеш і на обід. 4. Не жалій коневі вівса, ... хочеш удома ночувати. 5. Не втайш шила в мішку, ... все одно вилізе. 6. Копійка любить, ... її рахували.

48. Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ за-пишіть. Прислівники та прийменники підкресліть.

Пішло з Серпнем літо, і враз усе якось сполошилось, бо місяць Вересень — це вже початок осені...

Ще вчора повагом ходив у лузі лелека, а сьогодні ні там його, ні тут. Подалися у вирій іволги, стрижі-серпокрильці. Про щось усе радяться ластівки: у дорогу лаштуються, журбу виливають, з рідним краєм прощаються.

А тут уже й хмари: перезнали десь, що Вересень — місяць осінній, ну й почали за лісом купчитися, дощем наливатись.

Але враз наскочив вітер, поторсав хмари, розірвав на шматки й розвіяв скрізь по чистому небу. І так хороше стало навкруги, не гірш, як улітку. Знов висинив Вересень потьмянілі волошки, порозтуляв білі вії посулим ромашкам.

То тут, то там несе перед себе ходовий вітрик довгі пасма павутиння, а на кожній павутинці — малесенький павучок, подалися криволапенькі в мандри... (Ю. Старостенко).

Г. Бабійчук. Осінь

Щоденник

Запис шостий (Оленчин)

Я залюбки йду вранці до школи. Тут стільки всього цікавого, стільки товаришів!

Я сиджу з Марійкою. Я дружу з нею. Переді мною сидить Андрійко, а праворуч від нього — Сашко з Оленкою. Перед ними сидять Петрик з Галинкою. А за мною — Наталка й Олесь.

Ми товаришуємо й пишемо разом щоденник. Часто разом ідемо додому.

- 49.** Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Виправте помилки, якщо будуть.

Запитання для самоперевірки

1. Чи всі іменники відмінюються за відмінками?
2. Чи всі іменники мають рід і число?
3. Із якими приголосними під час відмінювання іменників чергуються приголосні *г, к, х* — із *з, ц, с* чи із *ж, ч, ш*?
4. Чи завжди в орудному відмінку однини іменників III відміни приголосні перед закінченням *-ю* подовжуються?
5. Прикметники *гарячий* і *гарячій* вжито в тому самому роді й відмінку чи в різних родах і відмінках?
6. Чи завжди заперечну частку *не* з дієсловами пишемо окремо?
7. Як пишемо прийменники з іншими частинами мови?
8. Що поєднують сполучники: однорідні члени речення чи частини складного речення?

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Тести

I рівень

1. «Іменник від займенника можна відрізнити за допомогою питання». ТАК чи НІ?
2. У реченні *Земля вкрилася жовтим листям* прикметник стоїть у формі:
  - А родового відмінка;
  - Б давального відмінка;
  - В орудного відмінка;
  - Г місцевого відмінка.
3. Яке з цих слів належить до назв неістот?
  - А Лисиця.
  - Б Робот.
  - В Інженер.
  - Г Учень.
4. У якому рядку всі слова — числівники?
  - А Два, двійка.
  - Б Десять, десятилітній.
  - В Чотири, четвертий.
  - Г Сім, семикілометровий.

II рівень

1. Поєднайте визначення з частиною мови.	
А Називає ознаку предмета	1 іменник
Б Називає предмет, явище	2 прикметник
В Позначає кількість, порядок при лічбі	3 займенник
Г Означає дію або стан предмета	4 числівник
	5 дієслово

2. Виберіть сполучення слів із прийменником.
- А Лист до друга.
  - Б Мокрий і брудний.
  - В Одразу допомогли.
  - Г Або зранку, або звечора.
3. У якому рядку всі дієслова пишемо з м'яким знаком?
- А Сміють..ся, танцюють.., співають.. .
  - Б Читають.., можеш.., світять.. .
  - В Знають.., любиш.., говориш.. .
  - Г Хочеш.., знають.., ділять.. .
4. Визначте рядок, у якому іменник записано неправильно.
- А у книзі
  - Б по дорозі
  - В з лисицею
  - Г від землі

III рівень

1. Установіть відповідність між словами та частинами мови.
А Іменник	1 смішний
Б Прикметник	2 сміх
В Прислівник	3 смішити
Г Дієслово	4 смішно
	5 сьомий
2. У якому рядку частку *не* з дієсловами пишемо разом?
- А Не/полити, не/сказати.
  - Б Не/зчутися, не/добачати.
  - В Не/знати, не/розуміти.
  - Г Не/привітатися, не/боятися.
3. Виберіть словосполучення, у якому допущено помилку в правописі власної назви.
- А Котик Мурчик.
  - Б Сестричка Дана.
  - В Газета Порадниця.
  - Г Печиво «Пряжене молоко».
4. Запишіть 5 прийменників і 5 сполучників.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Назва *лексика* походить від грецького *лексис*, що означає *слово*. Отже, у цьому розділі мова йтиме про те, які бувають слова і що вони можуть означати.

§ 12. Словниковий склад мови

Текст будується з речень, речення складаються зі словосполучень, а словосполучення — зі слів. Слів у мові може бути дуже багато. В українській мові їх налічують більше мільйона.

Усі слова, які вживають у мові, становлять її словниковий склад, або лексику.

В українській мові є чимало дуже давніх слів, спільних для багатьох слов'янських мов: *небо, земля, вода, хліб, сіяти, косити, чорний, білий, радісно, тихо, один, два, я, ти* тощо.

Разом із тим у ній є й порівняно недавно утворені слова, яких немає в інших слов'янських мовах: *уява, натхнення, залізниця, мріяти, чемний, вдячний, щирий, заздалегідь, навпростець, нашвидку* тощо.

Це все **незапозичена лексика**. Але в українській мові є ще й слова, запозичені з інших мов.

Значну частину слів в українській мові становлять запозичення з таких мов, як старогрецька, латинська, німецька, французька, англійська: *математика, географія, температура, дисципліна, циферблат, кашне, блуза, чемпіон, комбайн* тощо. Це **іншомовні слова**.

Мова з найменшим словниковим запасом — **такі-такі**. Це креольська мова, створена на базі англійської. У ній близько 340 слів, її використовують у Суринамі (Південна Америка).

Найбільшим тлумачним словником є Оксфордський словник англійської мови (близько 600 тисяч слів).

Найповніший тлумачний словник з української мови містить майже 250 тисяч слів, хоча повна картотека української мови нараховує близько 7 мільйонів слів. Щоб створити повний словник української мови, який містив би всі ці слова, потрібно від 50 до 100 років!

50. 1. Прочитайте уважно текст. Що свідчить про багатство словникового складу української мови?

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком, бо говоримо: вечірня зоря згасає — і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахоці колосків, дзвінка пісня в полі, темна діброва...

Коли *обрій* починає світлішати, кажуть: займається зоря. А *подивіться* зараз на зірки: здається, *ніби* тоненькі промені, як золоті ниточки, *висотуються* на землю, іскряться. Це мерехтіння. Зорі *мерехтять*.

Як *тонко* підмітив народ красу природи, якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лише те, що *відбувається* з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок (За В. Сухомлинським).

2. Які слова можна вжити замість виділених?

51. Прочитайте уривок. Як виникають власні назви?

Де колись був бір** — стало велике село Бірки; серед ярів та байраків**, мов із землі, вирости Байраки — Малі й Великі; там, де колись вовки вили та лисиці нори рили, — красується село Вовча Долина (Панас Мирний).

52. Скажіть, яке з двох поданих парами і близьких за своїм значенням слів — незапозичене, а яке — іншомовного походження. Іншомовні слова підкресліть.

Мрійник — фантазер, подорожній — турист, ілюмінація — освітлення, малюнок — ілюстрація, фінал — кінець, аналіз —

розбір, дефіс — риска, стислий — лаконічний, гігантський — велетенський, щонайменший — мінімальний, демонструвати — показувати, реалізувати — здійснювати, коментувати — пояснювати, уточнити — конкретизувати.

- 53.** 1. Порівняйте обидва тексти. До яких стилів вони належать? Чи однакову лексику вжито в обох стилях? У якому стилі частіше використовують іншомовні слова?

I. Перші краплі дощу м'яко пробігли по стежці... Далі ж тихесенько зашелепотіли по листю, і те шелепотіння густішало й густішало. Наче спочатку по листю хуенько пробігали поодинокі дрібні створіння, та ось їх побільшало, вони кинулися натовпом, і їхні босі ноги залопотіли зі скаженою швидкістю (Є. Гуцало).

II. Дощ — рідкі атмосферні опади, які випадають з хмар у вигляді краплин діаметром від 0,5 до 7,0 мм. За інтенсивністю** випадання розрізняють обложний дощ (тривалі, більш-менш рівномірні опади) та зливовий (короточасні інтенсивні опади). Краплини дощу утворюються в хмарах внаслідок коагуляції (злиття) дрібних крапель у більші (З довідника).

2. Розгляньте малюнок. Складіть короткий опис дощу, передаючи слухові, зорові та дотикові враження від нього.

- 54.** Прочитайте. Поясніть, як змінюється слово, переходячи з мови в мову.

Слово *цукор* — давнє чи недавнє? Дуже давнє. Було воно ще в давньоіндійській мові, тобто понад два з половиною тисячоліття тому, і звучало спочатку як *шаркара*, пізніше — *саккара*. Араби, запозичивши його, перетворили це слово на *суккара*. Від арабів воно потрапило в Іспанію, а звідси в Італію вже як *цуккоро*. Німці взяли його в

італійців у формі *цуккер*. У нашій мові воно стало звучати як *цукор*. Російське *сахар* теж походить від того самого давньоіндійського *шаркара*. Але в російську мову це слово потрапило через Грецію, де воно вимовлялося як *сакхарон* (За А. Коваль).

- 55.** Слова *гарячий, гарячка, гіркий, гірший, горе; горно* (піч у кузні, у керамічній майстерні), *гончар* (колись було: горнчар), *горня, горицук* походять від дієслова *горіти*. Спробуйте довести це, виходячи зі значень названих слів. Поясніть, як вони утворилися, які звукові зміни сталися в них.

Щоденник

Запис сьомий (Сапків)

Виявляється, деякі слова мають досить точну дату народження.

Я недавно прочитав, що, наприклад, слово *газ* винайшов у XVII столітті бельгійський хімік ван Гельмонт, трохи переробивши латинське слово *хаос* («безладдя»).

Ми звикли, що важку й небезпечну роботу виконують роботи-автомати. А от назву *робот* придумав у 20-х роках XX ст., коли ще роботів і не було, чеський письменник Карел Чапек. Так він назвав вигадані ним же людиноподібні автомати.

Слово *мрія* створив український письменник Михайло Старицький.

Зараз ці слова стали для нас звичними.

- 56.** Попрацюйте в групі. Знайдіть в інтернеті інформацію про історію окремих слів та поділіться нею з однокласниками.

Слово *школа* виникло в Стародавній Греції. Спочатку воно означало «відпочинок», «дозвілля». Але це дозвілля не було марною тратою часу. Воно мало на меті бесіди на різні філософські теми. Згодом у філософів з'явилися постійні учні. І слово *школа* стало позначати навчальний процес. А коли виникла потреба в спеціальних приміщеннях для навчання дітей, їх, ці приміщення, за традицією теж назвали школами.

Рафаель Санті. *Афінська школа*.
Розпис Станце делла Сеньятура (1510–1511)

§ 13. Лексичне значення слова

57. 1. До кожної загадки доберіть із дужок потрібну відгадку.

1. Не кущ, а з листочками, не сорочка, а зшита, не людина, а розмовляє. (*Торба, сорока, книжка*). 2. Ніг не маю, а ходжу; рота не маю, а кажу, коли спати, коли вставати, коли роботу почина-ти. (*Вітер, півень, годинник*). 3. Рідке, а не вода, біле, а не сніг. (*Кисіль, борошно, молоко*). 4. У вогні не горить, у воді не тоне. (*Залізо, дерево, лід*).

2. Поясніть, чому для відгадок ви дібрали саме ті, а не інші слова.

3. Що ви ще б могли сказати про *книжку, годинник, молоко, лід*?

Кожне слово в мові щось означає. Коли ми кажемо, на-приклад, слово *лід*, то відразу уявляємо тверду кристалічну прозору холодну слизьку речовину, яка при нагріванні пере-творюється на воду, плаває зверху по водоймах, буває переважно взимку, по ній катаються на ковзанах, улітку її використовують для охолодження продуктів.

Увесь зміст слова і є його **лексичним значенням**.

Лексичне значення загальноживаних слів (*земля, вода, хліб, думати, працювати, боліти, холодний, солодкий, гіркий* тощо) ми засвоюємо у спілкуванні з найближчим оточенням: з рідними, сусідами, знайомими.

Лексичне значення інших слів ми опановуємо, навчаючись у школі, читаючи книжки.

Про лексичне значення того чи іншого слова можна також довідатися з **тлумачного словника**. У ньому, крім цього, на-водять приклади вживання слова. Наприклад:

Патріотизм. Любов до своєї батьківщини, відданість сво-єму народові, готовність для них на жертви й подвиги. *Ми по-важаємо патріотизм у всякій нації... Бо ми самі патріоти* (О. Гончар).

58. 1. За поданими лексичними значеннями назвіть слова.

1. Лісове білокоре дерево.
2. Поверхня, на яку проєктують фільми чи інші зображення.
3. Найхолодніша пора року.
4. Скошена й висушена трава, яка йде на корм худобі.
5. Здатний легко гнутися, розтягуватися й повертатися до попередньої форми.
6. Гострим предметом щось розділяти на частини чи подрібнювати.
7. Інструмент з двома ніжками для креслення кіл.
8. Невеликий соковитий плід трав'яних або деревних рослин.

2. Якщо ви дали правильні відповіді, то з перших букв складете закінчення вислову Г. Сковороди «*Без ядра горіх ніщо, так само як і людина...*». Запишіть цей вислів повністю.

59. Прочитайте. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення кожного з виділених слів. Поясніть зміст уривка.

Тільки рідне слово, *виплекане*** твоїм родом і народом, має дивовижну здатність дарувати тобі всю повноту *буття***. У ньому твоє *історичне* минуле, теперішнє й майбутнє. Лише від порога рідної мови ти можеш виходити на широкі *магістралі*** світу.

Слово *довірилося* тобі і повірило в тебе. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця притули, життям своїм *переповни*. Ти, саме ти — і ніхто інший! Це від тебе, саме від тебе залежить, чи *джерело* рідної мови *замулиться* в твоїй душі, а чи пружно і вільно дихатиме! *Океаном* дихатиме! (І. Драч).

60. Прочитайте вислови ввічливості й скажіть, що означає кожен із них та коли їх потрібно вживати.

Будь ласка! Будьте ласкаві! Прошу! Ласкаво просимо! Пробач! Пробачте! Перепрошую! Не гнівайтесь на мене! Не ображайтеся на мене! Вибачайте на слові! Даруйте! Дякую! Спасибі! Дай вам Боже здоров'я!

61. Виходячи з лексичного значення слів, доберіть присудки до поданих підметів. Запишіть їх парами.

П і д м е т и: ластівки, горобці, журавлі, солов'ї, зозулі, сороки, голуби, ворони, півні, качки, гуси.

П р и с у д к и: кують, тьохкають, цвірінчать, щебечуть, курличуть, скрекочуть, каркають, воркують, гелґочуть, кукурікають, кахкають.

62. Прочитайте вірш. Чому саме так названо місяці в українській мові? Спробуйте пояснити їхні назви. Свої пояснення запишіть.

Січень січе,
Лютий лютує,
Березень плаче,
Квітень квітує.

Травень під ноги
Стеле травицю,
Червень складає
Сіно в копицю.

Липень медовий
Бджілок чарує,
Серпень чудовий
Булки дарує.

Вересень трусить
Груші в садочку,
Жовтень гаптує
Клену сорочку.

Йде листопад,
Застеля килими.
Грудень надходить —
Початок зими.

Ф. Петров

§ 14. Однозначні та багатозначні слова

- 63.** Прочитайте. Зверніть увагу на те, що означають слова *яблуня* і *груша* в різних реченнях.
- I.** 1. Яких ми яблунь насадимо! (*О. Донченко*). 2. Яблуні ті щовесни рясно цвіли ніжним білим цвітом (*Остап Вишня*). 3. У вікно до мене заглянули від яблуні гілки (*Леся Українка*).
- II.** 1. Знов цвітуть над дорогами груші (*М. Стельмах*). 2. Разом з грушами зривалося й падало на землю червоне листя (*А. Шиян*). 3. Дід Остап посміхнувся і, як дитина, знову надавив грушу сирени (*Г. Епик*).

Слово, що має одне значення, називається **однозначним** (*яблуня*).

Слово, що має кілька значень, називається **багатозначним** (*груша*).

Кожне значення багатозначного слова виявляється в словосполученнях та реченнях. У тлумачному словнику різні значення слова дають під окремими номерами. Наприклад:

Вишня. 1. Плодове дерево (іноді кущ) звичайно з довгими тонкими гіллячками, на яких визрівають ягоди. *Під вишнею розлогою струмочок гомонить* (*М. Терещенко*).

2. Соковита темно-червона (рідше ясно-червона) ягода з кісточкою — плід цього дерева (куща). *Вишні були аж чорні, перестиглі, надзвичайно солодкі* (*В. Собко*).

- 64.** Поясніть значення слова *земля* в кожному реченні (*планета, суша, країна, ґрунт, земляна поверхня, речовина*).
1. Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця творить цикл (*П. Тичина*). 2. Кругом хвилі як ті гори — ні землі, ні неба (*Т. Шевченко*). 3. Селянин без землі — як риба без води (*М. Стельмах*).

4. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє (В. Симоненко).
 5. Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем (М. Коцюбинський). 6. Будь здорова, як вода, а багата, як земля (Нар. творчість).

65. Чи однакове значення мають виділені слова в словосполученнях, поданих парами?

1. Лящить у *вухах*; *вуха* шапки. 2. Довгий *ніс*; *ніс* корабля.
 3. Кутні *зуби*; *зуби* пилки. 4. Добре *серце*; залізне *серце* дзвона.
 5. Вдарив *коліно*; на *коліні* річки. 6. Човганя *підшов*; біля *підшови* гори.

66. Прочитайте. Розгляньте малюнок. Чи правильно хлопець зрозумів дядьків вислів? Чому?

Дядько раз на мене:
 — Хлопчєня зелєне! —
 Як же знать мені:
 Добре це чи ні?
 Огірок зелєний
 Чи горох зелєний —
 Добре, знає всяк.
 Мабуть, і про мене
 Дядько дума так.

Д. Куровський

67. Вставте те саме, але багатозначне слово в кожне з цих речень.

1. З перших літ дитину мати за ручєньку... (П. Грабовський).
 2. За кожним рухом олівця Василько... ще й кінчиком язика (Петро Панч). 3. А наймолодший вчиться... літака (А. Малишко).

68. Складіть і запишіть речення, у яких би подані слова виступали у вказаних значеннях.

1. *Хвилюватися*: а) покриватися хвилями; б) бути занепокоєним, збудженим. 2. *Захоплений*: а) узятий, схоплений; б) схвилюваний, сповнений радості. 3. *Лисиця*: а) тварина; б) намерзлий узор на шибках.

69. Дослідіть, які значення можуть мати слова *день*, *крило*, *перо*, *ручка*. Складіть з ними і запишіть словосполучення або й речення, у яких би виявлялися різні значення цих слів.

Щоденник

Запис восьмий (Наталчин)

У мене є братик. Він ще маленький, і тому часом з ним важко розмовляти.

Кажу йому:

— Не сідай на землю, вона сира, простудишся.

А він питає:

— То чому її не зварять?

Мама каже:

— Бабуся щойно позамітала, не сміти по кімнаті, поважай чужу працю.

А він:

— Та бабуся ж не чужа, а наша.

70. Прочитайте Наталчину розповідь. Чого ще не розуміє її малий братик? Пригадайте, може, ви були свідком подібних непорозумінь.

§ 15. Пряме і переносне значення слів

71. В одному з творів О. Донченка є таке речення: *Навколо хвилювався пшеничний океан*. Чому письменник *поле* назвав *океаном*? Як це треба розуміти?

Слова можна вживати в прямому й переносному значенні.

Слова в прямому значенні — це звичайна, повсякденна назва чогось (предмета, дії чи ознаки).

Слова в переносному значенні — це образна назва, перенесена з одних предметів і явищ на інші. Уживання слів у переносному значенні робить мову виразнішою, яскравішою, поетичнішою.

- 72.** Зіставте вислови, подані парами. У яких із них виділені слова вжито в прямому значенні, а в яких — у переносному? На що вказують слова, ужиті в переносному значенні?

1. *Крила* птаха; на *крилах* думки. 2. *Світло* сонця; *світло* науки. 3. *Середня школа*; *школа* життя. 4. *Золота сережка*; *золоті* руки. 5. *Гострий* ніж; *гострий* розум. 6. *Теплий* день; *тепле* слово. 7. *Летять* журавлі; *летять* години. 8. Діти *виглядають* з хати; місяць *виглядає* з-за хмар.

- 73.** Прочитайте. Вкажіть слова, ужиті в переносному значенні.

Прощалося сонечко з нами,
Сідало за гори круті
І нам помахало руками,
А в нього ж вони золоті!

Бо трудяться кожної днини
Ті руки — ясні промінці —
І світло й тепло для людини
В усі посилають кінці...

Ясні промінці, що над нами,—
Подумала так я в той час,—
Як руки натружені в мами,
Що ласку дарують для нас.

М. Познанська

74. Опишіть пізню осінь, використовуючи слова в переносному значенні. За зразок візьміть художній опис заходу сонця восени, зроблений письменником С. Васильченком.

Темніє небо, сумтно тьмариться сад, що осінні малярі його золотили та малювали.

А на заході важкі рядна небо застеляють. Тільки там десь у щілинку, у ту, що над самою землею, притьмаро** світить червона стрічка вечірнього погасання, кожної хвилини міниться, тане... Ось уже самотньо сяє там один маленький вінчик... Вінчик із огняного маку, золотими нитками заплетений.

Вітер стеріг його десь за горою: шугнув, дмухнув темрявою, холодком повіяв, до хмар самих помчав — задув, погасив... Темно.

75. 1. Прочитайте. Визначте, який текст належить до наукового, а який — до художнього стилю. Порівняйте тексти за лексикою. У якому стилі використовують більше слів іншомовного походження, а в якому — слів, ужитих у переносному значенні? Назвіть їх.

- I. Хоч місяць цей і зветься листопадом, але дерева вже простягли вгору до сизого неба оголені віти. Тільки дуб не скинув свого вбрання. Листя лише пожовкло, потемніло. І здалеку здається, що то стоїть могутній воїн, закутий у бронзу. Налетить вітер, задзвенить своїм бронзовим листям могутній дуб, але не схилиться перед бурею (О. Копиленко).

- II. Листопад — масове опадання листків із дерев, кущів та деяких трав'яних рослин. У рослин помірних зон це відбувається восени, у більшості рослин зон жаркого клімату — з настанням засушливого періоду. Корисне пристосування, яке склалося в процесі еволюції**, охороняє рослину від висихання під час холоду або засухи («Біологічний словник»).

2. Чи однакове значення має слово *листопад* в обох текстах?

76. Складіть і запишіть речення, у яких би слова *руки*, *сміятися*, *сумувати*, *солодкий* уживалися в переносному значенні.

§ 16. Омоніми

77. Прочитайте. Однакові, близькі чи зовсім різні своїм лексичним значенням виділені слова? А як їх вимовляють — по-різному чи однаково?

1. Дивлячись під ноги, щоб не наступити на *міну*, бійці підходили до траншеї. 2. Розважаючи товаришів, бульдозерист скорчив таку *міну* перед об'єктивом, що мимоволі всміхнешся (Із тв. О. Гончара).

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за лексичним значенням, називають **омонімами**.

Омоніми не можна плутати з багатозначними словами. Омоніми *міна* (вид боєприпасів) і *міна* (вираз обличчя) — це зовсім різні слова, а, наприклад, багатозначне слово *голова* (голова людини, голова зборів, голова колони) — це завжди слово, яке у всіх випадках означає щось, що керує, перебуває попереду.

Речення, у яких є омоніми, потрібно будувати так, щоб не виникало двозначності.

Багатозначні слова

Омоніми

Відгадай загадки

Слово це — старовинна будова
з гостряками мурованих веж.
Щойно зміниш ти наголос слова,
цим одразу будову замкнеш.

Слово це просте — не дивовина
(зустрічаєм мало не щодня),
організму складова частина
і періодичне видання.

В цьому слові тільки й заковики:
другий склад наголосі́ — і вмент
означають почне воно великий
клавішний музичний інструмент.

З коси бузько летів на балку
(косар косу там брав на брус),
і сів бузько в дворі на балку,
на довгий дерев'яний брус.

Д. Білоус

78. Прочитайте. Знайдіть омоніми й поясніть, як ви розрізнили їхнє значення.

1. Вплива на сині ріки ясен місяць іздаля (*М. Рильський*).
2. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*).
3. Зоре ясна, нам світи на широкі ясні світи (*Л. Первомайський*).
4. Далеко в лісі кує зозуля (*А. Шиян*).
5. Він кує і зварює турбіни (*В. Кучер*).
6. Поза Косовом — сінокоси, і гуцули з гострими косами, і дівчата з довгими косами, копиці пропахли грозами (*С. Пушик*).

79. Прочитайте. Визначте, де виділені слова — омоніми, а де — багатозначні.

1. Під промінням сонця блиснуло білим спалахом *крило* літака (*О. Донченко*).
2. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним *крилом* (*С. Васильченко*).
3. У великій кімнаті на довгих *лавах* сиділи... (*Петро Панч*).
4. З вікна видно Везувій. Увечері на вершку *горять* вогнем два потоки *лави* (*М. Коцюбинський*).

5. Мов золото-поколото, *горить*-тремтить ріка (П. Тичина). 6. Ой піду я в чисте *поле*, там дівчина просо *поле* (Нар. творчість).

80. Зі словами-омонімами *балка* (яр з пологими схилами) і *балка* (дерев'яна колода чи залізний брус), *моторний* (оснащений мотором) і *моторний* (спритний), *займатися* (починати горіти) і *займатися* (робити щось) складіть речення так, щоб було недвозначно зрозуміло, про що саме йдеться.

81. Прочитайте уважно текст і знайдіть у ньому омоніми. Текст перекажіть своїми словами і запишіть переказ.

Уже в п'ятому класі ми почали вивчати історію. Про Київську Русь, про варягів та греків, про оту сиву давнину, що зачаровує, як найцікавіша казка.

Готували уроки з історії втрюх, бо мали всього один підручник. Збиралися найчастіше у Соньки, розкривали книжку з малюнками і довго їх розглядали.

Особливо вразив нас малюнок, на якому був зображений князь Олег зі своєю дружиною. Так і було написано: «з дружиною», і ми, спантеличені, довго шукали поміж вусатих, озброєних мечами та списами дядьків, що сиділи на конях, оту князеву дружину.

— Вона, видно, десь позаду, — врешті вирішив Ванько. Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

— І зовсім не позаду! Вона вдома залишилась: князеві борщ варить (За А. Дімаровим).

Щоденник

Запис дев'ятий (Оленчин)

Недавно Марійка мені каже:

— У нас такі гарні блакитні півники ростуть. Я їх доглядаю.

— Ой, — кажу, — я ще не бачила блакитних півників. Вони ж, мабуть, такі, як папуги.

— Якщо хочеш, я дам тобі, будеш їх у себе вирощувати.

— А ти їх чим годуєш — пшоном чи пшеницею? — питаю.
Марійка спочатку подивилася на мене здивовано, а потім
як зайдеться сміхом.

— Та це ж, — каже, — не кури, а квіти.

82. Прочитайте Оленчин запис. Чому сталося непорозуміння між нею й Марійкою? Опишіть, який вигляд мають квіти півники.

§ 17. Синоніми

У «Короткому словнику синонімів української мови» подано 4 279 синонімічних рядів, а найбільшу кількість синонімів у цьому словнику має слово *бити* — аж 45!

83. Прочитайте. Скажіть, чи дуже відрізняються одне від одного своїм лексичним значенням виділені в кожному реченні слова.

1. *Гармидер, галас, гам* у гаї (Т. Шевченко). 2. Багрець** вечірньої зорі *палав, мигтів, палажкотів* (М. Бажан). 3. *Спіють* яблука, і *зріє* виноград, *стигнуть* сливи золотисті (М. Терещенко).

Слова, різні за звучанням, але дуже близькі за лексичним значенням, називають **синонімами**.

Два або кілька синонімів утворюють **синонімічний ряд**.

84. Прочитайте. Випишіть синоніми до слів *хуртовина* і *йти*. Чи мають зовсім однакове значення синоніми одного ряду?

I. 1. Ой у полі заметіль мете (*Нар. творчість*). 2. Реве, свище завірюха (*Т. Шевченко*). 3. Свистіла, співала й плакала метелиця (*О. Довженко*). 4. Така віхола крутить, що світку не видно (*М. Коцюбинський*). 5. А воно ж мете надворі. Скільки живу, такої хурделиці не бачив (*А. Шиян*). 6. В глибоких заметах брѳохають коні, хуга замітає снігом дорогу (*М. Коцюбинський*). 7. Білі кругом сніговиці мели (*П. Усенко*).

II. 1. Іде Катря, шкандибає (*Т. Шевченко*). 2. Він не зупинявся, а швидко прямував до села (*С. Скляренко*). 3. Плавно дибає каліка на милицях, а за калікою дріботить босими ніжками дитина (*О. Довженко*). 4. Іде по воду молодиця, за нею тюпає хлоп'я (*М. Рильський*). 5. Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух (*Ю. Збанацький*). 6. Воли помалу плентались дорогою (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Путівцем чвалала руда конячка (*О. Довженко*). 8. Так провештались у місті до вечора (*М. Коцюбинський*).

85. З'ясуйте відмінність у значенні поданих синонімів.

Ліс, праліс, гай, перелісок, ** діброва,
Байрак** та бір** — які іще тобі,
Одягнутому в шати голубі,
Дала імення щедра наша мова?

П. Дорошко

86. 1. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому синоніми. Чи всі слова-синоніми загальнозживані?

Ватра**, вогнище, багаття!
А вогонь один? Та ні!
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

Срібна, злотна, пурпурова
Грань**-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.

Звісно, всі слова тут добрі,
Але ти своє знайди —
Дух печеної картоплі
В ньому залишив сліди.

Пахне слово те журбою,
Димом осені в полях,
І між матір'ю й тобою
В ньому — найкоротший шлях.

Д. Павличко

2. Поясніть зміст вірша. Про які *плаття* та *лики* тут ідеться? Як треба добирати потрібне слово? У якому слові залишився дух печеної картоплі? Чому те слово пахне журбою? Як воно єднає нас із найріднішими людьми?

87. 1. Із поданих нижче слів доберіть і запишіть синоніми до слів *хоробий*, *працьовитий*, *ввічливий*, *щирий*.

Привітний, відважний, відвертий, роботящий, чемний, сміливий, безстрашний, нелукавий, працелюбний, правдивий, гречний, делікатний, мужній, прямодушний.

2. Усно складіть чотири речення, використовуючи по одному прикметнику з кожного синонімічного ряду.

Щоденник

Запис десятий (Марійчин)

— В осінній час сім дощів у нас, — каже бабуся, дивлячись у заплакане вікно.

— Як це? — питаю.

— А отак, — відповідає вона. — Сьогодні зранку мряка сльозилася, потім порошила мжичка, за нею посипався мачкятий дощик. Після того залопотів рівний дощ, а тоді хлющ уперіщив, мало не злива. Зараз сльота сіється. А до вечора ще не одна переміна буде.

Помовчавши, бабуся додала:

— Хлющить, дощить, періщить, мжичить, ллє, тече та ще й січе. Отака вона — мокра осінь.

- 88.** 1. Прочитайте Марійчин запис. Виберіть із нього синоніми. Для чого вони вжиті?
2. У якому значенні в цьому тексті вжито слово *сім* — у прямому чи переносному? Що воно означає?
- 89.** В українській мові деякі рослини мають подвійну назву. Визначте, який із синонімів у поданих парах — іншомовне слово, а який — власне українське.

Ірис — півники, гладіолуси — косарики, календула — нагідки, адоніс — горицвіт, цикорій — петрові батоги, беладонна — красавка, аїр — лепеха, алое — столітник.

- 90*.** Перепишіть, розкриваючи дужки. У кожному випадку із синонімічного ряду залишайте тільки одне слово, яке найбільше підходить до змісту речення.

1. Польова (путь, доріжка) стелилася між (високими, довгими) хлібами (О. Гончар). 2. Хвилі достиглого жита важко (летіли, мчали,

бігли, чухрالی) повз них (Є. Гуцало). 3. Буйна зелень і ранні квіти вкривали (пологі, похилі) схили (А. Шиян). 4. Вербовий (ліс, гай, бір) на тім боці повивсь у темряву (М. Коцюбинський). 5. Чайки цілими (отарами, табунами, зграями, роями) літали над водою (Леся Українка). 6. Буйний вітер крутив заметами й (ревів, вив, скиглив), як звір у лісі (Панас Мирний).

91. Прочитайте обидва тексти. Який із них звучить краще? Чому?

- I. Спека. Гаряче сонце непорушно застигло посеред неба. Його гарячі промені нещадно поливають гарячу землю. Гаряче повітря гарячими хвилями котиться над гарячим степом.
- II. Спека. Вогненне сонце непорушно застигло посеред неба. Його палючі промені нещадно поливають розпечену землю. Перегріте повітря гарячими хвилями котиться над розжареним степом.

Синоніми допомагають точніше висловити думку, уникнути набридливого повторення тих самих або спільно-кореневих слів.

Користуючись синонімами, треба зважати на відтінки в їхньому лексичному і стилістичному значенні. Наприклад, кажемо: *гарна, вродлива дівчина*, але тільки: *гарна хустка*. У розмовному й особливо в художньому стилях можемо говорити: *дихає легіт, повіває вітерець, зірвалася буря, лютує буревій*, а в науковому тільки: *дме слабкий вітер, дме сильний вітер*.

92. Подумайте і скажіть, чому письменники в поданих реченнях вибрали з усього синонімічного ряду саме ці, а не ті слова, що в дужках.

1. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (палить, палає, палахкотить) (*Т. Шевченко*). 2. На ранок зірвався (схопився, скочив, підвівся) вітер, небо заволокло сірими розпатланими хмарами (*А. Головка*). 3. Над зеленими ярами вставав легесенький (легкий, неважкий) туман (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Тільки легенько хлюпає (бризкає, пирскає) біля берега лінива хвиля (*О. Довженко*). 5. І холод, і мряка надворі панує, а вітер (легіт, вітерець) осінній реве і лютує (*Б. Грінченко*).

93. Прочитайте вірш. Знайдіть усі синоніми до слова *базіка*. Чому вжито стільки синонімів?

Будував базіка дім —
Сім дверей і вікон сім.
Торохтій допомагав:
Язиком дошки тесав.
Метушився пустомеля:
Скоро будуть стіни й стеля!
Говорун клав на словах
З бляхи цинкової дах...
В дім без вікон і дверей
Талалай** скликав гостей.
На гостину гості йшли,
Але... дому не знайшли,
Ані даху, ні стіни.
Ось такі балакуни!

О. Сенатович

94. Слово *великий* у всіх словосполученнях замініть синонімами з довідки відповідно до його конкретного значення. Запишіть утворені словосполучення.

Великий вітер, велика гора, велика прірва, велике подвір'я, великий врожай, великий натовп, велика сім'я, великі діти, велика людина, велика ніч.

Довідка. Високий, глибокий, сильний, багатий, просторий, численний, багатолюдний, видатний, дорослий, довгий.

95. Прочитайте текст. Щоб уникнути набридливого повторення того самого слова, замініть його синонімами з довідки, які б якнайкраще відтворили зміст.

1. На море та землю спустився тихий вечір. Засвітилися вікна будинків приморського міста. На маленькому островку засвітився ліхтар маяка. У небі засвітилися зорі, а між ними засвітилися червоні й зелені вогники літака. На всіх кораблях у порту засвітилося електричне світло.

2. Стежкою біжить маленька дівчинка. Маленькі кіски смішно пострибують у неї на плечах. А квіти вклоняються їй своїми маленькими голівками. Вона простягує до них маленькі рученята, струшує з маленьких пелюсток маленькі крапельки роси.

Довідка. 1. Заблищати, засяяти, загорітися, спалахнути, заблімати, замиготіти, заіскритися. 2. Куций, невеличкий, крихітний, тендітний, мініатюрний, дрібненький.

96. Доберіть з дужок такі синоніми, щоб слова у вірші римувалися, тобто кінець останнього слова першого рядка звучав так, як кінець останнього слова третього рядка, а другого — як четвертого. Запишіть вірш.

Мрія

Як виросту — збудую (*дім, будинок, хату*),
 На хаті колесо (*приладнаю, приб'ю, прикріплю*),
 А там я поселю (*крилату, летючу, літаючу*)
 Лелечу клетітну (*родину, сім'ю, пару*).
 Нехай розводиться, (*селиться, гніздиться*)
 По всіх деревах і (*будинках, хатах, оселях*),
 Нехай мені щоночі (*здається, сниться, ввижається*),
 Що я літаю, наче (*пташка, птиця, птах*).

Д. Павличко

- 97*. Замість виділених слів доберіть такі синоніми, щоб вийшов вірш, у якому римуються перший і другий, третій і четвертий рядки.

Сипле сніг без упину,
 Вже засипав діл,
 На горбочок, хлопці,
 Вже шукайте санчата.

Їдуть сани з *пагорка*,
Сиплють срібло на очка,
Як дзвіночок, сміх *дзеленчить*,
Нас вітрець не догонить.

Не догонить, не бійся,
По дорозі десь *пропав*,—
А ми з гірки в *діл*,
До царівни в гостину.

У царівни *Снігурочки*
Будем гратись у *піжмурки* —
На пуховій киреї,
В дружнім колі — *довкола* неї.

За М. Підгірянкою

Щоденник

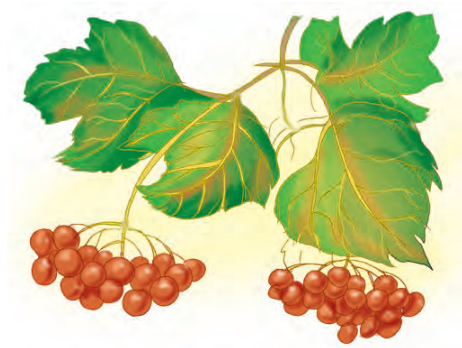
Запис одинадцятий (Олесів)

У неділю пішов я з татом у ліс по опеньки. Вони холоду не бояться. Їм аби дощі.

У лісі зараз похмуро, дерева голі. І раптом бачу: щось червоніє, мов горить. Цілі кетяги пурпурових намистинок висять на куці. Це, виявляється, ягоди калини.

Тато розповів мені, що калина цвіте навесні дрібними білими квіточками, які зібрані в пучки, ніби в букетики. А ягідки на ній тримаються навіть тоді, коли випадає перший сніг. Вони соковиті, кисло-солодкі, з гіркуватим присмаком, мають усередині плоскі кісточки.

З ягідками калини печуть смачні пироги. Їх використовують як ліки. Калиною колись квітчалися дівчата. Про неї є багато пісень.

98. Прочитайте Олесів запис. Розгляньте малюнки. Які ягоди калини, а які — горобини? Складіть порівняльний опис калини й горобини. За зразок можете взяти Олесів опис.

§ 18. Антоніми

99. Яке значення мають подані парами слова — однакове, різне чи протилежне? До останнього слова доберіть пару.

Щастя — лихо; радість — горе; мир — війна; добрий — поганий; рідний — чужий; радіти — сумувати; плакати — ... .

Слова з протилежним значенням називають **антонімами**.

Антоніми виступають парами: *початок* — *кінець*; *довгий* — *короткий*; *підійматися* — *опускатися*.

Багатозначне слово може мати кілька антонімів залежно від того, в якому значенні воно виступає: *чисті* (руки) — *брудні*; *чисте* (небо) — *хмарне*; *чиста* (вода) — *каламутна*.

Антонімами виступають ті самі частини мови.

100. Прочитайте прислів'я. Назвіть у них антоніми.

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня. 2. Порожня бочка гучить, а повна мовчить. 3. З великої хмари малий дощ буває. 4. Де багато слів, там мало діла.

101*. Доповніть прислів'я антонімами до виділених слів. Запишіть їх.

1. *Важко* в навчанні, зате ... в роботі. 2. Що *вранці* не зробиш, то ... не наздоженеш. 3. На *чорній* землі ... хліб родить. 4. *Маленька* праця краща за ... безділля. 5. Краще розумна *догана*, ніж дурна ... . 6. *М'яко* стеле, та ... спати. 7. Свого *поганого* не хвали, а чужого ... не гудь.

102. До прикметників, поданих у словосполученнях, доберіть антоніми зі слів, що в дужках. Запишіть їх разом з іменниками.

1. Старий зошит, старий дуб (*молодий, новий*). 2. Тиха погода, тиха вулиця (*шумлива, вітряна*). 3. Черства людина, черства булка (*свіжа, чуйна*). 4. Глибока річка, глибока думка (*поверхова, мілка*). 5. Щира людина, щира усмішка (*вдавана, лицемірна*).

103*. Зважаючи на зміст поданих висловлень, доберіть до них із довідки пропущені антоніми. Слова поставте в потрібній формі.

1. Тричі крига замерзала, тричі й... . 2. І світає, ... 3. Діла добрих обновляться, діла злих... . 4. В тім гаю, у тій хатині, у раю, я бачив... (Із тв. *Т. Шевченка*).

Довідка. Пекло, щастя, розтавати, смеркати, розвиднюватися, оживати, загинути.

104. Випишіть окремо пари словосполучень, у яких ужито: 1) омоніми; 2) синоніми; 3) антоніми.

1. Ясний день, безхмарний день. 2. Глибока балка, сталева балка. 3. Стара сосна, молода сосна. 4. Гостра коса, дівоча коса. 5. Безмежний степ, неозорий степ. 6. Добрий початок, добрий кінець. 7. Тихий голос, гучний голос. 8. Щирий друг, щирий приятель. 9. Моторний хлопець, моторний човен.

Яка частина мови найбільше пристосована виражати протилежні значення? Звичайно, прикметники. Адже найчастіше ми протиставляємо якості. Порівняйте: *важкий* — *легкий*, *гарний* — *поганий*, *гарячий* — *холодний*, *гіркий* — *солодкий*, *гострий* — *тупий*, *дешевий* — *дорогий*... . Услід за прикметниками поспішають дієслова, щоб не відставати у вираженні протилежних значень. Дієслова-антоніми позначають протиставлення дій або станів: *будувати* — *руйнувати*, *віддаляти* — *наближувати*, *гудити* — *хвалити*, *додавати* — *віднімати*, *забувати* — *пам'ятати*... .

Напевно, ви хочете запитати: «А як же іменники? Не вже вони збайдужіли до справ антонімічних?» Ні, іменників-антонімів трапляється досить. Але їм тут не належить головна роль. Річ у тім, що майже всі іменникові антоніми утворено від прикметників і дієслів: *важкість* — *легкість*, *жвавість* — *повільність*, *радість* — *сум* (За І. Вихованцем).

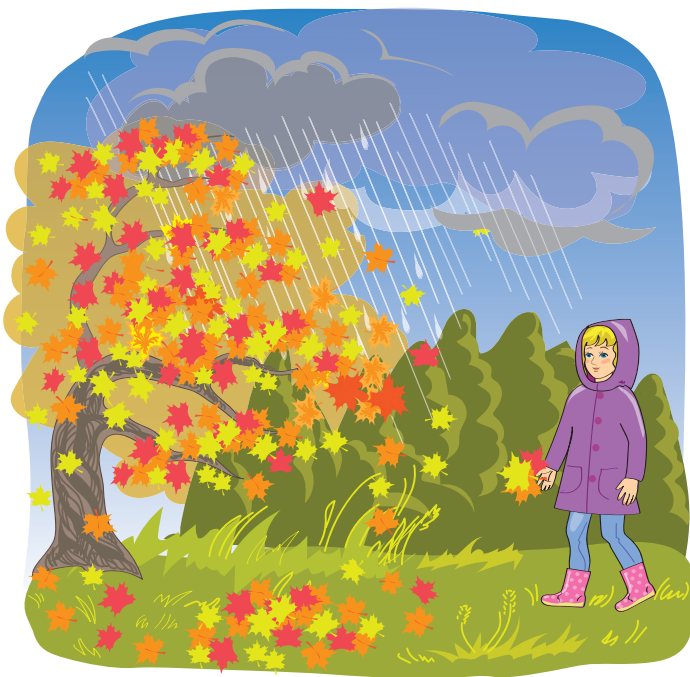
Щоденник

Запис дванадцятий (Андрійків)

Закінчується листопад. Незабаром настане зима. І нехай. Бо осінь, правду кажучи, уже обридла.

Кругом мокрінь, стежки порозкисали, на дорогах — баюри. Трава поруділа, листя з дерев осипалось, мокне в багнюці. Вийдеш на вулицю — гнилий холод до кісток пробирає. Мерзнеш дужче, ніж узимку.

А вдарить мороз — стежки вмить стужавіють, калюжі висохнуть, навіть річка зупиниться. Зима насипле білого снігу. І тоді хто на лижі, хто на ковзани і гайда грітися.

- 105. 1.** Прочитайте Андрійків запис. Випишіть з нього багатозначні слова; слова, вжиті в переносному значенні, синоніми й антоніми. Хто більше знайде їх? Те саме слово можна кілька разів виписувати, аби доречно.
- 2.** Які слова тут можна замінити синонімами? Змініть текст, використовуючи синоніми.

§ 19. Походження (етимологія) слова

- 106. 1.** Прочитайте поданий текст. Поясніть, що нам потрібно знати, щоб з'ясувати походження певного слова.

Як можна визначити походження певного слова? Іноді це зовсім просто. Наприклад, слово *очеретянка* походить від слова *очерет*, а слово *підручник* — від слів *під*, *рукою*. Проте є набагато складніші випадки, коли нам потрібно володіти

багатьма мовами. Таким є слово *гетьман*. Щоб визначити його походження, ми повинні знати не лише кілька мов (польську, чеську, німецьку), але й історію появи цього слова. Мовознавці стверджують, що з'явилося слово *гетьман* з німецького *гауптман* — *начальник, капітан*. Історики їм заперечують, вважаючи, що це слово походить від імені литовського князя Гедиміна (Гедмана), який у 1320 році розгромив на території України монголо-татарські орди.

2. Цікаво про походження слів.

107. Прочитайте текст уголос і поясніть, чому в деяких назвах міст пишемо *поль*, а в деяких — *піль*.

Є в Україні міста, назви яких схожі кінцевою частиною: *Сімферополь, Севастополь, Мелітополь*. Дехто може продовжити цей перелік: *Тернопіль, Бориспіль, Крижопіль...* На перший погляд, тут є якась невідповідність: в одних словах пишемо *поль*, а в інших — *піль*. Підказкою у цій лінгвістичній загадці буде географія. Ті міста, які розташовані на півдні України, мають в основі корінь *поліс*, узятий з грецької мови, бо колись їх заснували давні греки. Слово *поліс* у перекладі означає *місто*. В інших назвах міст використано корінь *піль*, який походить від українського слова *поле* (З кн. Євгенії Чак «Мандрівка в країну слова»).

Етимологія — розділ науки про мову, який вивчає походження та історичний розвиток слів.

Щоб дізнатися походження певного слова, нам потрібен етимологічний словник.

Наприклад, етимологію слів *школа* та *канікули* в етимологічному словнику пояснено так:

Школа — запозичене з латинської мови — *schola* — *учена доповідь*, що походить від грецького слова, яке означає *дозвілля; заняття на дозвіллі; учена розмова, твір, школа*.

Канікули — слово є похідним від латинського *canis* «собака, пес». Словосполучення *dies caniculares* дослівно перекладають як *собачі дні*, тобто дні літньої спеки, коли Сонце зближалося з зорею Сіріус (слово *Sirius* з грецької перекладають як *пес*). У ці дні (майже 2 місяці) неможливо було працювати через надмірну спеку, тому всі відпочивали.

108. 1. Перепишіть поданий текст, вставляючи пропущені розділові знаки.

Як правильно писати: *зал* чи *зала*, *жираф* чи *жирафа*? Виявляється обидва варіанти правильні. Ці слова ми запозичили з різних мов. Наприклад слово *зал* прийшло в Україну з Німеччини а слово *зала* утворено від французького іменника. Подібна історія трапилася зі словом *жираф*. Іменник чоловічого роду ми запозичили з французької мови а іменник жіночого роду — з італійської. Так за граматичними ознаками слова ми можемо визначити маршрут його мандрівки по світу (З книги Євгенії Чак «Мандрівка в країну слова»).

2. Визначте два речення, які ускладнені вставними словами.
3. Відомостями з яких наук ми повинні користуватися, щоб з'ясувати походження слова?

109. Прочитайте поданий текст і перекажіть його.

Як ви думаєте: яка етимологія (походження) слова *подушка*? Мабуть, більшість із вас скажуть, що у цьому слові є префікс *под-* (*під-*) та корінь *ушко* (*вушко*). Насправді це не так. Коли з'явилося це слово, то позначало воно предмет, який підкладали не лише під голову, але й під ноги чи під спину. У різних слов'янських мовах є схоже слово *подух*, яке означає *перина*, *дух*, *дути*. Це дає підстави мовознавцям-етимологам стверджувати, що слово *подушка* нічого спільного не має зі словом *вухо*. Проте однозначну відповідь на наше питання могли б дати історики, якби з'ясували історію появи самого предмета, який згодом назвали словом *подушка*.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке словниковий склад мови?
2. Звідки беруться слова в мові?
3. Як ми довідуємося про значення слів?
4. Чи добре, що слова можна вживати не тільки в прямому, а й у переносному значенні? Чому?
5. Чим різняться і чим подібні між собою багатозначні слова й омоніми?
6. Навіщо потрібні в мові синоніми?
7. Чи однаково вживають слова в науковому, художньому й розмовному стилях?
8. Чи завжди до слова *старий* антонімом буде слово *молодий*?
9. Як з'являються в мові омоніми?
10. Якщо якесь слово має дуже багато синонімів, то що це означає?
11. Серед яких частин мови немає антонімів?
12. Чому речення *Промайнув місяць* можна зрозуміти по-різному?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Тести

I рівень

- «Лексичне значення слова можна знайти в орфографічному словнику». ТАК чи НІ?
- Визначте варіант, у якому виділене слово вжито в переносному значенні.
  - На трюмо лежав *золотий* ланцюжок.
  - У мого дідуся *золоті* руки.
  - Тут дуже *глибоке* озеро.
  - Апарат розрахований на *глибоке* занурення.
- Укажіть антонім до слова *кремезний*.
  - Дужий.
  - Худорлявий.
  - Міцний.
  - Грайливий.
- Виберіть речення з омонімом.
  - Сніг швидко вкрив усе навколо.
  - Козацька чайка вперто боролася з хвилями.
  - Коні чомусь схарапудились.
  - Новий рік уже не за горами.

II рівень

- Установіть відповідність між словами і синонімами.

А Контроль	1 завія
Б Адвокат	2 перевірка
В Віхола	3 стислість
Г Лаконічність	4 захисник
	5 доказ
- Укажіть варіант, у якому всі слова не мають лексичного значення.
  - Щоб, понад, для.
  - Ми, чийсь, скільки.
  - Десять, цвіркун, веселий.
  - Холодно, тут, всюди.

3. Визначте, якими лексичними одиницями є виділені слова *голова правління* та *пташина голова*.
- А Омонімами.
  - Б Синонімами.
  - В Багатозначними словами.
  - Г Спільнокореновими словами.
4. Виділіть рядок, у якому всі слова є багатозначними.
- А Гострий, бігти.
  - Б Телефон, комп'ютер.
  - В Ключ, коса.
  - Г Оплески, космос.

III рівень

1. У реченні *Він при зустрічі завше вклоняється ввічливо, гречно* використано:
- А омоніми;
  - Б синоніми;
  - В багатозначні слова;
  - Г спільнокоренові слова.
2. Укажіть варіант, у якому всі слова вжито в переносному значенні.
- А Грати на скрипці, грати у хованки.
  - Б Веселий настрій, веселі хвилі.
  - В Сплять гаї, сплять думки.
  - Г Темна ніч, темні справи.
3. Укажіть, до якого зі слів не можна дібрати антонім.
- А Річка.
  - Б Угору.
  - В Високий.
  - Г Допомогати.
4. Установіть відповідність між синонімічними фразеологізмами.
А Приший кобилі хвіст	1 байдики бити
Б Взяти ноги в руки	2 ні до ладу ні до прикладу
В Води в рот набрати	3 накивати п'ятами
Г Підбивати клинці	4 прикусити язика
	5 пускати бісики

БУДОВА СЛОВА

Слово ділиться на частини. У ньому розрізняємо основу й закінчення. А в основі, крім кореня, може бути ще й префікс та суфікс. Кожна з цих частин має своє значення в слові.

§ 20. Основа слова і закінчення. Змінні й незмінні слова

110. Розгляньте словосполучення. Чи всі слова у них змінюються? Чи змінюється при цьому їхнє лексичне значення?

гарний товариш

пишу поволі

гарного товариша

пишеш поволі

гарному товаришеві

пишемо поволі

Слова бувають змінні й незмінні.

Незмінне слово завжди в реченні звучить однаково, тобто має лише одну форму: *метро, рагу, взимку, вранці, поруч, тихо, весело*. Незмінні слова закінчень не мають.

Змінне слово міняє в реченні свою форму, зберігаючи завжди те саме лексичне значення: *рука, руки, рукою, руками; тихий, тихого, тихому, тиха, тихе, тихі*. Змінні слова мають закінчення.

111. Прочитайте перший раз речення так, як написано, не змінюючи слова, що в дужках. Другий — як треба. Яка частина в словах *розум* і *розумний* при цьому змінилася? Для чого це потрібно?

1. Голова без (розум) як ліхтар без свічки. 2. І сила перед (розум) никне! 3. Одна (розумний) голова добре, а дві краще! 4. (Розумний) річ і слухати приємно. 5. Краще з (розумний) згубити, як з дурнем знайти (*Нар. творчість*).

Частина слова, яка змінюється, називається **закінченням**.

Закінчення допомагає пов'язати слово з іншими словами в словосполучення та речення. Воно вказує на відмінок і число іменника, рід, відмінок і число прикметника, особу або рід (у минулому часі), а також число дієслова.

Закінчення в змінних словах може виражатися за допомогою звуків: *розум-у, розум-ом*, а може не виражатися за допомогою звуків: *розум*. В останньому випадку кажуть, що слово має **нульове закінчення**.

Частину слова без закінчення називають **основою**. Вона містить у собі лексичне значення слова.

Щоб правильно виділити закінчення й основу, слово необхідно змінювати: **іменник** — за відмінками й числами; **прикметник** — за родами, відмінками й числами; **дієслово** — за особами або родами й числами.

Наприклад, потрібно визначити закінчення й основи слів у реченні: *Людське око бачить глибоко (Нар. творчість)*. Змінюємо перші три слова:

<i>людське</i>	<i>око</i>	<i>бачить</i>
<i>людського</i>	<i>ока</i>	<i>бачу</i>
<i>людським</i>	<i>оком</i>	<i>бачиш</i>
<i>людські</i>	<i>очі</i>	<i>бачать</i>

У слові *людське* весь час повторюється тільки частина *людськ-*, отже, це основа, а *-е* — закінчення. У слові *око* — основа *ок-*, закінчення *-о*; у слові *бачить* — основа *бач-*, закінчення *-ить*. Слово *глибоко* не змінюється — це прислівник, отже, закінчення воно не має.

Зверніть увагу! В основах деяких слів можуть чергуватися або випадати звуки: *рік* — *року* — *в році* — *річний*; *друг* — *друзі* — *дружис*; *куток* — *кутка*; *сон* — *сну* — *засинати*.

- 112.** Випишіть окремо іменники, прикметники й дієслова, виділіть у них основу й закінчення.

Не беріть із зеленого луку верби
 Ні на жовті піски, ні на скелі,
 Бо зів'яне вона від жаги і журби
 По зеленому лузі в пустелі.

Олександр Олесь

- 113.** Подані в дужках слова введіть у потрібній формі у словосполучення і запишіть їх. Виділіть у них основу та закінчення.

Початок (зима); подихи (північний) вітру; між (голий) деревами; на (порожній) полі; (холодний) ночі; (ранковий) заморозки; лід на (калюжа); кристалики (сніг); дорога до (школа).

- 114.** Чому в словах *широка (долина), далеке (літо), гора, зима* ми виділяємо закінчення, а в словах *широко, здалека, вгорі, взимку* — ні?
- 115.** Спишіть речення, у змінюваних словах виділіть основу та закінчення.

1. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури (*В. Сухомлинський*). 2. Через рідну мову стали ми на ноги, ввійшли в сім'ю просвічених європейських народів (*М. Возняк*). 3. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу (*Панас Мирний*).

Щоденник

Запис тринадцятий (Марійчин)

— Скільки років отій високій липі, що росте на пагорбі за селом? — запитую у своєї бабусі.

— Ніхто й не знає, — каже бабуся. — Переказують, що дуже давно на село напали вороги. А чоловіків саме не було, у козаки пішли. Але людям хтось дав знати, і вони вчасно поховалися в лозах. Тільки одна дівчина побігла в сусіднє село попередити про небезпеку. Добігла вона до пагорба, аж тут вороги їй напереріз. Зловили дівчину, почали допитувати, де люди. Та вона нічого не сказала. Тоді один з ворогів замахнувся шаблею, хотів зарубати дівчину. А вона тієї ж миті липою стала, ворог лише одну гілку відчахнув. Кажуть, якщо поранити цю липу, то з неї червона кров потече.

- 116. 1.** Прочитайте Марійчин запис. Знайдіть і випишіть слова, що повторюються в різних формах.

Пам'ятник засновникам Києва. *м. Київ*

2. Героїв якої легенди зображено на малюнку? Перекажіть її.
3. Запитайте рідних, знайомих, які вони знають легенди або перекази, пов'язані з вашою місцевістю. Запишіть їх.

§ 21. Корінь слова. Спільнокореневі слова й форми слова

117. Яке спільне значення об'єднує всі слова кожної колонки? Яка однакова звукова частина повторюється в них?

вода	білий	писати
водичка	білесенький	перепис
водяний	біліти	описка
підводний	побілений	написаний
підводник	білок	запис

Слова, об'єднані спільним значенням і спільною звуковою частиною, називають **спорідненими (спільнокореневими)**.

Спільну звукову частину споріднених слів називають **коренем**.

Корінь містить у собі спільне значення всіх споріднених слів. Наприклад, нам уперше трапилися слова водень, водянка. Ми ще не знаємо їхнього лексичного значення, але вже за їхнім коренем вод- здогадуємося, що вони мають відношення до води.

Щоб знайти корінь, треба дібрати й зіставити кілька споріднених слів: зима, зимовий, зимівля, взимку, перезимувати.

Спільнокореневі слова не сплутуйте з формами того самого слова.

Наприклад, спільнокореневими є слова *вода* (іменник), *водний* (прикметник), а формами одного слова *вода* будуть: *води* (родовий відмінок), *води* (давальний відмінок), *воду* (знахідний відмінок), *водою* (орудний відмінок), у(на) *воді* (місцевий відмінок), *води* (кличний відмінок).

118. Випишіть слова у дві колонки: 1 – форми того самого слова; 2 – спільнокореневі слова.

1. Вітрисько, вітром, вітри, вітрюган, вітряний, вітру, вітерець, вітре.
2. Дорогий, дорожити, дорого, дорогого, дорогим, дорожняча, дороге.
3. Лікарем, лікувальний, лікарня, лікаря, лікувати, лікарі.
4. Казка, казати, казочка, казкою, казці, казку, розказаний.
5. Вісім, вісімка, восьмий, восьми, восьмитонний, вісьмом.

119. Прочитайте. Знайдіть споріднені слова, виділіть у них корінь.

Граде,	бо на грядочках
граде,	в садочку
ти не падай	посадили
нам по саду,	ми розсаду.

В. Ладизець

120. До слів *вигадливий, задушливий, пересмішник, суперечка, оголошення* доберіть із довідки споріднені слова та запишіть їх. Позначте у них корінь.

Довідка. Сперечатися, вигадати, пересміхи, задуха, оголошувати, загадати, душно, перечити, оголосити, пересміхатися, гадати, вголос, поперек, духота, усміхатися, гадка, духовка, поперечний, усмішка, голосувати.

121. Чому слова *гора, горе, гордий, горло, горнути* не можна вважати спорідненими, хоч у них і є однакова звукова частина *гор-*.

122. Чому *земля, землею, землі, землями* — це різні форми того самого слова, а *земля, земляк* — це споріднені слова?

123*. Згрупуйте споріднені слова й запишіть їх. Вставте пропущені букви так, щоб корінь у всіх споріднених словах писався однаково. Виділіть корені.

Зозуля, голуб, директор, бетон, кип'яток, теплий, легенький, заб..тонувати, г..лубка, к..плячий, т..плота, ле..ко, з..зулення, д..ректорський, к..піти, пот..пліти, з..зулястий, д..рекція, б..тоняр, поле..шення, г..лубенятко, прок..п'ятити, д..р..кторувати, л..гковий, т..пліця, з..зулин, г..л..бник, б..тонний.

Щоденник

Запис чотирнадцятий (Петриків)

Моєму батькові дід розповідав. Це було влітку під час Другої світової війни.

Група фашистів наздогнала у видолинку над річкою невеличкий загін українських повстанців, що повертався з бойового завдання. Зав'язався нерівний бій.

Повстанці мужньо захищалися. Їхні постріли були влучні, проте і їх багатьох поранило. До вечора гриміла стрілянина. Увечері фашисти перестали стріляти, чекаючи на підкріплення.

Але коли вранці зійшло сонце, повстанців там уже не було. Вони відійшли потаємними стежками. Тільки увесь діл за ніч почервонів од маків.

Відтоді тут щоліта розцвітають червоні маки, наче давні повстанські рани. І цю місцевість називають Долиною маків.

124. 1. Прочитайте Петриків запис. Знайдіть у тексті всі споріднені слова, випишіть їх групами, виділіть у них корені.

2. Розпитайте в старих людей, що вони пам'ятають про останню Світову війну. Запишіть їхні розповіді.

- 125. 1.** Прочитайте текст. Знайдіть у ньому всі слова, споріднені зі словом *липа*.

Хто не знає липи? Той літній місяць, коли вона цвіте, так і зветься — липень. Колись росли в Україні липові пуші, які давали велику користь: липовий мед, цвіт для лікування, лико для кошиків тощо. Тепер залишилися хіба що гайкі. Але й досі карта України

рясніє назвами, що походять від липи. Тут і Липовець — місто на Вінниччині, і селище Липова Долина — на Сумщині, і Липівка — на Київщині та на Івано-Франківщині, Липове, Липне, Липники, Липиця Лип'янка, просто Липи, назви невеличких річок — Липа, Липка, Липова, Липник, Липниця (За М. Фененком).

- 2.** Довідайтеся або знайдіть в інтернеті, від якого слова чи слів походить назва вашого населеного пункту, річки, що протікає поблизу, тощо. Напишіть про це.

§ 22. Префікс

- 126.** Слова записано колонками. Виділіть у них корені та закінчення. Чи вся основа слова входить до складу кореня? Чи в усіх словах?

ліс	хмара	звук
праліс	захмарений	прозвучить
перелісок	безхмарний	відзвучать

Частина основи, яка стоїть перед коренем, називається **префіксом**. За допомогою префіксів звичайно творяться нові слова.

У слові найчастіше буває один префікс: $\overline{в}$ -зимку, $\overline{пере}$ -зимувати, $\overline{роз}$ -кидати, $\overline{до}$ -ганяти. Але іноді їх може бути два і більше: $\overline{по}$ - $\overline{роз}$ -кидати, $\overline{на}$ - $\overline{в}$ - $\overline{з}$ - $\overline{до}$ -гін.

127. До поданих групами слів допишіть відповідно префікси: 1) *без-*; 2) *роз-*; 3) *від-*. Чи змінилося від цього значення слів? Підкресліть префікси. Чому в деяких словах сталося подвоєння букв?

1. Водний, звучний, зоряний, сонячний, сумнівний, платний, шумний.
2. Питати, сунути, танути, хитати, шукати, знайомитися, м'якнути.
3. Ділити, дати, дзвонити, жити, звучати, тягти, в'язати.

128. Згрупуйте споріднені слова та запишіть їх колонками. Виділіть у них корені та префікси.

Хід, в'язка, пуск, зв'язок, запуск, похід, перехід, зав'язь, спуск, вихідний, перев'язка, допускати, заходити, припускати, підв'язаний.

129*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Префікси зі словами пишуть разом, прийменники — окремо. Виділіть префікси.

Як (на) моріжок
 (На) летів сніжок,
 І (до) річки, і (до) бору
 Не видно стежок.
 Шапку я (с) хвачу,
 (З) гірки (по) лечу,
 Чобітками, підківками
 Стежку (про) топчу.

П. Воронько

130. 1. Прочитайте Галинчин запис (на с. 87). Що мав на увазі Петро Іванович?

2. Випишіть із тексту всі слова з префіксами. Виділіть у словах префікси.

Щоденник

Запис п'ятнадцятий (Галинчин)

— Без чого людина не може прожити? — запитав Петро Іванович.

— Без повітря, — відповіла Марійка.

— І без сонця, — додав Петрик.

— Без хліба, води, одягу й житла, — перерахував Андрійко.

— І ще без телевізора, — вигукнула Наталка й відразу ж поправилася: — Я хотіла сказати, без фільмів, вистав, пісень...

— І без книжок, — докинув Сашко.

— Усе це так, — погодився Петро Іванович. — Але звідки беруться хліб, житло, одяг, телевізори, фільми, книги? Подумайте про це вдома.

131. Перепишіть текст, добираючи з дужок потрібні префікси. Виділіть у словах префікси.

(Ви, при) пав сніг і (від, роз) танув, та й мало його було. А цієї ночі знов (на, при) порошило землю легеньким, чистим сніжком.

(З, при) вертаю з дороги на стежку, яку я (за, с) пам'ятав ще влітку. Під ногами (роз, с) коване морозом груддя землі. Обережно треба йти, щоб не (на, спі) ткнутися об грудю. Недарма ж цей місяць груднем (на, об) зивається (О. Копиленко).

§ 23. Суфікс

132. Перепишіть слова колонками, виділіть у них корінь і закінчення. Якого значення надає словам частина, що стоїть між коренем і закінченням?

ніч

сніг

новий

ніченька
нічний
нічник

сніжинка
сніговий
снігурі

новенький
новина
новачок

Частину основи, яка стоїть після кореня, називають **суфіксом**. За допомогою суфіксів звичайно творяться нові слова.

У слові може бути один або кілька суфіксів: *ран-^о, ран-^{ок},
ран-^{к-ов-ий}, сніж-^{ин-оч-к-а}*.

- 133.** Згрупуйте споріднені слова й запишіть їх. Виділіть у них корінь, суфікс і закінчення. Усно поясніть лексичне значення кожного слова.

Вітер, мороз, холод, хмара, пух, холоденький, морозець, хмарка, вітерець, пушок, морозище, холоднющий, пушинка, вітрисько, хмарище, морозний, вітряний, хмарний, пухкий, холодок, пухнастий, захмарений, вітряк, холодильник, морозиво.

- 134. 1.** Виділіть у словах корені та закінчення. Випишіть підряд тільки ті слова, які мають суфікси.

Молодий, попередній, рано, навздогін, активний, перемога, цінний, малий, сухий, ясність.

- 2.** Якщо ви правильно вибрали слова, то з їхніх перших букв прочитаєте перше слово у вислові І. Франка: «... — *то перша основа життя*». Запишіть вислів повністю.

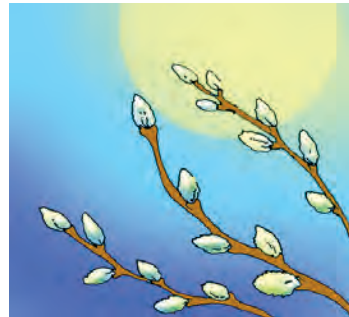
- 135.** До основ поданих групами слів приєднайте суфікси: 1) *-ар*; 2) *-яр*; 3) *-ець*; 4) *-ник*. Якого нового значення надали суфікси цим словам?

1. Кобза, байка, друк, шахта, пошта, аптека, ворота.
2. Бетон, скло, бджола, повість, весло, човен, ковзани, школа.
3. Старий, мудрий, спів, промова, перемога, Україна, Полтава, Кавказ.
4. Залізниця, робота, будова, ремонт, комора, двір, ліс, пасіка.

- 136.** Прочитайте. Знайдіть слова із суфіксами. Якого значення надають суфікси цим словам?

Відламаю гілочку,
гілочку-вербичку,
та поставлю в пляшечку,
в пляшечку, в водичку,

щоб листочки-стрілочки
стали розвиватися
на вербовій гілочці
у моїй кімнатці.

Н. Забіла

- 137.** Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть. Знайдіть 5–7 слів із суфіксами, суфікси підкресліть.

Батько заходився латати Михайликову одіж...
Хлопець нарешті не витримав:
— Нащо то ви, тату?
— Підеш до школи...

Михайлик не раз пробігав коло січової школи, бачив, як поряються на подвір'ї козачата-школярі. Проте якось не думалось, що можна й собі стати школярем...

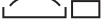
Коли підійшли до низенького обдертого будиночка, більш схожого на стару халабуду, подвір'я було порожнє, а з розчинених двох віконечок плинуло різноголосе дзижчання, наче там сиділа сотня джмелів. То школярі вчилися... Михайликові похололо під серцем, але він не подав знаку, тільки міцніш вхопився за батькову руку...

У низькій комірчині стояв довгий дощатий стіл, коло нього на двох лавах сиділи школярі. Двадцять голених по-козацьки хлоп'ячих голів, з русявими, темними, чорнявими чубчиками, повернулися до прибулих, двадцять пар очей заблищало цікавістю. Гомін ущух (*М. Пригара*).

138. 1. Подані слова запишіть у тому порядку, як розташовано їхні схеми за будовою.

Книга, обкладинка, іграшка, розмова, одяг, дзвоник, заметіль.

Схеми:

- 1) корінь + суфікс + нульове закінчення:
- 2) префікс+корінь+суфікс+закінчення;
- 3) префікс+корінь+ суфікс+нульове закінчення:
- 4) корінь+суфікс+закінчення:
- 5) префікс + корінь + закінчення:
- 6) префікс + корінь + нульове закінчення:
- 7) корінь + закінчення:

2. Якщо ви правильно розмістили слова, то з їхніх перших букв прочитаєте другу половину крилатого вислову, який починається словами «Через терни...». Запишіть вислів повністю.

Щоденник

Запис шістнадцятий (Олесів)

Прокидаюся вранці: у кімнаті ясно-ясно.

Схоплююся з ліжка і біжу до вікна. А там біло. Усе біліє: вулиця, дерева, дахи будинків. Це зима вночі насипала білого снігу, розстелила пухнасту постіль, убрала землю в срібні шати.

Ще вчора сіріла земля, чорніли голі дерева. Навіть дощ накрапав. А сьогодні так світло та радісно довкола, ніби у свято.

139. 1. Запишіть Олесів текст під диктовку і написане уважно звірте з надрукованим. виправте помилки.

2. Складіть коротку розповідь про те, як ви сприйняли перший сніг. Можете розповісти і про сніжки, і про снігову бабу, і про санчата.

- 140.** 1. Складіть вірш про зиму, добираючи й розташовуючи слова з кожної групи. У кожному рядку повинен бути такий ритм, як у першому, а рядки повинні римуватися між собою попарно.

Перший рядок: Як до нас вночі учора мчала...

Переправу, міст, дорогу; кришталевий, новий, крижаний; через річку, на річці; проклала, збудувала, звела, поставила. В поле, серед поля; покривало, доріжку, килим, ряднину; сніговий, білий; поклала, розтягла, кинула, розстелила. Снігом, ватою, мереживом, пухом; дерева, дуби; прибрала, оздобила, причепурила, прикрасила. Зайчикові, зайчику; побілила, почистила; шубу, хутро, кожуха, шерсть. Зима, зимонька; невсипуща, неугавна, невтомна, працювита; чепуруха, дбайливиця.

2. Випишіть із тексту чотири слова, які складено за схемою:

корінь + суфікс + закінчення.

§ 24. Розбір слова за будовою

Розбираючи слово за будовою, визначаємо його складові частини в такій послідовності:

- 1) закінчення (змінна частина слова);
- 2) основу (частина слова без закінчення);
- 3) корінь (спільна частина споріднених слів);
- 4) префікс та суфікс (ті частини слова, що не ввійшли ні в корінь, ні в закінчення).

Зразок розбору слова за будовою

Натруджені руки — найкращі у світі! (В. Луцук).

Слово *натруджені*.

1. Змінюємо: *натруджений, натрудженого, натруджена*.

Отже, закінчення — $[-i]$; у цьому реченні прикметник стоїть у називному відмінку множини.

2. Основа — натруджен-.

3. Добираємо споріднені слова: *труд, трудитися, труджуся*. Корінь — $\overline{\text{трудж}}$ - (відбулося чергування *д* з *дж*).

4. Префікс — $\overline{\text{на}}$ -; суфікс — $\widehat{\text{ен}}$ -.

Слово *руки*.

1. Змінюємо: *рука, рукою*. Закінчення — $[-и]$; у цьому реченні іменник стоїть у називному відмінку множини.

2. Основа — рук-.

3. Добираємо споріднені слова: *рученька, рукав*. Корінь — $\overline{\text{рук}}$ -.

141. Виконайте розбір виділених слів за будовою.

На великому вашому пальці, мамо,
 стільки великого діла —
 і *вказівний* не вказував, тільки робив,
 і середній не був *середульшим*,
 і *підмізинний* в роботі не був *безіменним*,
 і *мізинчик* не був *найменшим*.

На *пальчиках* ваших, мамо,
росли пшениці і заводи,
міста і дороги,
букварі й академії,
цілі країни, мамо,
виросли на ваших пальцях...

Д. Чердниченко

Запитання для самоперевірки

1. Чому в слові *білого* закінчення *-ого*, а в слові *біло* закінчення немає?
2. Яка різниця між формами того самого слова і між спорідненими (спільнокореневими) словами?
3. Чи однаково визначаємо основу слова і корінь?
4. Що треба перше виділяти — префікс і суфікс чи корінь? Чому?
5. Навіщо потрібно вміти правильно знаходити закінчення слова, основу, корінь?
6. Визначте зайве слово, поясніть, чому ви його вибрали: *нога, ніжка, ніжний, ніженька*.

БУДОВА СЛОВА

Тести

I рівень

1. «Незмінні слова мають нульове закінчення». ТАК чи НІ?
2. Укажіть рядок, у якому всі слова мають префікс.
  - А Хворобливий, гумовий.
  - Б Стоматолог, довгота.
  - В Природний, подати.
  - Г Вродливий, рухливий.
3. Визначте рядок, у якому всі слова спільнокореневі.
  - А Весло, веслом, веслами.
  - Б Білка, побілити, біль.
  - В Високий, височінь, високо.
  - Г Рух, рухливий, рушник.

II рівень

1. Виберіть варіант, у якому неправильно виділено закінчення.
  - А Столів.
  - Б Спритним.
  - В Дні.
  - Г Засіб .
2. Два префікси є у словах.
  - А Заповідати, виписати.
  - Б Зазначити, допрацювати.
  - В Попросити, виблискувати.
  - Г Порозкидати, недоглянути.
3. Укажіть рядок, у якому всі слова мають суфікс.
  - А Захмарний, нелегкий.
  - Б Довіра, швидкий.
  - В Здоровий, дорога.
  - Г Догадливий, синій.

III рівень

1. Виберіть правильне твердження.
  - А Закінчення — це змінна частина слова, яка виражає його лексичне значення.
  - Б Основа — це частина слова без закінчення, яка виражає його лексичне значення.
  - В Суфікс — це змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні.
  - Г Корінь — це значуща частина слова, яка збігається з основою.
2. Укажіть рядок із незмінюваними словами.
  - А Завтра, гарно, високо.
  - Б День, вітер, знак.
  - В Хмара, син, земля.
  - Г Вулиця, голос, людина.
3. Установіть відповідність між схемою та словом.
  - А Міський
  - Б Підсніжник
  - В Підземний
  - Г Весело

1

2

3

4

5

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Фонетика — це сукупність звуків людської мови. Так само називають і розділ мовознавства, який вивчає звуки людської мови, їхнє творення й вимову.

Із фонетикою тісно пов'язаний **правопис**, який встановлює правила позначання звуків мови на письмі.

ЗВУКИ І БУКВИ

§ 25. Звуки мови

Свої думки ми виражаємо за допомогою слів, пов'язаних у речення: *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Л. Глібов).

А слова будуємо зі звуків. Наприклад, слово *лад* складається зі звуків [л], [а], [д], а слово *радіє* — зі звуків [р], [а], [д'] (вимовляється м'яко), [і], [й], [е].

Узяті окремо, звуки мови ще нічого не означають. Тільки в певному поєднанні вони творять слова з тим чи іншим лексичним значенням.

- 142.** Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки [к], [л], [с], [а], [о].
Запишіть їх.
- 143.** Вимовте вголос подані парами слова. Що вони означають і якими звуками різняться?

Гора, кора; пологий, вологий; бетон, батон; мило, мало; казка, каска; гриб, грип; мимохідь, мимохить.

Мова, яка має найменшу кількість звуків (фонем), — ротокас. Це одна зі східнопапуаських мов, якою розмовляють майже 4000 людей, що живуть на острові Бугенвіль у Тихому океані. У цій мові лише 11 фонем, з них — 6 приголосних та 5 голосних. А найбільше звуків у мові кхонг (носіїв цієї мови близько 4200, живуть вони у Ботсвані, Африка). У мові кхонг 112 фонем, з них 77 приголосних. Найбільше приголосних звуків в убиській мові — 81. Убихи — народ, який зник унаслідок колонізаторської політики царської Росії, тому убиська мова є мертвою. До речі, Російська імперія за час свого панування знищила на своїй території більше 100 мов.

Між буквеним записом слів і їхнім звучанням не завжди є повна відповідність. Тому, щоб показати, як вимовляється слово, будемо користуватися **звуковим записом**.

При звуковому записі кожний звук у слові передають окремим знаком. А щоб цей запис відрізнити від буквеного, його беруть у квадратні дужки: *ясний* [й'асний], *країна* [крайіна].

Риска біля букви показує, що приголосний звук вимовляємо м'яко: *лялька* [л'ал'ка], *ключ* [кл'уч], *літо* [л'іто]. Апостроф біля букви, яка позначає приголосний, означає, що приголосний вимовляємо пом'якшено: *вікно* [в'ікнó], *білий* [б'ілий].

Дужка зверху над [бз] і [бж] показує, що ці дві букви треба читати як один звук: *дзвоник* [дзвóник], *бджола* [бджóла].

Двокрапка після літери означає, що цей звук подовжений: *роззуги* [роз:úти], *життя* [жит:á], *знання* [знан':á].

144. Прочитайте прислів'я, подані у звуковому записі. Зіставте їх із буквеним записом та зробіть висновок про звукове значення букв *я, ю, є, ї, ь, щ*.

- [бджóла малá, а й та прац'úйе]. Бджола мала, а й та працює.
- [йакá щчéпа, такá і йáблун'а]. Яка щєпа, така і яблуня.
- [мал'óваним конéм далéко не зайíдеш]. Мальованим конем далеко не заїдеш.
- [йакóго пáл'ц'а не вр'íж, то все болíт']. Якого пальця не врїж, то все болить.
- [бува́йе, шчо й корóва л'іта́йе]. Буває, що й корова літає.

145. Вимовляючи слова повільно вголос, доберіть до них з другої частини їхні звукові записи. Спишіть їх парами.

Зразок: *юнь* [йун'].

1. Юнь, юний, іздовий, їжак, яструб, ягня, м'яч, йод, щавель, льон, льодяний, люк, лук, дзвенячий, джмелячий.

2. [йіздовій], [йун'], [йїжак], [йагн'а], [мйач], [йа́струб], [йод], [л'он], [шчавел'], [лук], [л'ук], [л'од'аній], [джме^л'ачий], [дзв^н'ачий], [йу́ний].

146. Вимовляючи слова повільно вголос, спробуйте передати їх у звуковому записі.

Зразок: *яблуня* [йаблун'а].

Яблуня, яблуко, їхати, їжа, юнак, юрба, щука, тюлень, тьопати, тягти, дзвоник, джерело.

147. Вивчіть напам'ять одну з народних скоромовок. Вимовляйте її якомога швидше.

1. Сів шпак на шпаківню,
Заспівав шпак півню:
— Ти не вмієш так, як я,
Так, як ти, не вмію я.

2. Не клюй, курко, крупку,
Не кури, котку, люльку.

3. У стозі пшениця,
Під стогом криниця,
Там щука-риба грала,
Золотєє перо мала.
Сама собі дивувала,
Що хороше вигравала.

§ 26. Творення звуків мови

- 148.** Поклавши великий та вказівний пальці на гортань, вимовте повільно слово *хліб*. Ви при цьому вдихали повітря чи видихали? Чи відчували дрижання гортані під пальцями? Чи губи та язик рухалися, чи були нерухомі?

Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо і чуємо.

Його творять мовні органи (язик, зуби, голосові зв'язки, губи).

- 149.** Вимовте вголос слова *хмара* й *озеро*, *шлях* і *арка*, *жито* й *успіх*. Чи з однаковою силою в усіх словах промовляємо перший звук?

1. Якщо голосові зв'язки дрижать і струмінь видихуваного повітря проходить через ротову порожнину вільно, то утворюються **голосні** звуки: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

2. Якщо струмінь видихуваного повітря на своєму шляху натрапляє на різні перепони (при цьому голосові зв'язки можуть дрижати і можуть бути ослаблені), то утворюються **приголосні** звуки: [н], [б], [м], [д], [ш], [ж], [р] і т. д.

- 150.** Вимовте звуки [д], [о], [м], [і], [в], [к], [а]. Визначте, при вимові яких звуків струмінь видихуваного повітря проходить через ротову порожнину вільно, а при вимові яких — натрапляє на перепони. Де ці перепони виникають? Чи завжди при вимовлянні звуків дрижать голосові зв'язки?
- 151.** Опишіть роботу мовних органів при творенні звуків [а], [р], [н]. При цьому перевірте, чи дрижать голосові зв'язки, чи на шляху видихуваного повітря виникають перепони, а якщо виникають, то де.

Щоденник

Запис сімнадцятий (Сашків)

Я провів такий дослід. Накачав у камеру з велосипеда повітря. На вентиль надягнув гумову трубку і послабив ніпель, а трубку затиснув пальцями.

Коли я трохи відпустив гумову трубку, струмінь повітря виходив з камери й утворювався голосний звук, бо краї трубки дрижали. Це я відчув пальцями. Якщо ж я більше відпустив трубку, тоді чувся лише глухий шиплячий звук, бо краї трубки не дрижали.

Так і тоді, коли ми говоримо, виникають то голосні, то глухі звуки.

- 152. 1.** Прочитайте Сашків запис. Спробуйте й ви провести такий дослід з камерою від велосипеда чи м'яча.
2. Які ви знаєте музичні інструменти, у яких звук утворюється струменем повітря? Поцікавтеся в інтернеті.

§ 27. Букви (літери). Алфавіт

Звуки мови на письмі позначаємо буквами.

Звуки ми вимовляємо і чуємо, **букви** пишемо і бачимо.

Букви бувають великі й малі та мають свої назви.

Усього в українській мові є **33 букви**.

Усі букви, розташовані в строго визначеному порядку, становлять **алфавіт** (або азбуку, або абетку).

Аа а	Бб бе	Вв ве	Гг ге	Ґґ ґе	Дд де	Ее е
Єє є	Жж же	Зз зе	Ии и	Іі і	Її ї	Йй йй
Кк ка	Лл ел	Мм ем	Нн ен	Оо о	Пп пе	Рр ер
Сс ес	Тт те	Уу у	Фф еф	Хх ха	Цц це	Чч че
	Шш ша	Щщ ща	Ь м'який знак 	Юю ю	Яя я	

Крім букв, в українській мові вживають ще два знаки: **апостроф** (') і **дефіс** (-).

За алфавітом розміщені слова в словниках, енциклопедіях. За алфавітом складають списки людей, каталоги книжок тощо. Причому, розташовуючи слова за алфавітом, ураховують не тільки їхні перші, а й усі наступні букви. Наприклад, треба три прізвища *Коваль*, *Коваленко* і *Ковалевський* поставити за алфавітом. У всіх цих словах збігаються перші п'ять букв: *Ковал*. Шоста буква у першому прізвищі *ь*, у двох наступних — *е*. Буква *ь* йде після букви *е*, отже, прізвище *Коваль* повинно стояти останнім. Що ж до інших двох прізвищ, то в них порівнюємо сьомі букви: *н* і *в*. Буква *в* йде раніше, ніж *н*. Отже, першим треба поставити прізвище *Ковалевський*, за ним — *Коваленко* і *Коваль*.

Апостроф і дефіс при розміщенні слів за алфавітом не враховуємо.

Це допомагає швидко й упевнено знаходити потрібні слова в словниках, прізвища в списках, назви книжок у каталогах тощо. Ось чому потрібно твердо знати алфавіт.

- 153.** Прочитайте вірш про азбуку і скажіть: чи могли б ми обходитися без неї, без нашого письма?

Тридцять три букви в одному ряду,
 Тридцять три букви у кривнім роду,
 Тридцять три букви — багата сім'я,
 Тридцять три букви — то пісня моя.
 Азбуко рідна! Яка ж ти проста!
 Крони зеленої зав'язь густа!..
 Буква до букви — і склад мій і лад,
 Слів найдорожчих людський зорепад.
 В мові-розмові є всякі слова,
 Букви ж поганої — ні! — не бува.

За М. Сомом

- 154.** Розставте за алфавітом прізвища видатних українців. Детальніше про них читайте в електронному додатку.

Цістик, Сікорський, Палагнюк, Марчук, Амосов,
 Архипенко, Піддубний, Бортнянський, Патон, Гаври-
 лишин, Кондратюк, Пулюй.

- 155.** 1. Розставте слова за алфавітом.

Гак, вузол, в'язання, друж-
 ність, доповідач, доповіді,
 вступ, вінок, галявина, дзюркіт,
 гомін, гам, вітер, ворона, горо-
 бець, дріт, динамо, гантелі.

2. Якщо ви правильно розставили слова, то з їхніх останніх букв скла-
 дете давнє латинське прислів'я. Запишіть його.

- 156.** Чому про скорочену назву МЗС (*Міністерство закордонних справ*, читаємо [емзеес]) кажуть, що вона утворена з початкових букв, а про скорочену назву УПА (*Українська повстанська армія*, читаємо [упа]) кажуть, що вона утворена з початкових звуків?

Щоденник

Запис вісімнадцятий (Петриків)

Коли Олесь на уроці запитав, чому саме так, а не інакше розміщені букви в алфавіті, то Петро Іванович відповів:

— Просто так узвичаєно. Правил немає.

Через те алфавіт треба завчити. Особливо — важкі місця. От я, наприклад, дійду до *же, зе* — і збиваюся.

— Якщо ти знаєш своє важке місце, — сказав тато, — то це вже половина перемоги. Запам'ятай його.

І я запам'ятав, що після *же, зе* йде спочатку *и*, потім уже ніби легше: *і їй коло мене, о, прости, уф, ха, це чаша це*. І знову важке місце. Збиваюся, але вивчу обов'язково.

157. Прочитайте Петрикову розповідь. Чи знаєте ви свої «важкі місця»? Назвіть їх, якщо вони є.

§ 28. Вимова і написання слів

Коли ми записуємо буквами слова, то орієнтуємося передусім на їхню вимову (звичайно, літературну). Але чи завжди вимова і написання слів збігаються?

1. Найчастіше слова пишемо так, як вони звучать у літературній вимові: кажемо [с^онце] — пишемо *сонце*, [п^таство] — *птаство*, [ден'] — *день*, [л'он] — *льон*.

2. Проте буває, що та сама частина (корінь, префікс, суфікс, закінчення) у різних словах чи формах слова звучить неоднаково, наприклад: [в^елікий] і [в^еліч], [просіти] і [пр^оз'ба]. Правопис таких слів перевіряємо за спеціальними правилами.

3. Часом слова звучать однаково, але пишемо їх по-різному, щоб розрізнити їхнє значення: *Любов* (ім'я) і *любов* (почуття); *з гори* (з пагорба) і *згори* (зверху); *живемо по-новому* (як?) і *по новому мосту* (по якому мосту?).

Отже, щоб правильно написати слово, не завжди досить виразно почути його — іноді доводиться застосовувати правила, пам'ятати винятки.

Букви чи знаки, вживання яких зумовлене правилами, називають **орфограмами**.

- 158.** Із поданих у звуковому і буквенному написанні слів доберіть по три приклади до кожного пункту поданих правил.

[лѐхко] *легко*, [дѐвго] *довго*, [догорі́] *до гори*, [ходжу́] *ходжу*, [хѐчу] *хочу*, [бород'ба́] *боротьба*, [постарѐму] *по-старому*, [й'аблун'а] *яблуня*, [слі́ва] *слива*, [не́то] *нетто***, [в'і́ра] *Віра*.

- 159. 1.** Прочитайте, знайдіть слова, які пишемо не так, як вимовляємо. Чому слово *віз* написано то з малої, то з великої букви, хоч вимовляємо однаково?

Пізнім вечором батько з сином поїхали волами в поле по снопи. Наклали повнісінький віз.

— Ну, сину, — каже батько, дивлячись на зоряне небо, — хай воли попасуться, а як Віз** перекинеться, збуди мене, — будемо їхати додому.

Та й ліг під копою спати.

Через деякий час віл підійшов до воза з снопами, чухався, чухався та й перекинув його. А син побачив це та мерщій до батька:

— Тату, — гукає, — поїхали, уже віз перекинувся (*Нар. творчість*).

Щоденник

Запис дев'ятнадцятий (Наталчин)

— Ну то як? Підемо спускатися на санках? — запитав Сашко Андрійка, коли скінчилися уроки.

— Ні, не зможу. Он параграф який зубрити треба, — зітхнув Андрійко.

— Навіщо зубрити? — здивувався Сашко. — Виділи найосновніше й запам'ятай. Коли ще Петро Іванович пояснював,

я з усього склав собі чотири коротенькі правила:

1. *Пиши, як чуєш.* 2. *Ту саму частину слова пиши так само.*
3. *Різне значення — пиши по-різному.* 4. *Пиши так, бо так узвичаєно.* Запам'ятати легко. Потім тільки поясниш кожне правило, та й усе.

— А й справді. Гарзд, скоро вивчу правила, візьму санчата, побіжимо спускатися з гірки.

160. Прочитайте Наталчин запис. Як Сашко полегшив собі запам'ятовування правил?

§ 29. Звукове значення букв *я, ю, є, ї, дж, дз, щ, з* та *ь*

161. Прочитайте вголос. Порівняйте вимову й написання поданих парами слів. Які букви не відповідають точно звукам?

[й'амка] ямка	—	[л'амка] лямка**
[в'йук] в'юк	—	[л'ук] люк
[в'їє] виє	—	[с'їн'є] сине
[ден'] день	—	[с'омий] сьомий

У нашій мові букви *я, ю, є, ї, дж, дз, щ, з* та *ь* не відповідають точно звукам.

1. Буква *ь* вказує на м'якість попереднього приголосного: [б'ат'ко] *батько*, [л'отчик] *льотчик*. Сама по собі вона ніякого звука не позначає.

2. Якийсь час буквою *з*, крім звука [з] (*голова, сніг*), позначали також звук [ж]: *г'анок* [г'анок], *гуля* [г'ул'а], *гава* [г'ава] тощо. Тепер для позначення звука [ж] вживаємо букву *ж*: *жанок, жуля, жава, жудзик, жніт* (у лампі), *жрати* (на вікні), *жрунт, жатунок, жедзь, журлига, жринджоли, жречний, желотати, жвалт, ажрус, дзилга* та ін.

3. Букви **ї** та **щ** завжди позначають два звуки: [**йі**] та [**шч**]:
[йіжак] *їжак*, [пóйїзд] *поїзд*, [шчéдрий] *щедрий*, [пúшча] *пуща*.

4. Букви **я, ю, є**:

а) безпосередньо після приголосних позначають м'якість цих приголосних і голосні [**а**], [**у**], [**е**]: [т'агті] *тягти*, [т'ук] *тук*, [дáвн'е] *давнє*;

б) в усіх інших випадках передають два звуки [**йа**], [**йу**], [**йе**]: [йар] *яр*, [байу́ра] *баяра*, [бйе] *б'є*, [н'йуто́н] *Ньютон*.

5. Буквосполучення **дж, дз**:

а) звичайно позначають один звук [**дж**], [**дз**]: [джéре^ло] *джерело*, [ра́джу] *раджу*, [дз'об] *дзьоб*, [кукуру́дза] *кукурудза*;

б) два звуки [**д**]+[**ж**], [**д**]+[**з**] позначають лише тоді, коли префікс закінчується на [**д**] (*від-, під-, над-, перед-*), а корінь починається на [**ж**] або [**з**]: *віджити, підживити, відзнака, надзвичайний*.

162. Прочитайте. Знайдіть букви *я, ю, є, ї, ь*. Поясніть їхнє звукове значення в кожному випадку.

Дивлюсь, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють...

І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.

Т. Шевченко

163. Прочитайте вголос. Правильно вимовляйте звуки, позначені буквами *дж, дз, щ, ь, ф*.

I.

Полюві дзвіночки

Піднімає джміль фіранку.
 Каже: — Доброго вам ранку!
 Як вам, бджілко, ночувалось?
 Чи дощу не почувалось?
 Виглядає бджілка з хатки:
 — У дзвіночку добре спатки.
 Цей дзвіночок — як намет.
 Тільки дощ — як кулемет.

Л. Костенко

- II. 1. Біля ланку стояли засідлані коні. 2. Гуси гелготіли на всю вулицю (З тв. Петра Панча). 3. Щебечуть і джерготять пташки, та шурхають ящірки в траві (Марко Вовчок). 4. Кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й дзижчали, як гедзі (О. Донченко). 5. Повітря тремтіло набряклим вишневим леем (М. Стельмах). 6. Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? (М. Коцюбинський).

- 164.** Прочитайте слова, подані в звуковому записі. Запишіть їх буквами. Букви *я, ю, є, ї, ь* підкресліть.

[йа́струб], [по́йас], [кри́ни́ц'а], [йу́рба́], [вйун], [л'у́ди], [йе́нот], [мо́йе], [си́н'е], [йі́хати], [вййі́зд], [поса́джу́], [пе́реджні́вний], [дзв́оник], [п'і́дзорна], [шчбо́гла], [дошч], [га́ва], [гйрлі́га], [маз'], [с'о́мий].

- 165*.** Від поданих слів відкиньте лише один перший звук (не букву). Утворені слова запишіть.

Дзвінок, джміль, їду, щадити, щільний, тьохкати, нюхати, лякати, яр.

- 166.** Чому подані парами слова римуються? Яким лише одним звуком вони різняться одне від одного?

Яма — рама, ярус — парус, яр — жар, як — рак, лютий — кутий, люлька — булька, юшка — мушка, люк — сук, їда — біда, їсти — сісти, дзьоб — лоб.

167*. Орієнтуючись на вимову (звуковий склад), виконайте розбір поданих групами слів за будовою. Перед тим уважно розгляньте зразок, подумайте, чому саме так виділяємо частини слова.

Слово і транскрипція	Префікс	Основа, корінь	Суфікс	Закінчення
мрія [мр'ійє ^и мо]	—	мрій-	—	-а
помріємо [помр'ійє ^и мо]	по-	мрій-	—	-емо
замріяний [замр'ійаний]	за-	мрій-	-ан-	-ий

1. Дія, дії, подіями, діючий. 2. Віє, повіють, завіює, завія, завіаний. 3. Синь, синя, синє, синього, посинілий. 4. Зоря, зорю, зоряний, зоряниця, зазоріє. 5. Бій, бої, побоїще, боєць, бійця.

168. Доведіть, що в слові *сім'я* [с'імйá] закінчення *-а*, а не *-я*, а в його формі *сімей* (*багато сімей*) закінчення нульове.

169. 1. Випишіть підряд у три колонки: 1) слова, у яких звуків і букв порівну; 2) слова, у яких звуків менше, ніж букв; 3) слова, у яких звуків більше, ніж букв.

Явір, огорожений, опоряджую, ходжу, мряка, гребінь, щедрий, малюк, юрба, динька, знаємо, оцінювати, безкрай, сяють.

2. Підкресліть у кожному слові другу від початку букву. Якщо ви правильно розставите слова, то з цих букв, виписаних підряд, складете прислів'я. Запишіть його.

§ 30. Велика буква

Щоб виділити деякі назви, пишемо їх з великої букви.

1. З великої букви пишемо всі назви (крім загальних на зразок *письменник, кінь, планета, море, річка, місто, село, область* і под.):

а) у власних назвах людей, міфологічних істот, дійових осіб, тварин: *письменник Панас Мирний; поет Володимир Миколайович Сосюра; князь Ярослав Мудрий; бог Перун, Зевс, Юпітер; дійові особи: Вовк, Віл, Дід Мороз; кінь Орел, собака Білий Бім Чорне Вухо, кіт Жовте Око;*

б) у власних астрономічних, географічних назвах, назвах держав, територій, населених пунктів: *Чумацький Шлях (скупчення зірок), планета Венера, сузір'я Великий Віз, Європа, Чорне море, річка Біла Тиса; Русь-Україна, Українська Народна Республіка, Україна, Київ, місто Біла Церква, Івано-Франківська область, Володимир-Волинський район, село Нове Село, село Зелене Поле;*

в) у назвах найвищих українських і деяких міжнародних установ, організацій та посад: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Президент України, Голова Верховної Ради України, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки;*

г) у назвах найважливіших релігійних понять: *Бог, Святий Дух, Син Божий, Мати Божя, Біблія, Євангеліє.*

2. З великої букви пишемо тільки перше слово:

а) у назвах різних установ і організацій: *Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Національна спілка письменників України, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Комітет виборців України;*

б) у назвах історичних подій, державних, міжнародних та релігійних свят: *Коліївщина, Чорна рада, Семирічна війна, День Незалежності, Новий рік, Різдво, Великдень, Зелені свята;*

в) у назвах, що беруться в лапки: *вірш «Минають дні, минають ночі», драма «Лісова пісня», газета «Урядовий кур'єр», об'єднання «Українська фондова біржа», завод «Кристал».*

170. Прочитайте і поясніть, що означають назви, написані з великої букви.

Після повороту Запорізького Війська з війни січове життя пішло своєю чергою. Одсвяткувавши й одгулявши деякий час у рідному гнізді, запорожці взялися до своєї улюбленої праці —

рибальства та полювання. Великими ватагами попливли вони на дубах** у Великий Луг, що простягався понад Дніпром од Січі аж до острова Хортиці...

Там, у Великому Лузі, запорожці пробули аж до того часу, поки зимою пішла по річках крига; тоді до Січі знову зібралось все товариство й по куренях** знову стало весело та гучно... Найвеселіше ж було на Різдво та Новий рік.

Наприкінці місяця лютого, як тільки на Підпільній поламало кригу, запорожці знову поїхали дубами по плавнях, а після Великодня багато січового товариства пороз'їздилося кіньми: хто — до Бугу на рибальство, хто — в Дике Поле на полювання, а хто — аж у Ногайські степи, на Кальміус та Берду по всяку здобич (А. Кащенко).

171. Запишіть повністю свою адресу, вказавши своє ім'я та прізвище, вулицю, номер будинку і квартири, місто чи село, район, область, індекс.

172*. 1. Запишіть текст, добираючи з дужок велику чи малу букву.

По обох берегах (Д,д)ніпра розкинувся красень (К,к)иїв — (С,с)толиця незалежної (У,у)країни, одне з найбільших і найстародавніших міст (Є,є)вропи.

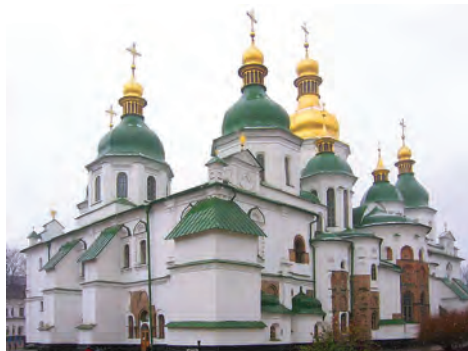
У Києві засідає (В,в)ерховна (Р,р)ада (У,у)країни, працює (К,к)абінет (М,м)іністрів (У,у)країни.

Тут розташовані (Н,н)аціональна (А,а)кадемія (Н,н)аук (У,у)країни, (К,к)иївський (Н,н)аціональний (У,у)ніверситет ім. Т. Шевченка. (К,к)иївський (П,п)едагогічний (У,у)ніверситет ім. М. Драгоманова, багато інших наукових та навчальних (З,з)акладів.

Далеко за межами (У,у)країни відомі (Н,н)аціональна (О,о)пера (У,у)країни, (Д,д)ержавний (А,а)кадемічний (У,у)країнський (Д,д)раматичний (Т,т)еатр ім. І. Франка, (С,с)офійський (С,с)обор, збудований ще за часів (Я,я)рослава (М,м)удрого, (К,к)иєво-(П,п)ечерська (Л,л)авра.

Київ — визначний культурний і промисловий (Ц,ц)ентр України (З журналу).

2. Розгляньте малюнок. Що вам відомо про зображену на ньому пам'ятку архітектури? Стисло напишіть, що ви знаєте про Київ. Назви, написані з великої букви, підкресліть.

Софіївський собор. Київ

173.

Попрацюйте у групі. Розпитайте в дорослих, чи мають власну назву річка, озеро, став, гора, ліс, гай, байрак, яр, урочище, дорога, що є поблизу, та чи інша частина села або міста; як у вашій місцевості називають окремі зірки, сузір'я. Хто з вас запише найбільше власних назв?

Щоденник

Запис двадцятий (Оленчин)

Я хотіла сама скласти новорічні побажання. Але мені до рук потрапила книжка Олекси Воропая «Звичаї нашого народу». У ній докладно розповідається, як наші діди й прадіди вміли цікаво й весело відзначати різні події у своєму житті. Там я знайшла й тексти новорічних поздоровлень, що їх виголошують посівальники.

Я склала з кількох побажань одне. Ось воно (перед тим, як проказувати його, треба запитати в господарів: «Чи дозволите посівати?»):

*Сію, вію, посіваю,
З Новим роком поздоровляю.
На щастя, на здоров'я,
на Новий рік,
Щоб уродило краще, ніж
торік, —*

*Жито, пшениця
І всяка пашниця,
Льон по коліна,
Щоб у вас, хрещених,
голова не боліла.
Будьте здорові, з Новим роком!*

- 174.** Новорічне поздоровлення з Оленчиного щоденника перепишіть у зошит і вивчіть його напам'ять.

Запитання для самоперевірки

1. Чим звуки мови відрізняються від звуків природи?
2. Чи зрозуміють вас, коли ви будете говорити, ослабивши голосові зв'язки?
3. Чи можна розмовляти, не ворущачи язиком, губами?
4. Яка різниця між звуками і буквами?
5. Чому саме так, а не інакше розміщені букви в алфавіті?
6. Для чого треба знати алфавіт?
7. Чи завжди збігається вимова і написання слів? Чому?
8. Для чого служить буква ь?
9. Чим букви *я, ю, є* подібні до букви *ь*?
10. Чим буква *ї* відрізняється від букв *я, ю, є*?
11. Чому в слові *мрія* закінчення *-а*, а не *-я*?
12. Для чого ми вживаємо велику букву? Коли в назвах пишуть з великої букви всі слова, а коли — тільки перше слово?

ГОЛОСНІ ЗВУКИ

§ 31. Особливості творення голосних

В українській мові є 6 голосних звуків:
[a], [o], [y], [e], [u], [i].

На письмі їх позначають 10 буквами:

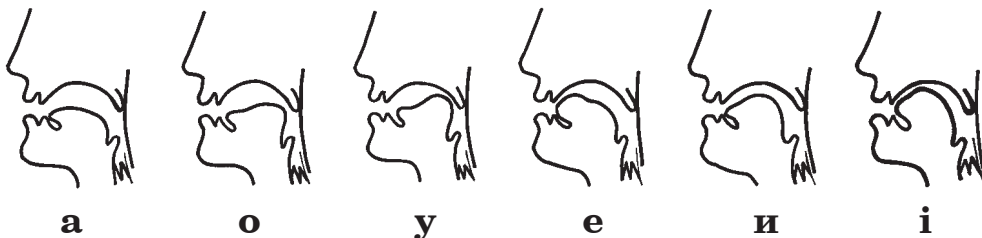
а, о, у, е, и, я, ю, є, ї.

Голосні звуки утворюються за допомогою голосу. При творенні голосних важливу роль відіграє язик.

175. Вимовте підряд слова *іграшка, аґрус*. Простежте за положенням язика при вимові початкових звуків [i] та [a].

Отже, за місцем творення голосні звуки розташовуються один відносно одного так:

У вимові й сприйнятті тих голосних, які творяться близько один біля одного, можливі сплутування, а саме: [e] — [u], [u] — [i], [a] — [o], [o] — [y]. Таких звуків є чотири пари.

Але ніколи не сплутуємо, скажімо, [a] з [y] або [o] з [u] і т. д., бо вони творяться далеко одні від одних.

176. Вимовте подані парами слова, звертаючи увагу на звучання в них голосних. Поясніть лексичне значення цих слів.

1. Полити — палити, поради — паради, воли — вали, компанія — кампанія**, ковзани — казани, кордон — картон. 2. Торбина —

турбіна, копати — купати, дошити — душити, бойок — буйок**, лоза — лозга, кора — Кура (річка). 3. Греби — гриби, мене — мине, кленки — клинки, вимете — вимите. 4. Кит — кіт, кишка — кішка, кирка — кірка (кора), вмити — вміти, скрипка — скріпка, рив — рів, відра — відра.

177. Дослідіть, які голосні звуки у вашій місцевості вимовляють не так, як у літературній мові.

178. Прочитайте народні скоромовки, правильно вимовляючи голосні звуки. Позмагайтеся з друзями у вимові скоромовок.

1. Ой був собі коточок,
Украв собі клубочок
Та й сховався в куточок.

2. Мусій, муку сій,
Печи паляниці,
Клади на полиці.

3. Ішов хлопець із ярмарку
По колоді через воду,
Тільки став він на колоду —
Бовть у воду,
Викис, вимок, виліз, висох,
Став на колоду
Та знов — бовть у воду.

Щоденник

Запис двадцять перший (Андрійків)

У нас є сусід. Він замість *о* вимовляє *а*. І часом через це виходить плутанина.

Пішов я колись на город, а він мені каже:

— *Пали* бур'ян, бо все заглушить.

А я й питаю:

— А сірники у вас є?

— Навіщо тобі сірники? — здивувався сусід.

— Та ж бур'ян палити...

Або іншим разом гукає до мене:

— Треба капусту *палити*, бо в'яне.

Але я вже здогадався, що він хотів сказати, і не питав у нього сірників.

179. Прочитайте Андрійкову розповідь. Для чого у спілкуванні з людьми треба дотримуватися літературних норм вимови?

180. Прочитайте уважно текст. За цим зразком опишіть якийсь свій епізод з новорічних чи різдвяних свят.

— Пустіть колядувати! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба засвітив у хату перед Різдвом. У маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— «Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір...» — заспівало зразу аж чотири дівки. І вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунав так дзвінко і гучно, світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило.

І ось, вслухаючись у чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня... А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. «Ой, чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, — святий вечір...»

Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, — святий вечір...» (О. Довженко).

§ 32. Склад

- 181.** Визначте спочатку кількість голосних у слові, а потім якомога повільніше, з зупинками вимовте його. Скільки голосних має кожне слово і на скільки найменших частин ділимо його при вимові?

Оселя, подвір'я, паркан, куц, укорінюватися, розростатись.

Слово при вимові ділимо на **склади**. Склад — це або один голосний звук, або поєднання голосного з приголосними.

У слові стільки складів, скільки голосних звуків.

- 182. 1.** Випишіть підряд спочатку всі односкладові слова, потім всі двоскладові, трискладові і т. д.

Обрій, сніг, озимина, вітер, бульдозер, екіпаж, екран, ось, лисенятко, йоржик, обмерзнути, заметіль, гойдалка, лід, сріблитися, уторований.

- 2.** Якщо ви правильно розташували слова, то з їхніх перших букв складете закінчення вислову М. Стельмаха: «*Людина без мрії — це ...*». Запишіть вислів.

Склад, що закінчується на голосний звук, називається **відкритим**: *ру-ка, го-ло-ва*.

Склад, що закінчується на приголосний звук, називається **закритим**: *ніч, схід, віль-ний*.

- 183. 1.** Випишіть підряд у колонку тільки ті слова, у яких є закритий склад. Підкресліть цей склад.

Зима, січень, метелиця, наметений, біліти, іній, кукурудза, кучугури, замети, гребінь, ожеледь, дорога, війнути, завія, віхола, іскристий, ходжу, йшов.

- 2.** З перших букв виписаних вами слів складете синонім до слова *хуртовина*.

- 184.** Чому в словах *раджу, воджу, лудзик* перший склад не може бути закритим? Назвіть звуки в цих словах.

§ 33. Основні правила переносу

Слова з рядка в рядок переносять звичайно так, як у вимові вони діляться на склади: *чай-ка, пар-та, си-джу, польо-вий, ра-йон, бур'-ян, низь-ко*.

Але тут є кілька обмежень.

1. Одна буква не залишається в попередньому і не переноситься в наступний рядок. Отже, не можна ділити для переносу такі слова, як *оса, яма, олія, шия, Азія*.

2. Не можна розривати **дж**, **дз**, якщо вони позначають один звук: *си-джу*, а не «сид-жу»; *пі-джак*, а не «під-жак»; *кукуру-дза*, а не «кукуруд-за».

Якщо **дж**, **дз** позначають два звуки (**д** належить до префікса, а **ж** чи **з** до кореня), то їх потрібно розривати: *над-звичайний*, а не «надз-вичайний»; *під-живлення*, а не «під-живлення».

3. При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букв другої частини, якщо вони не становлять складу: *земле-трус*, а не «землет-рус»; *чорно-бривий*, а не «чорноб-ривий»; *пів-крок*, а не «півк-рок».

4. Скорочення завжди треба залишати з тими словами, яких вони стосуються: *Т. Г. Шевченко, п. Яременко, 2013 р., 10 кг, 100 см*.

185. У словах *вишня, земля, міський* тощо можливий двоякий перенос: *ви-шня* і *виш-ня*, *зе-мля* і *зем-ля*, *мі-ський* і *місь-кий*. Чому в поданих словах допустимий лише один перенос, такий, як показано?

1. Яч-мінь, юш-ка, їс-ти, ек-ран, опо-ра, ко-лія, ра-дію, ра-діо.
2. Бу-джу, ра-джу, во-джу, ка-джу, го-джусь, су-джу, їж-джу.
3. Від-звук, від-жив, під-жар, під-звіт.

186. Чому не можна розривати для переносу подані слова?

Пункт, в'їзд, орач, овес, юнак, мрія, алея, олень, двоє, удень, один, адже.

- 187.** 1. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна розривати для переносу (*юний*); 2) ті, при переносі яких можна залишити в попередньому рядку дві перші букви (*юн-нат*); 3) ті, при переносі яких можна залишити три перші букви (*юна-ки*).

Армія, орел, умію, одуд, гудзик, приступ, іти, село, обмию, напис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зумію.

2. Якщо ви правильно згрупували слова, то з останніх букв складете вислів М. Рильського. Запишіть його.

- 188***. Запишіть слова, покажіть усі можливі переноси.

Броджу, саджу, кукурудза, гайок, пайок, війна, байка, голка, юрба, ювіляр, ясний, ялина, аптека, щоденний, туманний, годинник, подзвонити, підзеленити, надзвичайний, відзнака, подвір'я.

Щоденник

Запис двадцять другий (Галинчин)

Недавно тато купив мені книжку Дмитра Чередниченка «Вишневий острів». У ній вміщено три повісті для дітей: «Жар-півень», «Була собі казочка, жила собі качечка...» і «Білий-білий Дзвіночок». Події, описані в них, відбуваються в наш час. Герої та героїні повістей — кмітливі, допитливі діти.

Маленька Надійка живе з бабусею Ганною. А в неї коло хати різні квіти ростуть, курка водить курчат по подвір'ї, і рудий жар-півень та Рябко стережуть усе це. Надійка то допомагає квітам скоріше вирости, то курчат годує, а найбільше малює — і кольорових курчат, і вогненного півня, і Рябка, і комашку сонечко. А коли лисиця вкрала бабиного півня, то Надійка намалювала цілу зграю собак, щоб ті покарали злодійку.

Петьків батько підбирає на дорозі поранену качечку, мама її лікує, а Петько хоче нагодувати бідолашну. Але дика качка в неволі не їсть. Для хлопчини вона — Крива Качечка із

казки, яка має перетворитися на вродливу дівчину. І він вирушає в далекі мандри, аби довідатися в доброго зайця, що ж їдять дикі качки. Врешті Крива Качечка підліковується, її випускають на озеро. Петько дбає, щоб з нею не трапилося чогось поганого.

П'ятикласник Миколка будує човна, щоб перепливти на острів, де колись, до затоплення, стояла їхня хата. Там, на Вишневому острові, він подружив із лошам — білим Дзвіночком. Він зустрів його й тут, на березі моря, але тут йому не дозволяють гратися з ним. Дзвіночок так само тужить за колишнім своїм обійстям — і намагається перепливти на острів, але вир затуляє його на дно. Щасливішим виявився Миколка: його з виру вирятовують знайомі.

Герої та героїні книжки Дмитра Чередниченка, хоч іще й малі, люблять природу, шанують її, вміють мріяти й фантазувати. Тому цікаво читати про них.

- 189.** Напишіть відгук на книжку, яку ви прочитали. За зразок можете взяти Галинчин запис.

§ 34. Наголос

190. Прочитайте вголос. Чи однаково вимовляють два однаково написані слова в останніх рядках? Який склад довше розтягується, вимовляється з більшою силою голосу в першому слові, а який — у другому?

Хто там ремствує знов на кло́поти,
на щоденні труди-турбо́ти?
Та, по-моєму, навіть робо́ти
заіржавіють без робо́ти!

П. Ребро

Посилення голосу на одному зі складів слова називають **наголосом**.

Склад, на який падає наголос, називається **наголошеним**. Усі інші склади у слові — **ненаголошені**.

Односкладові займенники, прийменники та сполучники в реченні не завжди наголошуються: *я йду, мій зошит, на парті, міста і села*. І, навпаки, у кількаскладових словах з'являється побічний наголос: *переписа́в, доброзі́чливець, неперемо́жний*. Цей наголос чуємо в поезії.

Наголошені голосні завжди вимовляють виразно. Тому позначення їх на письмі не викликає труднощів: *де́нь, степ, ті́хо, го́луб*.

Сумніви іноді виникають при передачі на письмі ненаголошених голосних: [сте^ипí], [го^улúбка]. Про правопис таких слів мова йтиме далі.

191. Вимовте слова, змінюючи місце наголосу в них. Чи змінюється при цьому їхнє значення? Складіть словосполучення з цими словами.

П'ята, сім'я, замок, орган^{**}, приклад, тріска, дорога, збігати, лапки, склади.

192. Доповніть рядки вірша однозвучними словами, але з іншим наголосом, щоб було римування.

Зіставлення не марне
та й зовсім не складне:
число буває парне,
а молоко — ...;

2

і не важка наука —
різниця ось така:
великий біль — то м'яка,
а борошно — ... .

Як кажуть, це на лобі
нам записати слід:
у колесі є обід,
а за столом — ... .

Всі знай у мові ходи
і впевнено ... ,
пізнай глибини, бр'оди,
не навмання ... !

А. Арсірій

193. 1. Прочитайте вірш. Промовляючи вголос рядки, складіть схему наголошених і ненаголошених складів у ньому. Наголошений склад позначайте значком **В**, ненаголошений — **А**.

Зразок:

*О мова українська!.. Хто любить її,
Той любить мою Україну.*

В. Сосюра

АВААВААВААВ
АВААВААВА

***

Як довго ждали ми своєї волі слова,
 І ось воно співа, бринить,
 Бринить-співає наша мова,
 Чарує, тішить і п'янить.

Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
 Що рідну мову нам зберіг.
 Зберіг в таку страшну негоду,
 Коли він сам стоять не міг.

Олександр Олесь

2. Як розташовано наголошені й ненаголошені склади у вірші?

194. Прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх. Наголос у них запам'ятайте. Складіть з деякими з них словосполучення й речення.

Борóдавка	квартáл	поня́ття
верба́	ки́дати	по-старóму
вимóва	кіломе́тр	предме́т
ворóта	ко́лесо	прі́ятель
докуме́нт	кори́сний	прі́ятелька
дочка́	кропи́ва	ра́зом
до́шка	літо́пис	ре́шето
дрóва	навча́ння	роблю́
живо́пис	нена́висть	росі́йський
завда́ння	нові́й	середи́на
захворі́ти	одина́дцять	сі́мдесят
за́чіска	озна́ка	ста́туя
здійсні́ти	о́лень	сто́ляр
ім'я́	осока́	украї́нський
інструме́нт	по́друга	чоти́рнадцять

195. 1. Визначте наголоси в словах. Слова в рядках, де треба, переставте так, щоб наголоси, враховуючи й побічні, розташовувалися у кожному непарному рядку за схемою: **ВАВАВАВА**, у парному: **ВАВАВАВ**.

Слова першого і третього, другого і четвертого рядків повинні риму-
ватися. Рядки з потрібним порядком слів виділено.

*Відчиняє школа двері,
котиться дзвінкий гомін.
Й на папері, і на дошці
новий день вже почався.*

*Голосистий, наче сурма,
день виграє промінням.
І нікому не сумно тут,
бо усім є робота.*

*Школа навчає вчитися,
всіх жадань не вміщає,
щоб дивокраї відкрились
в країні знань чарівній.*

За М. Сингаївським

2. Спробуйте скласти вірш на шкільну тему. У ньому можна використати такі рими: *клас, нас, час, раз; дзвінок, урок, крок, назубок; щодня, знання, зерня, навмання* тощо. Якщо це не вдасться, опишіть ваше шкільне життя.

§ 35. Ненаголошені [а] та [о]

196. Прочитайте виразно, звертаючи увагу на вимову звуків [а] та [о].

*Осінь осоння** на жовтому листі,
Як огнище яре, горить,
А луки туманні, а далі вітристі,
Безлисті мовчать явори.*

*Край лугу калина огнисто палає,
Бліде павутиння літа.
Повіяло холодом з яру до гаю,
Вода вороніє** крута.*

П. Василенко

В українській літературній мові ненаголошені звуки [а] і [о] завжди вимовляють чітко. Але в кількох словах можливе сплутування їх. Написання цих слів треба запам'ятати.

Вимовляємо й пишемо **а** після **г, к, х** перед складом зі звуком [а] у словах *гаразд, гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн, халява*, а також у словах *багато* й похідних *багач, багатир*.

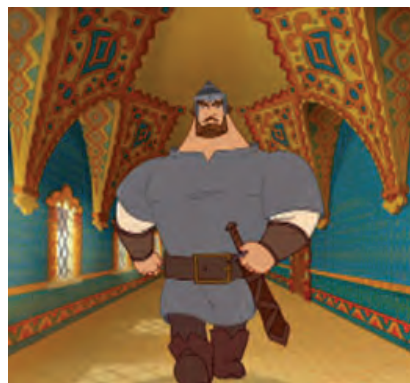
У таких словах, як *богатир* «велетен, силач», *борсук, козак, комиш, коровай, кропива, крохмаль, отаман, поганий, погон, пором, слов'яни, солдат* у першому складі вимовляємо та пишемо **о**.

- 197.** До поданих слів доберіть споріднені (спільнокореневі) слова і запишіть їх. Орфограми підкресліть.

Зразок: *багатир* — *багатий, багатство, багач, розбагатіти*.

Хазяїн, солдат, гарячий, крохмаль, калач, поганий, качан, козак.

- 198.** Яке лексичне значення слів *багатир* і *богатир*? Якими синонімами їх можна замінити? Складіть речення з ними.

- 199*.** Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *а* або *о*.

1. Не в б..гатстві сила, а в трудових руках. 2. На чужий к..р..-вай очей не поривай. 3. Без х..зяїна двір плаче, а без х..зйки хата! 4. Видно пана по х..лявах. 5. Меле язиком, неначе з г..рячки.

6. Один с..лдат у полі не воїн. 7. То не к..зак, що ..таманом не думає бути. 8. «Нехай» — п..ганий чоловік. 9. Раз — та г..разд. 10. Хто б..гато обіцяє, той рідко слова тримає.

Щоденник

Запис двадцять третій (Сашків)

Подужчав мороз, я й кажу:

— Може, не піду до школи. Сніг за халяви сиплеться, і холодно — замерзну на качан. Декого вчора не було.

— Гаразд, — каже дідусь. — А ти знаєш, що на таке борсук сказав своєму борсученяті?

— Ні! Розкажіть...

— Він сказав: «Звичайно, піч гаряча. Але як хочеш їсти калачі, то не сиди на печі, а йди вчитися».

— І що далі? — поцікавився я.

— Пішов борсучок. «І чого ти навчився, сину?» — питає його увечері борсук. «Бачив, як білка хазяйнує, багато грибів насушила». — «Добру науку й собі переймай», — сказав борсук. Наступного вечора борсучок каже: «Бачив, як кажан повис догори ногами й спить». Борсук застеріг його: «А поганий приклад віддалік обминай».

200. Із Сашкової розповіді випишіть усі слова, пов'язані з правописом *a* та *o*.

§ 36. Ненаголошені [e], [и], [o]

201. Прочитайте, звертаючи увагу на вимову голосних звуків у виділених словах.

Каже горох: «Хто йде, не *мине* — *скубне мене*». Поскаржився й *кленок*: «*Кожен з мене теше клинок*».

В українській літературній вимові ненаголошені звуки [e] та [u] наближаються один до одного: [зе^нлєний], [ве^нсна́], [зи^нма́], [жи^нвє́].

Ненаголошений звук [o] наближається до [y] лише перед наголошеним складом з [y]: [го^нлубка], [зо^нзуб'а], [ко^нжух], [ро^нзумний].

1. Коли виникає сумнів, яку букву писати, змінюємо слово або добираємо до нього споріднене так, щоб ненаголошений звук став наголошеним. А під наголосом голосні завжди чуємо чітко. Наприклад, пишемо *зелений*, бо *зєлень*; *зима*, бо *взімку*; *голубка*, бо *гблуб*.

2. Букву *e* пишемо й тоді, якщо при зміні слова нечіткий звук випадає: *січень*, бо *січня*; *проловець*, бо *проловеця*; *справедливий*, бо *правда*.

3. Завжди пишемо *e* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*: *перемагати*, *передбачити*, *очерет*, *ожеледь*, *пелена*.

4. Пишемо *u* в сполученнях *-ри-*, *-ли-* у відкритому складі в словах *бриніти*, хоч *бренькіт*, *гриміти*, *дрижати*, *кривавий*, *криниця*, *кришити*, *стріміти*, *тривати*, *тривога*, *глитати*.

5. Бувають слова, у яких написання *e*, *u*, *o* ніяк не перевіряються. Правопис таких слів треба запам'ятати. Наприклад: *апельсин*, *медаль*, *пенал*, *левада*, *кишеня*, *директор*, *пиріг*, *кожух*, *сметана*, *цибуля* тощо.

202. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *e* чи *u*. Доберіть до кожного слова перевірні споріднені слова або форми слів і запишіть їх поряд.

Зразок: *далеч* — *далекий*, *блищати* — *блиск*, *грудень* — *грудня*.

1. Дал..чінь, в..селий, в..шневий, т..хенький, т..хнічний, з..рнина, д..витися, д..в'ятий, п..лінка, п..кти, щ..пати, щ..пити, ч..твертий, ч..тець. 2. Січ..нь, хлоп..ць, нож..к, щигл..к, чов..н, пів..нь, майст..р, пласт..р, глеч..к, стол..к, промов..ць.

203. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *e* чи *u*, не добираючи перевірних слів. Поясніть, чому так.

Шел..ст, бр..ніти, др..жати, ч..р..пок, ож..ледиця, тр..вога, т..р..вені, кр..ниця, п..р..лаз, п..р..дплата.

- 204.** 1. Поясніть написання букви *o* і вимову звука, що позначається нею, у словах *зозуля, кожух, голубка, козуля, розумний, погукувати*.
2. Доберіть до слів *щебетати, веселитися* перевірні слова на кожний ненаголошений звук [e] і складіть з ними речення.
- 205*.** Перепишіть, вставляючи пропущені букви *e* або *и*. Поясніть їхнє вживання. Орфограми підкресліть.

Віт..р січе в обличчя. Нам...ло снігу — січневого снігу. Важкува-то стало пташкам, що з..мують у нас. Але вони не дуже сумують. Ось, вес..ло цвірінькаючи, хв..лясто прол..тіла зграйка жвавих щигл..ків, ч..жив і коноплянок. Помчали десь по лопухах чи б..різках поснідати насіннячком.

А яке гарне д..р..вце горобини! Ч..рвоногруді снігурі обсіпали його і ягідками ласують. Це наші з..мові гості. Вони прил..тіли з далекої півночі, щоб тут п..р..бути зиму (*О. Копиленко*).

- 206.** Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть.

Олесі накинули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона ішла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс із степу, і пішла по ній. Татари їхали слідом за нею. Дедалі ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала: «Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусяві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!»

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку... (Б. Грінченко).

207. Щоб вийшов вірш, переставте, де треба, слова в рядках. Схема наголосів у першому і другому рядках: **ВАВАВАВА**; у третьому й четвертому: **ВАВАВАВ**. Римуються перший і другий, третій і четвертий рядки.

В підземеллі під снігами
в м'якій земляній постелі,
де немає світла дня,
зерня причаїлося.

Там зернинці не холодно —
вона спить, мов на перинці,
й хороші сни тихо снить
про веселі дні весни.

За Н. Забілою

Щоденник

Запис двадцять четвертий (Оленчин)

Переписувала я в зошит гарний вірш Володимира Сосяри:

*Перлами-росою,
Сонцем, далиною
Вмиваються поля...*

І раптом зупинилася: *далиною*. Чому тут буква *и*, а не *е*? Мабуть, помилка. Адже під наголосом виразно чути *е*: *далéкий*. Та й в інших споріднених словах пишемо *е*: *далеч*, *далечінь*, *далечина*.

Але стривай-но: у словах *далекий*, *далеч* корінь *дал* і суфікс *-ек-*, *-еч-*, а в слові *далина* той самий корінь, але суфікс уже *-ин-*, як і в словах *долина*, *вершина*, *ширина*, *низина*.

Отже, слово *далиною* треба писати з буквою *и*.

- 208.** Прочитавши Оленчині міркування, поясніть, чому в слові *свіжина* після *ж* пишемо *и*, а в слові *свіженський* — *е*.

§ 37. Написання префіксів *пре-*, *при-*

- 209.** Прочитайте. Зверніть увагу на вимову префіксів у виділених словах.

1. Веселися, рідний краю, земле *пребагата* (Нар. творчість).
2. І діти сміються, і вітер *привітно* в каштанах шумить (В. Сосяра).
3. Хвала ділам, *прекрасним* без *прикрас* (М. Рильський).

Префікси **пре-** і **при-**, коли вони не під наголосом, звучать майже однаково. Щоб їх не сплутати на письмі, треба пам'ятати таке:

1. Префікс **пре-** додаємо лише до прикметників і прислівників. Його можна замінити словом *дуже*: *пребагатий* — *дуже багатий*; *прекрасний* — *дуже красний* (тобто *гарний*); *препогано* — *дуже погано*.

Префікс **пре-** пишемо також у словах *премудрість*, *презирство*, *престол*, *преподобний*, *превелебний*, *преосвященство* та похідних.

Пишемо **пре-** ще в словах іншомовного походження: *президія*, *президент*, *прем'єра*, *препарат*, *престиж*, *претензія*. Але тут **пре-** не є префіксом.

2. В інших випадках уживаємо префікс **при-**: *прийти*, *притримати*, *прибережний*, *пригорілий*, *приказка*.

- 210.** Доберіть до поданих слів антоніми, утворіть з ними словосполучення.

Зразок: *відліт* — *приліт*,
приліт птахів.

Відв'язати, від'їхати, прегарний, відчепити, пресумний, віднести.

211*. Перепишіть, вставляючи в префікси *пре-* і *при-* пропущені букви. Поясніть свій вибір.

1. Пр..красне село стало ще милішим, воно пр..бралося в зело, завітчалося клечанням (*Ю. Яновський*). 2. Вишеньці мої пр..добре у саду (*Є. Гребінка*). 3. Пр..співує старий, косить (*Т. Шевченко*). 4. А яка ж то була радість, коли орач виймав кусок пр..черствілого хліба (*М. Стельмах*). 5. Сонце підбилося вище і пр..грівало (*Григорій Тютюнник*). 6. Сонце пр..святеє на землю радість пр..несло (*Т. Шевченко*).

212. Перепишіть текст, вставте пропущені літери, поясніть правопис префіксів.

Пр..подобний на пр..столі
Пр..велебно возсідав,
Із пр..зирством пр..подобний
Галілея розглядав.
Галілео, мудрим будши,
Мовити почав здаля:
— О моє пр..освященство,
Правда, крутиться земля?
Та якщо за сюю правду
Мені голову зітнуть,
То скажу вам, пр..подобний:
Ні, не крутиться, мабуть...

І. Осадчук

213*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*. Орфограми підкресліть.

1. З..мля моїх батьків пр..красна і родюча (*В. Сосюра*). 2. Дол..тіли ми пр..красно! Пр..з..млились дуже вчасно! (*Г. Бойко*). 3. Пр..гріло сон..чко, обсохла з..мля (*М. Коцюбинський*). 4. Сер..д Росі неначе л..жав нев..личкий острівець з пр..здорового каміння (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Стоять два пр..в..л..чезні дуби (*Марко Вовчок*). 6. Зел..нь поступово пр..тьмарювалась (*О. Гончар*). 7. А пр..мудрим умам, роботящим рукам п..р..логи** орать (*Т. Шевченко*). 8. Потім настала довга-пр..довга з..ма (*Григорій Тютюнник*).

Щоденник

Запис двадцять п'ятий (Марійчин)

У мене в кімнаті висить велика репродукція картини М. Мурашко «Вид на Дніпро». Який приємний пейзаж!

Ясний літній день. Голубе небо. Тихо, безвітряно. Сонце пестить землю, лагідним теплом зігріває світлу дніпрову широчінь.

Ліворуч стоять два дерева над кручею. Листя на них темно-зелене, пишне. Унизу біжить доріжка серед густої соковитої трави.

Але всю увагу приковує до себе Дніпро. Величний, прекрасний, він несе свої води аж ген до обрію. Вода тиха, спокійна, хвилинка ледве мерехтить на ній. Удалині розкидані острівці, позолочені жовтим піском. Видніється поросла кущами піщана коса.

Світлий, радісний настрій створює картина. Хочеться побувати на схилах Дніпра, помилуватися його пречудовими краєвидами, його вічною красою.

214. 1. Прочитайте уважно Марійчин опис.

2. Попрацюйте в групі. Чому весь опис поділено на п'ять абзаців? Яка основна думка кожного абзацу?
3. Розгляньте в електронному додатку картини заслуженого художника України Юрія Пацана та опишіть одну з них, яка вам сподобалася найбільше.

М. Мурашко. *Вид на Дніпро*

§ 38. Чергування голосних у коренях дієслів

Іноді при творенні чи змінюванні слів замість одного звука постійно з'являється інший. Наприклад: *школа* — *шкіл*, *столи* — *стіл*, *возити* — *віз*, *носити* — *ніс*. Така зміна звуків називається **чергуванням**.

215. Порівняйте слова, подані парами. Зверніть увагу, які суфікси стоять у складах після виділених букв.

ломити//**ла**мати
 допомогти//допомо**га**ти
 гонити//ган**я**ти
 кроїти//кра**я**ти
 скочити//підска**ка**увати

летіти//лі**т**ати
 мести//підмі**т**ати
 чекати//очіку**ва**ти
 беру//зби**р**ати
 терти//сти**р**ати

У коренях дієслів [o] чергується з [a], [e] з [i], якщо далі йде склад із суфіксом **-а-**, рідше — **-ува-**.

Але якщо звук [e] стоїть перед [p], то він чергується з [u]. Звук [e] чергується з [u] також у дієсловах *стелити* — *застилати* (але: *застеляти*), *клену* — *проклінати*.

Із цих правил є винятки. Наприклад, немає чергування в словах *вимовити* — *вимовляти*, *простити* — *прощати*, *копати* — *викопувати*.

216. 1. Прочитайте вголос дієслова, у яких відбуваються чергування [o] з [a], [e] з [i] та [u] (див. і дієслова у вправі 215).

[o] // [a]

вклонитися//клан**я**тися
 котитися//кат**а**тися
 схопити//ха**п**ати

[e] // [i]

берегти//зберігати
 брехати//набріхувати
 викоренити//викоріняти
 гребти//вигрібати
 застебнути//застібати
 зачепити//зачіпати
 защепнути//защіпати
 пекти//випікати
 підперезати//підперізувати
 плескати//запліскувати
 плести//заплітати
 стерегти//спостерігати

текти//протікати
 тесати//обтісувати
 чесати//зачісувати
 шептати//нашіптувати

[e] // [u]

жертити//пожирати
 завмерти//завмирати
 дерти//роздирати
 перу//обпирати
 простерти//простирати
 сперти//спирати

2. Виберіть будь-яких п'ять слів і до кожного з них запишіть по два-три споріднені слова. Наприклад: *роздирати, віддирати, задирливий, подертий*. Орфограми підкресліть.

Запам'ятайте корені дієслів, які чергуються!

ГОН — ГАН

КОТ — КАТ

ЛОМ — ЛАМ

МОГ — МАГ

ХОП — ХАП

БЕР — БИР

ДЕР — ДИР

ЖЕР — ЖИР

МЕР — МИР

ТЕР — ТИР

- 217.** Замість крапок вставте споріднене дієслово за зразком.

Зразок: *берегти книжку — зберігати в шафі одяг.*

1. Завтра допоможемо — часто ... . 2. Один раз підмели — не раз ... . 3. Застебнув гудзики — гудзики завжди треба ... . 4. Перу сорочку — пляму на сорочці ... . 5. Плету рукавичку — ... косу.
 6. Підскочив один раз — весь час ... на одному місці. 7. Пролетів літак — літаки тут часто ... .

218*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Орфограми підкресліть і поясніть.

- I.** 1. Сам я вільний і ніколи не зл..мав чужої волі! (*Леся Українка*). 2. Народ, що вільним став, нікому не зл..мити (*В. Сосюра*). 3. Не вм..рає душа наша, не вм..рає воля. 4. Грім гогоче, а блискавка хмару розд..рає (З тв. *Т. Шевченка*). 5. Тепер така пора, що люди-на мусить людині пом..гати (*І. Франко*). 6. Сонце вже пов..рнуло на вечірній пруг (*М. Коцюбинський*). 7. Прямо над нашою хатою прол..тають лебеді (*М. Стельмах*).
- II.** 1. Вихор клав на землю збіжжя, л..мав гілляки д..рев (*І. Франко*). 2. Промчалась та буря-негода палка надо мною, але не зл..мила м..не, до з..млі не пр..била. 3. Сиві хмари все небо заст..лали (З тв. *Лесі Українки*). 4. Густа т..мнота заст..лила дорогу (*Я. Баш*). 5. Вийшла дівчина із хати води з кр..ниці наб..рати (*А. Малишко*). 6. Ой, ходила дівчина б..р..жком, заг..няла сел..зня батіжком (*Нар. творчість*). 7. Т..че вода в синє море, та не вит..кає (*Т. Шевченко*).

Щоденник

Запис двадцять шостий (Наталчин)

— Хлопці, сьогодні не підемо кататися, а допоможемо бабусі Ярині, — сказав Сашко на передостанній перерві. — Вона самотня і, кажуть, нездужає.

— І ми з вами, — сказала Марійка.

Після уроків ми всі пішли до бабусі. Дівчата прибрали скрізь: позамітали, постирали порошок, порозстилали доріжки. Хлопці поремонтували кран, бо протікав, повідгрібали сніг від порога, пообламували бурульки, що звисали з даху. Усі працювали старанно, нікого не доводилося підганяти.

Бабуся Ярина подякувала нам за те, що не забули її, стареньку, і сказала, що ми виростемо добрими людьми.

219. 1. Запишіть Наталчину розповідь під диктовку. Уважно звірте написане з надрукованим, виправте помилки. Підкресліть дієслова, у яких відбулося чергування голосних у коренях.

2. Попрацюйте в групі. А чи допомагаєте ви старшим людям? Як саме? Поділіться досвідом з друзями.

§ 39. Чергування [o] та [e] з [i]

220. Пригадайте, який склад називається відкритим, а який — закритим. Після цього простежте, у яких складах виступають звуки [o], [e], а в яких замість них з'являється [i].

ро-бо-та//ро-біт, ро-біт-ник
ра-до-сті//ра-дість, ра-діс-ний
про-зи-ва-ти//пріз-ви-ще, пріз-ви-сько
се-ло//сіль-ський
ле-бе-ді//ле-бідь, ле-бід-ка

У багатьох словах української мови звуки [o] та [e] у відкритому складі чергуються із звуком [i] в закритому складі.

Не чергуються [o], [e] з [i]:

а) якщо вони випадають: сон — сну, вогонь — вогню, день — дня, вітер — вітру;

б) у словах іншомовного походження: вагон, атом, мішень;

в) у звукосполученнях **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-**: горох, молот, берег, шелест.

221. Випишіть групами споріднені слова. Підкресліть у них чергування [o] та [e] з [i]. Чи завжди чергування відбувається строго за правилом?

Ходити, коло, гора, вечір, коса, корінь, схід, західний, передгір'я, вечірній, корінець, окільцьований, закосичена, кісник, підвечірок, гірський, кільце, вечоріти, кореневище, гірка,

вихід, кіска, надвечір'я, кільцевий, нагірний, корінний, кільцювати, гірник, докорінно, кісонька, похід.

- 222*.** 1. Подані назви населених пунктів запишіть у родовому відмінку. Які звуки чергуються при цьому? Підкресліть букви, що їх позначають.

Зразок: *Львів — Львова.*

Київ, Миколаїв, Харків, Тернопіль, Чернігів, Канів, Могилів-Подільський, Мліїв, Фастів, Бердичів, Меджибіж, Ірпінь, Коростишів.

2. Форми слова *Київ* запишіть звуками. Які звуки (не букви) чергуються в цьому слові?

- 223.** 1. Вставте пропущені букви. Слова випишіть у дві колонки: 1) зі вставленими буквами *е* та *є*; 2) зі вставленою буквою *о*.

Осінь//ос..ні, опір//оп..ру, спік//сп..кла, корінь//кор..ня, звів//зв..ла, рокіт//рок..ту, Чернігів//Черніг..ва, Ананьїв//Анань..ва, темінь//тем..ні, узвіз//узв..зу, пішохід//пішох..да, Снячів//Сняч..ва, ремінь//рем..ня, в'їдливність//в'їдлив..сті.

2. Підкресліть у виписаних словах другу від початку букву. Якщо ви правильно виконаєте вправу, то з цих букв прочитаєте пропущені два слова у вислові К. Паустовського: «*Усе навколо нас... Шукайте її*». Запишіть вислів повністю.

- 224.** Перепишіть, біля виділених слів дописуючи у дужках їхні форми чи споріднені слова так, щоб замість *о* або *є* з'являлося *і* та навпаки. Підкресліть орфограми.

Сани рушили — і все почало віддалятися: мати на *порозі*, заметене *подвір'я*, порожнє лелече гніздо на хаті, закушкані** в пухкий сніг *осокори*. А потім село *полетіло* назад, наче раптово хтось *причепив* йому крила й воно кинулося в *політ*.

Батько тільки *батіжком* помахував, навіть не торкаючись *кінських боків*, вони, коненята, наче самі надавали *ходу*. Аж *сльози* в Дениска виступили з очей, аж гострі шпильочки взялись поколювати йому *щоки*.

— Тату, ще хутчіш! — крикнув Дениско, сповнений *радістю* від цього швидкого *льоту* (Є. Гуцало).

§ 60. Правопис *и*, *і* в основах слів

225. Прочитайте, чітко промовляючи звуки [и] та [і]. Чи є якась закономірність у правописі *и* та *і* ?

кит — кита

кіт — кота

бик — бика

міст — моста

шип — шипіти

шість — шести

жилка — жила

жінка — женитися

1. Букву ***і*** пишемо там, де вона позначає звук [і], який чергується з [о] або [е]: *кінь*, бо *коня*; *схожість*, бо *схожості*; *прірва*, бо *прорвати*; *прізвище*, бо *прозивати*; *зачісувати*, бо *зачесати*.

В інших випадках пишемо **букву *и***: *битва*, *викидати*, *ключик*, *широкий*.

2. Пишемо ***и*** також у словах *гриміти* (хоч *грім* — *грому*), *кривавий* (хоч *кров*), *чорнобривий* (хоч *брова*), *бриніти* (хоч *бренькіт*), а також у коренях дієслів, у яких ***-ер-*** чергується з ***-ир-***: *беру* // *збирати*, *терти* // *стирати*, *завмерти* // *завмирати* тощо.

3. Ці правила у жодному разі не можна застосовувати до іншомовних слів: *вітамін*, *кіно* тощо. Букви ***и*** та ***і*** в іншомовних словах пишемо за іншими правилами.

226. 1. Вставте пропущені букви. Випишіть спочатку слова зі вставленою буквою *и*, потім — зі вставленою буквою *і*. Написання букв *и* та *і* перевіряйте чергуванням.

Поч..стити, обк..піти, пр..звище, ск..слий, обч..пляний, веч..рній, прож..ти, ісп..т, шп..лька, оброб..ток, арш..н, йорж..к, легк..сть, іржав..сть.

2. Якщо ви правильно виконали вправу, то з перших букв цих слів прочитаєте крилатий старогрецький вислів. Запишіть його.

227. Доберіть антоніми до виділених слів і запишіть. Поясніть правопис *и* та *і* в їхніх словах.

Солодке яблуко, *вузька* вулиця, *корисна* звичка, *тривожна* ніч, *початок* дня, *каламутна* вода.

228. Прочитайте виразно. Поясніть, як різняться своїм лексичним значенням виділені слова.

1. А у нас хатина біла; я й полола, я й білила (*Я. Щоголів*).
2. В очереті білила срібною стрічкою Росава (*І. Нечуй-Левицький*).
3. А сонце вже зарожевило гори (*М. Бажан*).
4. На сході вже зарожевіло (*В. Сосюра*).

229*. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*. Поясніть їхній правопис.

1. Мала бдж..лка, але й та працює.
2. Час — не к..нь: не п..дженеш та й не зуп..неш.
3. Своя рог..жка красивіша від чужого к..лима.
4. Не взявшись за сок..ру, хати не збудуєш.
5. Чоловік у домі голова, а ж..нка — душа.
6. Веселий г..сть — дому радість.
7. Г..рка праця — солодкий споч..нок.

300. Прочитайте уважно початок оповідання О. Кониського «Знахідка», перекажіть його своїми словами й продовжіть розповідь. Запишіть. Зверніть увагу на правопис *и* та *і*.

Павлусь Гонкий і Петрусь Тонкий бігцем поспішали до школи: вони трохи спізнилися. Добре знали, що вчитель страх як не любить, коли хто спізниться. Він сердиться, дорікає лінощами, а вони не хотіли сердити свого вчителя. Та й мороз підганяв їх, не давав ловити гав на вулиці. Се було в грудні за тиждень до Різдва; надворі було вельми холодно; звісно — зимою! Сніг під ногами рипів, вітерець щипав за щоки, а мороз скуб за ушення та і в самий кінчик носа немов голкою колов...

Біжать дітки і ні гадки; аж ось Павлусь зупинився, нагнувся, прикрив щось долонею на тротуарі й гукнув:

— Цур, моє! — і підвівшись, держав щось у стиснутому кулаці.

— Що таке? Що? Покажи! — озвався Петрусь.

— Не покажу... Спершу скажи: нехай буде моє, цур не ділиться...

Щоденник

Запис двадцять сьомий (Олесів)

Чи мені причулося, чи справді мовби горобець жалібно цвірінькнув. Я підійшов до вікна.

Таки так. Горобчик безпорадно волочить крильце по снігу й цвірінькає.

Та що це? До пташечки підкрадається кіт. Помітив, розбійник. Я закричав. Але крізь шибку він, звичайно, не чув мого викрику. Уже збирається стрибнути.

І раптом галас, гам. Ціла зграя горобців ударила на kota. Кіт не витримав — кинувся тікати.

Горобці спурхнули. Горобчика на снігу не було. Він теж полетів.

- 301. 1.** Запишіть під диктовку Олесеву розповідь. Написане уважно звірте з надрукованим, виправте й обдумайте помилки, якщо трапляться.

- 2.** Розгляньте малюнок. Які пташки зимують у вашій місцевості? Поспостерігайте за пташками. Опишіть їхні дії.

§ 41. Чергування [e] з [o] після ж, ч, ш

302. Зіставте слова. Дослідіть, які звуки і після яких приголосних чергуються.

оженився — жонатий

вечеря — вечори

шестеро — шостий

мішечок — мішок

В основах слів звук [e] після ж, ч, ш може чергуватися з [o].

303. Прочитайте вголос. Випишіть спочатку слова з буквою *e*, потім — з буквою *o* після *ж*, *ч*, *ш*.

Червоний, пожовк, чорнило, чернетка, увечері, вчора, жолудь, жолоб, жерсть, шелестіти, шовковий, шорсткий, шерехатий, бджоли, джерело, чохол, черпак, жоржини, жереб.

304*. Перепишіть загадки разом з відгадками, вставляючи пропущені букви *e* або *o*.

1. Удень у небі гуляє, а ввеч..рі на землю сідає. 2. Зимою ч..рне, весною й літом зелене, а восени ж..вте. 3. Ч..пуруха біла ч..рну сорочку наділа. 4. Ч..рнець-молодець у землю піш..в, ч..рвону шапочку знайш..в і наверх вийш..в.

Відгадки. Сонце. Ліс. Редька. Мак.

305. Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Зверніть увагу на чергування [e] з [o] після шиплячих.

Увечері чоловік ліг під дубом відпочити, а на дубові жолудів сила. Лежить собі чоловік та й думає: «На такому великому дереві такий дрібний овоч росте. Краще б уже гарбузам на ньому рости, а не жолудям».

Аж тут вітер повіяв, сипнули жолуді, і один влучив чоловіка прямо в чоло, аж чоло в нього почервоніло й щоки засіпалися.

— Е ні, — каже тоді чоловік, — було б погано, якби на дубові та й гарбузи росли (*Нар. творчість*).

- 306. 1.** Розподіліть слова у три колонки відповідно до того, яке правило треба застосувати при їхньому написанні.

Правопис слів з голосними

[a] й [o]

[e] й [u]

[u] та [i]

Загін, хазяїн, прошелестів, гарячка, пенал, прізвище, батьків, у халяву, весняні, чисте, борсук, вихід, перенос, поганка, щільне.

- 2.** Якщо ви правильно розподілили слова, то з їхніх останніх букв прочитаєте першу частину прислів'я, яке закінчується словами «...а з лісу виводить». Запишіть прислів'я повністю.

- 307.** Спробуйте скласти вірш про зиму. У ньому можна використати такі рими: *сніг, ліг, доріг, встиг, густих; свіжі, лижі, по бездоріжжі; пух, дух, рух, слух, вух, уцух, навкруг; сніжинка, ялинка, стінка, сторінка, дзвінко, гінко* тощо. Якщо це не вдасться, просто опишіть зиму.

- 308. 1.** До поданих групами слів доберіть синоніми, вставте в них пропущені букви. Підкресліть орфограми.

1. Силач, господар, заможний, лихий. 2. Сильний, тямущий, пестити. 3. Радувати, оздобити, чудовий, чималий, відблиск. 4. Кицька, лушпайка, канава, провалля, загибель. 5. Смеркати, лице, несвіжий.

Х..зяїн, б..гатир, щ..ка, к..шка, к..рка, р..в, зайч..к (сонячний), заг..н, пр..рва; м..гутній, пр..красний, р..зумний, в..ликий, б..гатий, п..ганий, ч..рствий; г..лубити, в..с..лити, пр..красити, веч..ріти.

2. Поясніть, за якими правописними ознаками ви згрупували виписані синоніми.

Щоденник

Запис двадцять восьмий (Петриків)

Історія України, як я довідався тепер, починається не з козацьких часів, а набагато раніше. Тільки що в далеку давнину наші предки називали себе не українцями, а русами, русичами і свою землю звали Руссю. Хоча була вже й назва Україна.

Цікаво, що великий київський князь Святослав, який жив понад тисячу років тому, був зовсім схожий на козака. Він, як розповідає один грецький історик, що бачив князя, мав довгі вуса і козацький оселедець на голеній голові.

Нашим предкам жилося нелегко. Вони тривалий час не мали своєї держави. Їх переслідували, грабували, нищили. Нашому народові довелося довго й багато боротись, поки на решті тисяча дев'ятсот дев'яносто першого року Україна стала незалежною.

- 309.** Попрацюйте в групі. Які оповідання з історії України ви читали? Що в них вам найбільше запам'яталося? Обміняйтеся враженнями.

- 310*.** Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви. Підкресліть вставлені літери.

1. Робота наша — дж(е,и)р(е,и)ло радості. 2. Д(е,и)р(е,и)во по плодах пізнається. 3. Усяка розк(и,і)ш може зуб(о,у)жіти й висохнути, лише чесне рем(е,и)сло забезпечить неп(и,і)шне, але

спок(и,і)йне існування. 4. Краще голий та правдивий, ніж б(а,о)-гатий та беззаконний. 5. Не потрібно пр(е,и)неволювати друга до того, що тебе зв(е,и)с(е,и)ляє, а його мучить. 6. Без розуму й за морем п(а,о)гано (Г. Сковорода).

Запитання для самоперевірки

1. Які органи мовлення беруть найактивнішу участь у творенні голосних звуків?
2. Чому, буває, сплутують [e] та [u], [u] та [i], [o] та [y], але не сплутують, наприклад, [y] та [e]?
3. Від чого залежить поділ слова на склади?
4. Чи завжди слова переносимо так, як ділимо їх на склади?
5. Що таке наголос?
6. У яких словах, що їх треба запам'ятати, пишемо *a*, а не *o*?
7. Як перевірити написання слів з ненаголошеними [e], [u], [o]?
8. Що означає префікс *пре-* і в яких частинах мови він вживається?
9. Які голосні чергуються в коренях дієслів?
10. Коли [o] та [e] можуть переходити в [i]?
11. Як можна перевірити написання букв *u* та *i*?
12. Після яких приголосних [e] чергується з [o]?

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

§ 42. Особливості творення приголосних

311. Приклавши великий і вказівний пальці до гортані, вимовте послідовно звуки [и], [ж], [р]. При вимові якого звука голосові зв'язки зовсім не дрижать? Чи однаково голосно можна вимовити звуки [жс] і [р]?

		ГОЛОСНІ																		
						а														
						о	у													
						е	и	і												
	соно́рні		н'	р'	л'		й													
		м	н	р	л	в														
дзві́нкi	г	дж	дж'	з	дж	з	з'	б	д	д'	ж									
глухі	к	ц	ц'	х	ч	с	с'	п	т	т'	ш		ф							

Голосні — «ротозакривачі». Творються лише за допомогою голосу.

Приголосні — «ротозакривачі». В українській мові є 32 приголосні звуки. Творються вони за допомогою голосу та шуму або лише за допомогою шуму:

- у сонорних більше голосу, ніж шуму;
- у дзвінкх більше шуму, ніж голосу;
- у глухих лише шум.

Усі сонорні є у реченні **Ми винили рій** (потрібно лише додати парні м'які Н', Л', Р').

Глухі звуки є у фразі **КиЦя ХоЧе СПаТи у ШаФі** (потрібно ще врахувати парні м'які **С', Т', Ц'**).

Дзвінки і глухі, крім звука [**ф**], утворюють пари, наприклад: [**д**] — [**т**], [**з**] — [**с**], [**л**] — [**к**]. Звуки в парах різняться тільки тим, що в дзвінках до шуму додається ще й голос.

Звук [**ф**] не має пари серед дзвінких приголосних, бо його ніколи в українській мові не було. Він з'явився під впливом грецької, а згодом інших мов. Майже усі слова в українській мові з цим звуком — запозичені.

- 312.** Вивомте послідовно дзвінки приголосні [**б**], [**з**], [**ж**], [**л**]. Чи в одному і тому ж місці при їхній вимові виникає перепона на шляху видихуваного повітря?

При вимові приголосних звуків (сонорних, дзвінких і глухих) перепони створюються на губах, зубах, передньому піднебінні та в задній частині ротової порожнини. Від місця перепони залежать різні особливості приголосних.

З тим, як і де утворюються приголосні, пов'язане вживання апострофа, м'якого знака, подвоєння букв, чергування приголосних, написання **и** та **і** в словах іншомовного походження тощо.

Система приголосних має такий вигляд — поки що без м'яких приголосних, які дублюють відповідні тверді зубні (з. — зімкнені; **щ.** — щілинні; **з.-щ.** — зімкнено-щілинні):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення								
	губні		зубні			піднебінні		задньоротові	
	з.	щ.	з.	з.-щ.	щ.	з.-щ.	щ.	з.	щ.
сонорні	<i>м</i>	<i>в</i>	<i>н</i>	—	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>й</i>	—	—
дзвінки	<i>б</i>	—	<i>д</i>	<i>дз</i>	<i>з</i>	<i>дж</i>	<i>ж</i>	<i>г</i>	<i>г</i>
глухі	<i>п</i>	<i>ф</i>	<i>т</i>	<i>ц</i>	<i>с</i>	<i>ч</i>	<i>ш</i>	<i>к</i>	<i>х</i>

313. Розгляньте таблицю приголосних звуків. Назвіть і запишіть приголосні:

- а) сонорні; дзвінки; глухі;
 б) пари, що їх утворюють дзвінки та глухі, наприклад:
 [б] — [п] і т. д.;
 в) губні; зубні; піднебінні; задньоротові.

314. Подайте слова у звуковому записі та за таблицею приголосних звуків визначте в них сонорні, дзвінки та глухі.

Зразок: *яблучко* [й'аблучко] — сон. 2 [й, л]; дзв. 1 [б]; гл. 2 [ч, к].
Яструб, їхати, посаджу, переджнивний, дзвоник, щогла.

315. Подайте слова в звуковому записі та за таблицею приголосних звуків визначте в них губні, зубні, піднебінні й задньоротові.

Зразок: *без'язикий* [бе^нзйязікий] — г. 1 [б]; з. 2 [з, з]; п. 2 [й, й];
 з.-р. 1 [к].

Об'єднати, ящірка, пояс, кукурудза, харчувати.

316. У кожному з поданих слів дзвінкий звук, що стоїть на початку, замініть парним глухим. Запишіть ці пари слів.

Зразок: *балка* — *палка*.

Брати, двір, дзвенькати, звіт, зірка, джин, жити, гава, голод.

317. Прочитайте вголос. Випишіть тільки ті слова, у яких є шиплячі приголосні. Підкресліть букви, що їх позначають.

1. Гарячі щуки плещуть в хмари, і в невід ловить їх земля
 (М. Стельмах). 2. Корж із маком — їжа з їж. «Сядь, їжаче, з нами
 їж. Скинь лишень піджак-голчак!» — «Я свій корж з'їм, вовче,
 й так» (Г. Храпач).

318*. Визначте кількість приголосних звуків у словах *яструб, дзвоник, щиглик, жайворон* за зразком.

Слово і його звуковий запис	За участю голосу й шуму			За місцем перепони			
	сонорні	дзвінки	глухі	губні	зубні	підне- бінні	задньо- ротові
яблучко [й'аблучко]	2	1	2	1	0	1	1

Щоденник

Запис двадцять дев'ятий (Андрійків)

Коли я глянув на таблицю приголосних звуків, мені все-редині аж похололо. Спробуй запам'ятай! Кажу про це ти-хенько Сашкові. А він шепоче:

— Не падай духом.

І пише мені на аркушику: *«Ми винили рій»*.

— Що це? — розгубився я.

— Сонорні приголосні.

Я уважно приглянувся. Справді, є тут [м], [н], [р], [л], [в], і [й]. Диви, як це просто!

Але це ще не все. Сашко пише далі: *«Буде гоже гедзю у джазі»*.

— А що таке гедзь? — питаю.

— Така кусюча комаха. Але той гедзь має допомогти запам'ятати всі дзвінки приголосні. А ось і глухі: *«Усе це кафе «Птах і чаша». Або «Киця хоче спати у шафі»*.

— То, може, ти знаєш, як запам'ятати губні, зубні, піднебінні, задньоротові? Скільки їх!

— Не журися. І про це мені брат сказав. П'ять губних — *«Мавпа Буф»*, по-італійському буф означає «смішний». Вісім зубних — *«Де ти з'їси ці лини?»*, чотири шиплячі (піднебінні) — *«Ще їжджу»*...

Я перебив його:

— Тут тільки три...

— Ти що? Буква *ц* позначає ж два звуки [ш], [ч]. І є ще задньоротові — *«Хуга гука»*.

Сашко — справжній товариш. З ним не пропадеш. Тепер тільки б не переплутати.

- 319.** 1. Прочитайте Андрійків запис. Вислови, записані Сашком, завчійть напам'ять — ці групи звуків ще не раз повторюватимуться в правилах.
2. Чому Андрійко вважає Сашка справжнім товаришем?

§ 43. Вимова приголосних. Уподібнення приголосних звуків

1. Сонорні приголосні завжди вимовляють виразно: [сонце], [орел], [вітер].

Сонорний [в] ніколи не уподібнюється до [ф], навпаки, він може звучати як короткий [ў]: [кроў], [рукаў], [лаўка].

2. Дзвінки приголосні ніколи не оглушуються: [гриб], [град], [плуг], [рибка], [казка], [могті], [дос'агті].

Виняток становлять:

а) звук [г] у словах *легко*, *вогко*, *нігті*, *кігті*, *двогтю*, де він вимовляється як [х]: [лехко], [вохко] і т. д.

б) звук [з] у префіксах *роз-*, *без-*, *з-*, де він перед глухим звуком може (не обов'язково) наближатися до [с]: *розклад* [рoсклад], *безпека* [бeспeка], *зсипати* [с:ипати];

в) слово *натхнути* і похідні (*натхнений*, *натхнення*), де колишній звук [д] (*надихати*) перейшов у [т] і на письмі вже позначається буквою *т*.

3. Глухі приголосні перед дзвінками звучать як парні їм дзвінки (таких слів є небагато); *боротьба* [бород'ба], *просьба* [прoз'ба], *лічба* [л'і джба], *вокзал* [вогзал], *рюкзак* [р'утзак].

Якщо виникає сумнів, яку букву писати, то треба так змінити слово або дібрати таке споріднене, щоб після невиразного приголосного був голосний.

Отже, пишемо, *легко*, хоча чуємо [лехко], бо *легенький*; пишемо *просьба*, хоча чуємо [прoз'ба], бо *просити*; пишемо *повсякденно*, хоча чуємо [повс'адeн:о], бо *всякий день*.

Написання деяких слів не можна перевірити, тому їх потрібно запам'ятати: *вогкий*, *мерехтїти*, *призьба*, *екзамен*, *вокзал*, *рюкзак*.

ле^тко   ле^тенько

про^сьба   про^сити

Учених-мовознавців запитали, які мови найлегші для відтворення і які з них «виживуть» після жорсткої конкуренції. Лінгвісти відповіли, що це мови, у яких більшість приголосних звуків — передньоязикові, а слова побудовані за схемою: *приголосний – голосний – приголосний – голосний...* До передньоязикових приголосних належать звуки, які творяться порухом передньої частини язика. В українській мові їх переважна більшість (аж 22): *д, д', т, т', з, з', с, с', ц, ц', л, л' н, н' ж, ч, ш, дж, дз, дз', р, р'*. Тому наша мова має усі шанси вийти у фінальні змагання.

320. Прочитайте. Як вимовляються дзвінки приголосні та сонорний [в] у виділених словах?

I. Ходить Лютий по горі
в білохмарнім кептарі. **
Шапка — з снігу,
з вітру — дух...
Він для *хлопців* —
добрий *друг*:
з тим жартує,
з тим за *чуб*,
снігурам насіє круп...
Він малює,
він майструє,
ковзанку за ніч збудує...
Кине міст *через* ріку,
розіпне шатро в *садку*.
Й *знов* сердито чи в насмішку:
сонце в очі,
в спину — *сніжку*...
Ох і Лютий,
ох і *друг*!
Шапка з снігу,
з вітру — дух.

З. Гончарук

- II. 1. *Швидко наближався літній світанок (Григорій Тютюнник).* 2. *Сонце ще дужче згори припікає (П. Тичина).* 3. *Здалеку повіяло вогкістю (Ю. Яновський).* 4. *Стежка звивалась у високій траві (О. Гончар).* 5. *Мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою (Марко Вовчок).* 6. *Легкий вітер доносить з луків запах свіжого сіна (І. Цюпа).* 7. *Дихалося легко, привільно (О. Донченко).*

- 321.** Прочитайте виразно споріднені слова. Перепишіть їх, вставляючи пропущені букви. Підкресліть орфограми.

Боротися — боро..ьба, ходити — хо..ьба, молотити — моло..ьба, просити — про..ьба, скибочка — ски..ка, скіпочка — скі..ка (тріска, скалка), смужечка — сму..ки, смушок (шкурка ягняти, вівці) — сму..ки, спалах — пала..котіти, ніготь — ні..ті, кіготь — кі..ті, дьоготь — ді..тяр.

- 322.** Прочитайте. Як вимовляють глухі приголосні перед дзвінками у виділених словах?

1. *Оце возовиця підходить, а там і **молотьба** (А. Головка).* 2. *Спорожнів перон **вокзалу** (О. Довженко).* 3. *І навіть м'яч **футбольний** свій віддай, як друг попросить (А. Костецький).* 4. *Я **осьдечки**, бабусю, я **осьде** (С. Васильченко).* 5. *Якби знав, де впав, то й соломки б підслав (*Нар. творчість*).* 5. *Отже ж то і змалював він солдата, та ще як? Що, я ж кажу, що живий не буде такий **бридкий**, як то був намальований (Г. Квітка-Основ'яненко).*

- 323.** Перепишіть, вставляючи пропущені букви *д* або *т*.

1. Обличчя дівчини стало таким же променистим і на..хненним, як і в хвилини змагання (*В. Собко*). 2. На співбесідника дивилися глибокі, допитливі очі, сповнені внутрішнього вогню й на..хнення (*О. Десняк*). 3. Це на..ихало його й підбадьорювало.

- 324*.** Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви. Орфограми підкресліть.

- I. 1. Моло(д,т)ьбу скінчили вчасно (*О. Донченко*). 2. Вляглося на при(з,с)ьбу осоння** затишне (*П. Воронько*). 3. Багрець** вечірньої зорі палав, ми(г,х)тів, пала(г,х)котів (*М. Бажан*). 4. Вітер

віяв Маркові в спину і поле(г,х)шував йому ходу (*М. Трублаїні*).
 5. У лісі тягне во(г,х)кістю (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Ле(г,х)ко обі-
 цяти, але ва(ж,ш)ко слова дотримати. 7. Ді(г,х)тяр і смердить
 дьо(г,х)тем (*Нар. творчість*).

- II. 1. Гострі гребені, вкриті лісом, вирізувались на синьому небі
 рі(з,с)кими пруж(ж,ш)ками. 2. Посипались рі(д,т)кі краплі дощу,
 великі, як лісові горіхи, ва(ж,ш)кі, як розтоплене оливо. 3. Од
 шви(д,т)кої ходи він аж вихав полами на повітрі, а волосся на
 голові настовбурчилось вгору, ніби ле(г,х)кий пух (*З тв. І. Не-
 чуя-Левицького*). 4. Наличники на дверях з вирі(з,с)ками і зару-
 ру(б,п)ками, — неначе мере(ж,ш)ки на рушнику (*О. Сторо-
 женко*). 5. Сливи мере(х,г)тять бу(з,с)ковими плямами в гущині
 листя (*Ю. Яновський*). 6. Над луками ни(з,с)ько літали граки
 (*Петро Панч*).

§ 44. Правопис префіксів *роз-*, *без-*, *з-*

- 325.** Прочитайте вголос. Порівняйте написання й вимову префіксів *роз-*, *без-*.

Розбурханий [розбурханий], розжарити [рож:арити], розчин
 [рójчин], розкопати [роскопáти], розписаний [роспíсаний], без-
 журний [бе^нж:урний], безшумний [бе^нжшумний].

Префікси *роз-*, *без-*, незалежно від вимови, завжди пи-
 шемо з буквою *з*.

Так само *над-*, *під-*, *від-*, *од-* завжди пишуться з бук-
 вою *д*: *надхмарний*, *підпис*, *відпочити*, *одкритий*.

- 326.** Порівняйте написання й вимову префікса *з-* (*с-*).

збудувати [збудува́ти]

скликати [склі́кати]

зжовклий [ж:о́вклий]

сформований [сформо́ваний]

зчесати [щче^чса́ти]списати [спи^сса́ти]

зшити [жші́ти]

стерти [сте́рти]

зсунути [зсу́нути]

сходити [схо́дити]

Префікс *з-*, незалежно від вимови, звичайно передаємо буквою *з*. Але перед п'ятьма буквами *к, ф, н, т, х* позначаємо його відповідно до вимови буквою *с*.

- 327.** До дієслів *гнути, рвати, брати* усно додайте підряд префікси *з-, роз-, під-, від-, над-*. Який звук доводиться вставляти між префіксом і коренем, щоб легко було вимовляти утворене слово?

Для полегшення вимови після префіксів *з-, роз-, під-, від-, над-* перед збігом приголосних вставляється голосний *і*: *зігнути, розім'яти, відірвати, надібрати*.

- 328.** До поданих слів допишіть префікс *роз-* (*розі-*). Вимовте вголос кожне слово. Як вимовляється буква *з* у префіксі *роз-* у різних словах?

Ворушити, хвилюватися, пекти, сипати, чавити, шарпати, щипати, жувати, мліти, слати.

- 329.** Розгляньте таблицю приголосних звуків (§ 42). Чи перед усіма буквами, які позначають глухі приголосні, замість префікса *з-* ми пишемо *с-*? Перед якими глухими приголосними пишемо все-таки *з-*?

- 330. 1.** У поданих словах замість крапок вставте префікс *з-* або його форми *с-, зі-*. Випишіть підряд слова спочатку з *с-*, потім із *з-* і нарешті із *зі-*.

..кис, ..годен, ..сохла, ..хов, ..терті, ..в'яла, ..шиток, ..верхньо, ..фотографований, ..важ, ..гин, ..постерігач, ..грів, ..повна, ..малку, ..ріс, ..сип, ..споду, ..тис, ..дер.

- 2.** Якщо ви правильно виконали вправу, то з останніх букв записаних слів прочитаєте прислів'я. Запишіть його.

331*. Перепишіть афоризми**, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Якщо ти зробив добро — приховай, якщо тобі зробили добро — ро(з,с)кажи. 2. Справедливість без сили бе(з,с)порадна; сила без справедливості деспотична**. 3. Нічого не ві(д,т)кладай на потім, бо потім тобі ле(г,х)ше не буде.

Щоденник

Запис тридцятий (Оленчин)

На уроці, коли ми виконували вправу, Марійка нахилилась до мене, зсунула брови й шепоче:

— Треба й нам щось придумати, щоб легше запам'ятати правило. Не завжди ж Сашко один за всіх має розкидати розумом... *Ка, еф, пе, те, ха...*

— Може, — спитала я, — кафе «Петиха»?

— Кафе — це добре, — погодилася Марійка. — Але... стривай-но... а якщо «Птах»?.. Кафе «Птах»! — мало не скрикнула вона.

Петро Іванович з докором звів на нас очі. Зате на перерві ми зібрали всіх і розповіли, як можна легко запам'ятати правило.

кафе **ПТАХ**

*Сидить Самотній префікс С, Слухає Сонату,
Смакує Солодощами*

- 332.** 1. Прочитайте Оленчину розповідь. Про яке правило говорили подруги?
2. Випишіть із тексту всі слова, що стосуються правопису префіксів *роз-* і *з-*.

- 333.** Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть. Зверніть увагу на правопис префіксів.

— Ти не бійся, — сказав з повним ротом Толька. — Зараз заліземо в ліжку, я тобі казки розповідатиму...

— Я не боюся, — сказав Валик. — Мені тільки страшно, а так я не боюся.

— Такі казки, що рота розкриєш, — сказав Толька. — Про Синю Бороду і Мертву Руку.

Валик подивився на брата захоплено.

— А може, ми в шафу заліземо? — спитав несміливо.

— Можна і в шафу, — милостиво згодився Толька. — Ось доїмо й поліземо. Там тобі вже не буде страшно. То такі казки, що волосся дибом стає...

— Я люблю, коли волосся дибом стає, — сказав Валик.

В. Шевчук

- 334.** Складіть невеликий опис про озимину на тему «Під сніговою ковдрою». Використовуйте подані слова і вислови.

Восени зійшло, ніжні паростки, настали холоди, мороз скував, сніг присипав, мов під ковдрою, земля зігріває, прийде весна, зеленітиме пишно.

§ 45. Тверді та м'які приголосні

- 335.** Виразно прочитайте подані парами слова. Якими звуками вони різняться? Як вимовляють ці звуки?

Син — синь [син']; рис — рись [рис']; перелаз — перелазь [пе^нре^нлаз']; булка — булька [бул'ка]; лак — ляк [л'ак]; крук — крук [кр'ук]; сад — сядь [с'ад']; суди — сюди [с'уді].

Приголосні звуки бувають тверді та м'які.

1. Звук [й] завжди м'який: *мрія* [мр'ія], *юний* [йуний].

2. Зубні приголосні можуть бути твердими і м'якими: *п'ядь* [п'яд'], *мазь* [маз'], *тінь* [т'ін'], *цяцька* [ц'ац'ка], *низько* [ніз'ко].

3. М'який [р'] буває тільки перед голосними: *ряд* [р'ад], *чотирьох* [чоти'р'ох].

4. Інші приголосні м'якими не бувають. Вони лише трохи пом'якшуються перед голосними — завжди перед [і] та зрідка перед іншими: *бік* [б'ік], *кіт* [к'іт], *збіжжя* [зб'іж':я], *пюітр* [п'уп'ітр], *бюро* [б'урó].

Примітка. Пом'якшення приголосних у звуковому записі позначають комою зверху біля букви.

336. Розгляньте таблицю приголосних звуків. Скільки всього зубних приголосних? Чи всі вони можуть бути не тільки твердими, а й м'якими? Який м'який не має пари? Чим відрізняється м'який [р'] від інших м'яких звуків?

337. 1. Випишіть підряд слова у дві колонки: у ліву — з м'якими приголосними звуками, крім [й], у праву — тільки зі звуком [й].

Поединок, сонце, земля, соняшник, море, якір, юнга, нюанс, солов'ї, весна, тьохкав, ішов, близько, верба, ясен, рідня, серйозна.

2. Якщо ви правильно виписали слова, то з їхніх останніх букв прочитаєте другу половину прислів'я «Немає в світі кращої, ...». Запишіть його повністю.

- 338. 1.** Випишіть підряд слова у дві колонки: у ліву — тільки з м'якими приголосними, у праву — з пом'якшеними. Букви, що позначають м'які та пом'якшені приголосні, підкресліть.

Дім, залюбки, покіс, об'єм, батьки, бюджет, місто, зір, вітер, помаленьку, льонар, бюро, боротьба, екіпаж, гірко, шків, ряст, вогонь, гравюра.

- 2.** У якій колонці вживаємо букву *ь*?

- 3.** Якщо ви правильно розподілили слова, то з їхніх останніх букв прочитаєте вислів М. Рильського. Запишіть його.

- 339.** Перепишіть. Підкресліть букви, що позначають м'які приголосні.

Сусідка моя — чарівниця —
 годувала надвечір родзинками
 у клітці золоту Жар-птицю
 з очима-намистинками.
 І як воно трапилось — хто його зна —
 та тільки дверцят не замкнула вона.
 Рвонулась на волю чудесна Жар-птиця,
 і враз освітилась
 казково столиця.
 Летіла все вище, так гарно, так вільно,
 як в найзолотішій, найкращій мультфільмі.
 Дорослим і дітям
 яснішали лиця:
 «Як хороше жити
 під сонцем Жар-птиці!»

І. Жиленко

- 340.** Прочитайте уважно прислів'я і на основі їх складіть правила спілкування з людьми. Правила запишіть.

1. Не кидай слова на вітер. 2. П'ять разів подумай, а один раз говори. 3. Умій сказати, умій і змовчати. 4. Мудрий змінить свою думку, а дурний ніколи. 5. Ліпше мовчати, ніж сварку почати. 6. На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся. 7. Від меча рана загоїться, а від лихого слова — ніколи.

Щоденник

Запис тридцять перший (Марійчин)

Хоч ще сніг лежить на полі, але вже відчувається наближення весни. Як тільки сонце трохи пригріє, так відразу і струмочки по дорозі біжать. Скоро й птахи почнуть повертатися з вирію. Бабуся каже, що через кілька днів прилетять жайворонки, за ними граки, далі дикі гуси, качки, потім шпаки, лелеки.

Дідусь уже ремонтує шпаківні — перевіряє, чи дашки не протікають. Шпаки влітку очищатимуть садок від гусені. Щоправда, вони об'їдають черешні та вишні. Але, як каже бабуся, треба бути спритнішими за них і самим обірвати ягоди.

Дідусь гордиться тим, що лелеки вже одинадцять років підряд селяться на нашому обійсті. Він сподівається, що й цього року вони прилетять до нас.

- 341.** Прочитайте Марійчину розповідь. Розкажіть, що ви знаєте про птахів. Розповідь запишіть.

§ 46. Позначення м'якості приголосних перед голосними

- 342.** Зіставте вимову і написання слів. Як перед різними голосними звуками позначено м'якість приголосного [н']?

[с'ін'а] — синя

[с'ін'у] — синю

[с'ін'е] — синє

[с'ін'і] — сині

[с'ін'ого] — синього

М'якість приголосних перед голосними [а], [у], [е], [і] позначаємо відповідно буквами **я, ю, є, і**.

М'якість приголосних перед голосним [о] позначаємо буквою **ь**.

- 343.** Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами. Букву **ь** підкресліть.

[л'ашч], [л'уди], [л'ітак], [л'отчик], [т'агар], [т'ук], [трет'е], [трет'ого], [тр'ох], [тр'ом], [тр'ук], [тр'асті], [тр'іск], [пол'овій], [бойовій], [знайомий], [бад'брій], [л'он], [район], [д'ім], [дим], [лис], [л'іс].

- 344.** Складіть речення зі словами *вдячність, бадьорий, серйозний*. Запишіть їх, слова з м'якими приголосними підкресліть.

- 345.** Запишіть під диктовку текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Виправте помилки, якщо трапляться.

Ви живете серед людей. Кожен ваш вчинок, кожне ваше бажання відбиваються на людях. Знайте, що існує межа між тим, що вам хочеться, і тим, що можна. Ваші бажання — це радощі або ж сльози ваших близьких. Перевіряйте свої вчинки свідомістю: чи не завдаєте ви зла, неприємності, незручності людям своїми вчинками. Робіть так, щоб людям, які оточують вас, було добре (*В. Сухомлинський*).

§ 47. Позначення м'якості приголосних у кінці слова

346. Зіставте вимову й написання слів. Як позначено м'якість приголосних у кінці слова?

[вог**о**н'] — вогонь

[за**в**яз'] — зав'язь

[гороб**е**ц'] — горобець

У кінці слова м'якими бувають лише зубні приголосні. Їхню м'якість позначаємо м'яким знаком (**ь**). Інші приголосні в кінці слова м'якими не бувають.

Отже, м'який знак у кінці слова відповідно до вимови пишемо тільки після букв **д, т, з, с, ц, л, н**, що позначають зубні приголосні.

347. Розгляньте таблицю приголосних звуків. Скільки є зубних приголосних? Скількома буквами їх позначають?

348. 1. Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами у дві колонки: у ліву — з м'яким знаком у кінці, у праву — без м'якого знака.

[н'іч], [п**о**в'ін'], [ра**н**е^нц'], [ап**т**екар], [ст**е**п], [о**б**рій], [арт'іл'], [ц'іл'], [йал'ів**е**ц']**, [ліх**т**ар], [цит'], [о**б**пис], [електродр**і**л'], [в'іс'], [ж**о**луд'], [др**о**ж], [а**в**тор], [е^нма**л**'].

2. Якщо ви правильно згрупували слова, то з їхніх початкових букв прочитаєте крилатий давньоримський вислів. Запишіть його, поставте, де треба, тире.

349. Поясніть, чому в іменниках *буря* [б**у**р'а], *обличчя* [об**л**ич':а], *роздоріжжя* [роздор'і**ж**':а] в родовому відмінку множини в кінці не ставимо м'якого знака: *бур*, *облич*, *роздоріж*.

350. Чому в українській мові не в усіх іменниках III відміни в називному відмінку однини в кінці пишуть м'який знак (*тінь, сіль, мазь, але кров, ніч, верф*)?

351*. Спишіть речення, вставляючи, де треба, м'який знак. Запишіть буквами слова, подані у звуковому записі.

1. Із хмари місяц.. показався (*І. Котляревський*).
2. У провулках застигає густа, як д..огот.., темін.. (*Григорій Тютюнник*).
3. Поїзд кріз.. темну ніч.. і осінню сл..оту мчав із заходу на схід (*Петро Панч*).
4. Після бур.. ми ще дужчими стали (*В. Сосюра*).
5. Вітчизни любов.. завжди слідом іде за тобою (*З. Гончарук*).
6. Ми мостимо дороги [л'уд'ам] [гр'адущчих] золотих сторіч! (*Д. Павличко*).
7. Був уже кінець.. травня (*О. Гончар*).

352*. Відновіть вірш, замінивши виділені слова потрібними синонімами. У вірші римуються перший і третій, другий і четвертий рядки. Наголоши в непарних рядках повинні стояти за схемою: **ВАВАВАВА**, у парних: **ВАВАВ**.

*Незабаром сонечко припече,
Потечуть ручаї,
Темний лісок стане зеленим,
Зацвітуть квітки.
Підем ми тоді з тобою
В ліс на цілу днину,
Будем втішатись весною,
Слухати пісень.*

За Олександром Олесею

Щоденник

Запис тридцять другий (Галинчин)

Андрійко, відповідаючи урок, назвав зубні приголосні:

— *Дити, зиси, дзи, ци, лини.*

Коли він сів, Петрик обернувся до нього й зашепотів:

— Які лини ти хочеш з'їсти?

Андрійко здвигнув плечем:

— З чого ти взяв?

— А ти ж казав щойно: «*Де ти з'їси ці лини*».

Але тут почувся голос Петра Івановича:

— Яку помилку зробила Наталка? Скажи-но, Петрику.

Петрик підвівся, розгублено роззираючись. Андрійко задоволено шепнув йому:

— Ото маєш лини.

— То, може, Андрійко скаже? — запитав Петро Іванович.

Андрійко так само безпорадно кліпав очима.

353. Прочитайте Галинчину розповідь. Які букви записано в реченні, названому Петриком? До якого правила вони підходять?

§ 48. Позначення м'якості приголосних перед приголосними

354. Зіставте вимову й написання слів. Як позначено м'якість приголосних перед приголосними? Коли їхня м'якість не позначена, перед якими приголосними?

[ніз'ко] — низько

[куз'н'а] — кузня

[дикан'ка] — Диканька

[ди^екан'с' + кий] — диканський

[пи^ес'мо] — письмо

[с'м'іх] — сміх

[ков'ін'ка] — ковінька

[кам'ін'чик] — камінчик

[пан'ко] — Панько

[панче^нко] — Панченко

Перед приголосними, як і в кінці слова, м'якими бувають лише зубні приголосні. Їхню м'якість позначаємо знаком м'якшення, але не завжди.

Не позначаємо м'якість приголосних перед м'якими, пом'якшеними та шиплячими. Через те пишемо: *уманський, Уманщина*, хоч *Умань*; *кінський*, хоч *кінь*; *промінчик*, хоч *промінь*.

Проте м'який знак перед м'якими, пом'якшеними і шиплячими пишемо:

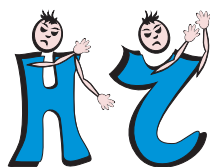
а) після букви *л*: *їдальня, дальній, сільський, пальчик*;

б) у різних формах того самого слова, якщо м'який знак є в початковій формі: *жменька — жменьці, кицька — кицьці, бренькоту — бренькіт, низький — низькі, візьми — візьміть*;

в) у прикметниках на *-ин, -ів*: *донька — доньчин, Ониська — Онисьчин, батько — батьків*;

г) у дієсловах перед *-ся, -сь*: *підноситься, підносься, киньсь*.

Як виняток, м'який знак пишемо у словах *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

камін^нь — камін^чик
 Уман^нь — уман^щина
 ремін^нь — ремін^чик
 батько — безбат^ченко

кін^ь — кін^ський
 Уман^ьь — уман^ський
 Прип^ьять — прип^ьятський

- 355.** Пригадайте, як передаються звуки на письмі та вкажіть, за якими принципами позначаємо м'якість приголосних у кінці слова та перед приголосними.
- 356.** Чому в слові *цвірінчати* [ц'в'ір'ін'ч'ати] нема жодного м'якого знака, хоч є три м'які приголосні?
- 357.** Чому по-різному позначаємо, хоч вимовляємо їх однаково, м'які приголосні [н'] та [с'] у словах: *у хатинці* [у хаті'н'ц'і] і *у скриньці* [у скрі'н'ц'і], *піднісся* [п'ідн'іс':а] і *підносся* [п'іднос':а]? Чи суперечить це правилам?
- 358.** Чому в словах *пеньок* — *пенька*, *п'ятьох* — *п'ятьма* при відмінюванні м'який знак зберігається, а в словах *ларьок* — *ларка*, *чотирьох* — *чотирма* не зберігається? Чим це пояснити?
- 359.** Прочитайте. Зіставте вимову й написання виділених слів. Чи скрізь позначено м'якість приголосних?

Хто пробуджується в місті
 Так *раненько*?
 Найдобріша, наймиліша
 Наша *ненька*.

Довгі коси її пахнуть
 Ніжним зіллям,
 А ласкаві теплі руки —
 Хлібом-сіллю.
 Тільки в неї такі очі —

Цвіт льонової,
І тоненькі, і рівненькі
Чорні брови...

Біля неї і в морози
Ми зігріті.
Рідна ненька — найдорожча
В цілім світі.

О. Лупій

360. 1. Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами у дві колонки: у ліву — з м'яким знаком, у праву — без м'якого знака.

[іспáн'ц'і], [пром'ін'чик], [р'ід'н'і], [пот'м'ан'ілий], [ід'ут'],
[акт'івн'іс'т'у], [ц'в'ах], [спáл'н'а], [нén'чин], (на) [йáлін'ц'і],
(на) [йáлінон'ц'і].

2. Якщо ви правильно записали слова, то з їхніх початкових букв прочитаєте першу половину вислову І. Франка, який закінчується словами «... — великі дві сили». Запишіть вислів повністю.

361*. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)*. Правильно ставте м'який знак.

Зразок. *Волинь* — *волинський*.

Чигирин, Березань, Бершадь, Ірпінь, Інгул, Клевань, Ковель,
Лопань, Лугань, Мелітополь, Прип'ять, Сокаль, Хорол.

362*. Перепишіть словосполучення, вставляючи, де треба, м'який знак.

Місто Хар..ків, гір..кий на смак, тонкий промін..чик, заліз-
на гир..ка, лар..ок з морозивом, лар..ки в центрі міста, т..мяний
день, польовий ц..віркун, на тонкій стеблин..ці, малій онучен..ці.

363*. Перепишіть. Слова, подані в звуковому записі, напишіть буквами. Підкресліть орфограми.

Людині потрібна [п'іс'н'а]. Конче потрібна. Вона надихає на
добрі справи, допомагає долати труднощі, вона з нами на [с'в'át'і]
й дає нам розраду в горі.

У [наро́д'н'ій] [п'і́с'н'і] — душа народу. З колисковою піснею жінка вливає в [с'в'ідо́м'іс'т'] дитини все найкраще, [найс'в'іт'л'іше], що є в її [ма́те^ррін'с'кому] серці. Через [п'і́с'н'у] вона передає немовляті свою [л'убо́в] до [ба́т'к'івшчіни] (З журналу).

Щоденник

Запис тридцять третій (Андрійків)

Влітку я допомагав татові збирати врожай. Якось поламався шатун у комбайні. Невелика деталь, але без неї стоїть велетенська машина.

Тато послав мене до кузні.

Коваль Кузьма Прокопович розпік залізного прута й поклав на ковадло.

— Куй залізо, поки гаряче, — сказав він і заходився клепати спочатку великим, а потім меншим молотком. Розлігся дзенькіт, дзвякіт. Прут поволі тьмянів.

А в кузні стільки різних речей: молотки, обценьки, ковальські кліщі, кінські підкови. У скриньці повно цвяхів, болтів, гайок.

Кузьма Прокопович нарешті витер піт із лоба та сказав:

— На, неси батькові. Нехай веде вперед свій польовий корабель та більше хліба намолочує.

364. Запишіть Андрійкову розповідь під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Виправте і з'ясуйте помилки, якщо трапляться.

365*. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, м'який знак. Орфограми підкресліть.

1. Україн..с..ка піс..ня може кожне серце полонит.. (М. Рильський). 2. Дес.. далеко у вечірн..ому тихому повітрі весело вдарили с..вяткові бубни (О. Гончар). 3. Місяц.. швидко примеркав,

т..мяніли зорі (*Григір Тютюнник*). 4. Заходилися ц..вірін..чати, джерготіти, пут..кати різні птахи (*Ю. Збанацький*). 5. Голод..ні горобці ц..вірін..кали, як діти (*М. Рильський*). 6. Дзелен..чит.. довго й тонен..ко дзвоник (*С. Васильченко*). 7. Кін..ця не має ні одна дорога (*Д. Павличко*).

§ 49. Вживання апострофа

366. Зіставте вимову й написання слів. На що вказує апостроф? Як читається буква, після якої стоїть апостроф, і буква, перед якою стоїть апостроф? А які звуки позначають ті самі букви, коли між ними нема апострофа?

[бур'я́н] — бур'ян

[з'я́ва] — з'ява

[зв'язо́к] — зв'язок

[бур'а́к] — буряк

[з'а́блик] — зяблик

[дз'в'а́кнути] — дзвякнути

Апостроф показує, що наступні букви **я, ю, є, ї** позначають відповідно два звуки [йа], [йу], [йе], [йї] після твердого приголосного.

Апостроф ставимо лише перед **я, ю, є, ї**:

а) після губних **б, п, в, м, ф** лише тоді, коли вони стоять на початку кореня (*в'юн, м'яч, в'язка, зв'язати, підв'язати*) чи після голосного або **р** (*здоров'я, риб'ячий, черв'як*); в інших випадках апостроф не ставимо (*свято, морквяний, мавпячий*);

б) після **р**, якщо далі чуємо звук [й]: *бур'ян* [бур'я́н], *кур'єр* [кур'є́р]; але якщо такий звук не чуємо, то апостроф не ставимо: *ряд* [рад], *гарячий* [га́р'я́чий];

в) після префіксів, які закінчуються на приголосний: *з'ясувати, під'єднаний, від'їхати*;

г) у слові *Лук'ян* та похідних.

Примітка. Про вживання апострофа в іншомовних словах, таких, як *Х'юстон, комп'ютер, ад'ютант* або *Кяхта, пюре, бюро*, мова йтиме пізніше.

Чому в деяких словах ставимо апостроф і що він означає?

Апостроф означає маленьку паузу, яка виникає всередині слова. А що ж це за пауза?

Пов'язане це явище з тим, що в деяких словах поруч опиняються звуки, на вимову яких мовному апарату людини потрібно більше часу. Це насамперед стосується випадків, коли в одному слові трапляються два звуки: губні (*б, п, в, м, ф*) та приголосний *й*. Творються вони по-різному: губні, зрозуміло, за допомогою зімкнення губ; а щоб вимовити приголосний *й*, треба навпаки, розімкнути губи і вигнути середню частину язика. Окремо ці звуки вимовляти неважко, але коли їх потрібно вимовити підряд — *бй, вй, пй, фй, мй*, то це не так уже й просто. Окрім цього, губні звуки — завжди тверді, а *й* — завжди м'який. Це ще один привід, щоб наш язик «помучився» під час вимови таких пар звуків.

367. 1. Усно з'ясуйте звуковий склад поданих слів. Випишіть спочатку слова зі звуком [й], а потім — без звука [й].

Нюх, тім'я, абсолютно, шлях, об'їзд, їздити, алюр, жереб'ятко, абияк.

2. Якщо ви правильно вписали слова, то з їхніх перших букв складете другу частину старовинного прислів'я: «Хліб і каша — ...». Запишіть його.

368. 1. Згрупуйте споріднені слова. Зробіть їх розбір за будовою.

Зразок:

Слово	Префікс	Основа Корінь	Суфікс	Закінчення
м'який	—	м'як	—	ий
розм'яклий	роз	м'як	л	ий
зм'як	з	м'як	—	—

Свято, без'ядерний, зв'язаний, вп'ятеро, підв'язка, без'язикий, розв'язок, п'ятий, присвята, ядро, під'язиковий, язичок, святковий.

2. Поясніть вживання апострофа у словах.

369. 1. Прочитайте. Поясніть правопис виділених слів.

...Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Т. Шевченко

2. Розгляньте малюнок. Хто на ньому зображений? Пригадайте, що ви знаєте про творчість Тараса Шевченка. Подумайте, яка його заслуга в тому, що Україна сьогодні незалежна. Свої міркування запишіть.

- 370*. Утворіть прикметники, додаючи до основ іменників суфікс *-ян-* і закінчення *-ий*, наприклад: *полотно* — *полотняний*. Підкресліть прикметники, у яких пишеться апостроф.

Бруква, верф, весна, вовна, віспа, глина, дерево, жнива, коноплі, кров, кроква, кропива, крупи, лижви, луб, олово, полива, просо, пшоно, солома, сурма**, торф, трава, тьма.

Щоденник

Запис тридцять четвертий (Сашків)

Уночі натрусило м'якенького снігу. Земля прибралася, мов на свято.

Ми з хлопцями домовилися, що о п'ятій, коли поробимо уроки, підемо з'їжджати з гірки.

Ще не було п'ятої, але хлопці вже чекали мене на подвір'ї. А я ще хотів черв'яка заморити: з'їсти м'ясного супу та морквяних котлет.

Я поспішав і ненавмисне зсунув рукавом зі стола окраєць хліба. Підіймати його мені було ніколи.

Тоді мій дідусь нагнувся, підняв хліб, обдмухав його й поклав на стіл.

Мені стало соромно, що я так недбало повівся з хлібом. Адже не раз я чув і пам'ятаю це: хліб треба шанувати, бо він святий.

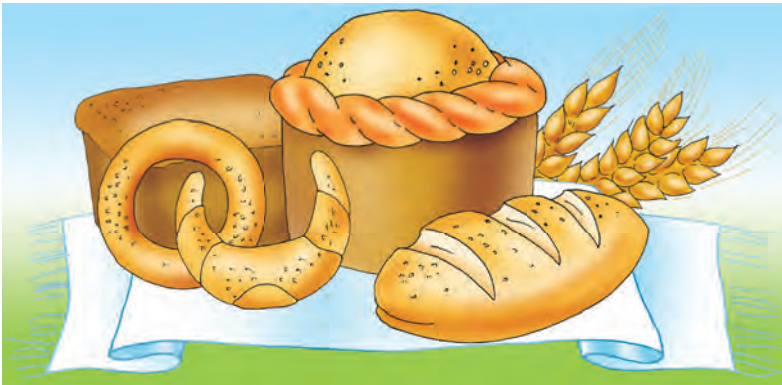
371. Прочитайте Сашкову розповідь, випишіть із неї всі приклади, що стосуються правил вживання апострофа.

372. Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть. Зверніть увагу на вживання апострофа.

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи відкриті: на леваду, до ставу, за село до млина... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде з бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенько хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає (За С. Васильченком).

373*. 1. Спишіть. Слова, подані в звуковому записі, напишіть буквами і підкресліть їх.

- I.** 1. Пахне хліб, як тепло пахне хліб! [л'уб'ов'йу] трударів, і [ра́д'іс'т'у] земною, і сонцем, що всміхалося весною, і [шч'ас'т'ам] наших неповторних діб — [духм'ано] пахне хліб! (П. Воронько). 2. Не кидайсь хлібом, він [с'в'атій] (М. Рильський). 3. [Под'акував] за хліб і [с'іл'] і за науку добрим [л'уд'ам] (Т. Шевченко). 4. На миснику [полів'я́н'і] миски, [де^рв'я́н'і] ложки. 5. Дух [при^вя́лойі] [мй'ати] розійшовся у свіжому повітрі. (Із тв. І. Нечуя-Левицького).
- II.** 1. Без краю рідного душа щемить, троянди [вй'анут'], мовкнуть [соловій] (В. Лучук). 2. [марй'ана] зриває [духм'ану] траву (А. Шиян). 3. [пов'іт'р'а] пахло [торфй'анім] духом. 4. У [бурй'анáх] вовтузились горобці, скльовуючи [ре^рпй'ашач'і] [к'імй'ахі]** (Із тв. Григора Тютюнника). 5. Василько [вй'окнув] на коней (М. Коцюбинський). 6. На щоках [зй'авівс'а] [румй'анец'], наливалася силою і [здор'овй'ам] тіло (І. Цюпа). 7. Вузол [завй'азáвс'а] туго, спробуй його [розвй'азáти] (Ю. Збанацький).

2. Розгляньте малюнок. Опишіть шлях від збіжжя на полі до хлібини в руках.

§ 50. Подвоєння букв

У нашій мові приголосні в деяких випадках подовжуються (вимовляються довше, ніж неподовжені). Такі приголосні звуки на письмі позначають подвоєними буквами.

374. До поданих слів допишіть: 1) префікс *від-*; 2) суфікс *-н(ий)*. Прочитайте утворені слова вголос. Укажіть приголосні, які вимовляють подовжено.

1. Давати, даль, дерти, ділити, дути, душити. 2. Бетон, район, мільйон, туман, закон, чавун.

Букви подвоюються, якщо при творенні слова одна його частина (префікс, корінь, суфікс) закінчується, а друга починається на той самий звук.

Наприклад:

а) префікс і наступна частина слова: *віддячити, піддослідний, оббігти, беззвучний, возз'єднаний*;

б) попередня частина слова і суфікс: *сонний, сонність, бездоганний, бездоганність, глибинний, старовинний*;

в) дієслово і *-ся*: *розрісся, піднісся*;

г) складне слово: *пів вікна, страйкком* (страйковий комітет), *юннат* (юний натураліст).

Подвоюються букви також у словах *останній, старанний, притаманний, ссати, бовваніти, лляний*.

375. До поданих слів додайте префікс *без-*. Чи є подовжені приголосні в утворених словах? Чи завжди подвоюються букви?

Збройний, звучний, земельний, змінний, сонний, сумнівний, славний, жалісний.

376. Чому в слові *віддзвонити* є подвоєння букв, але немає збігу однакових приголосних? Виконайте звуковий розбір цього слова.

377. 1. До основ поданих слів додайте суфікс *-н(ий)*. Запишіть підряд тільки ті слова, у яких відбулося подвоєння букв. Підкресліть подвоєні букви.

Мідь, чавун, ешелон, основа, сіно, низина, гриб, екран, день, урожай, істина, школа, лимон, сила, оборона.

- 2.** Якщо ви правильно виконали вправу, то з перших букв виписаних слів прочитаєте початок прислів'я, яке закінчується словами «...роби сміло». Запишіть його.
- 3.** Порівнюючи утворені слова, самі сформулюйте правило про те, коли подвоюється буква *н* при додаванні суфікса *-н-*.

378. Поясніть різницю у вимові й лексичному значенні поданих парами слів. Утворіть з ними словосполучення.

Стіна, стінна; хвилина, хвилинна; рослина, рослинна; журавлиний, журавлинний; горобиний, горобинний.

379. Виконайте розбір прикметників за будовою (див. § 44). Визначте корінь у словах. Коли буква *н* подвоюється?

Денний, бджолиний, пісенний, формений, печений.

380*. Перепишіть речення, подвоюючи, де треба, букви у словах.

- Не ві(д)іляймо слова від діла (*М. Коцюбинський*).
- Хто шукає приятелів бездога(н)их, той ніяких не має (*А. Кримський*).
- Минула тривожна бе(з)зоря(н)а ніч (*М. Коцюбинський*).
- Імла ра(н)ього осі(н)ього вечора спускалася над містом (*В. Собко*).
- Серед розливу зелені бо(в)аніють острови сіл у садах (*О. Гончар*).
- Крик, галас ні(с)я на весь вигін (*Панас Мирний*).
- Високо десь гуси(н)ий лине ключ (*М. Рильський*).
- У небі сонце, і весна, і журавли(н)ий крик (*О. Підсуха*).

§ 51. Подвоєння -нн- у прикметникових суфіксах

381. Чим відрізняються суфікси у поданих парах слів? У яких словах суфікси наголошені? Чи однакове лексичне значення цих слів?

нездóланий — нездолáнний
нездíйснений — нездíйснénний
нескáзаний — несказáнний
страшнíй — страшénний

У суфіксах прикметників приголосні звуки звичайно не подовжуються, а отже, й не подвоюються букви: *пташи-ний, дерев'яний, олов'яний, шалений, скажений, жаданий, нежданий*.

Але в небагатьох прикметниках, які вказують на неможливість якоїсь дії, у суфіксах **-анн(ий)**, **-енн(ий)** приголосний [н] подовжується (усі ці прикметники мають префікс **не-** і наголос на суфіксі): *невблагáнний* (якого не можна вблагати), *несказáнний* (якого не можна висловити), *незрівн'янний*, *невпізнáнний*, *нескінчénний* (який не закінчується), *незлічénний*, *непримирénний*, *неоцінénний*.

У частини прикметників суфікс **-енн(ий)** має значення «дуже», «надзвичайно»: *страшénний* («дуже страшний»), *здоровénний*, *глибочénний*, *широчénний*, *отакénний*, *числénний*.

Подовжується приголосний [н] також у суфіксах прикметників *благословénний*, *блажénний*, *вогнénний*, *мерзénний*, *смирénний*, *свящénний*, *достемénний*, *натхнénний*, *старáнний*.

382. Запишіть речення. Доберіть із дужок потрібне слово. Поясніть свій вибір.

1. Ще недавно політ на інші планети багатьом людям здавався (нездійсненим, нездійсненим). 2. Сліпуче білів чистий (недоторканий, недоторканий) сніг. 3. Яке коротке літо і яка (нескінчена,

нескінченна) зима! 4. (Неописана, неописанна) краса, коли все до-
вкола зеленіє, квітне! 5. (Несказане, несказанне) слово завмерло
на вустах.

383. За поданими лексичними значеннями доберіть із дужок слова і запи-
шіть їх.

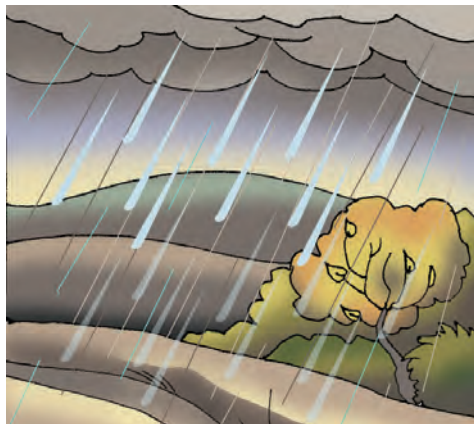

Із виділених у цих словах букв складіть речення.

1. Якого не впізнали (не**в**пізнаний, не**в**пізнаний). 2. Якого не перемогли (не**п**одоланий, не**п**одоланий). 3. Якого не можна висловити (не**с**казаний, не**с**казаний). 4. Надзвичайно великий (з**д**оровий, з**д**оровий). 5. Дуже страшний (стра**ш**ний, стра**ш**ний). 6. Не доведений до кінця (не**с**кінчений, не**с**кінчений). 7. Який не кінчається (не**с**кінчений, не**с**кінчений). 8. Якого не можна впросити (не**в**благаний, не**в**благаний).

384*. Перепишіть речення, подвоюючи, де треба, букву *н* у словах. Орфо-
граму підкресліть.

1. Сей ліс густий був не**с**каза(н)о... (І. *Котляревський*). 2. Огні незліче(н)і, мов стрічки огне(н)і, до моря спускаються з міста. 3. Любо лилися в пташи(н)ому хорі пісні голосні (Із тв. *Лесі Українки*). 4. Весня(н)а гроза завжди не**с**подіва(н)а, завжди жада(н)а (Ю. *Збанацький*). 5. Це сталося якось так не**ж**да(н)о, як все хороше у житті (Д. *Павличко*). 6. Котився місяць срібним колесом у незбагне(н)ій вишині. 7. Рідна мати, рідний дім — найці(н)іші скарби (Із тв. *В. Лучука*).

Щоденник

Запис тридцять п'ятий (Олесів)

Березень — місяць весняний. Але це ще тільки переддень весни.

Земля засніжена, дерева сплять. Та вже сильніше пригріває сонце. З-під згладжених підталих заметів виповзають беззвучні струмочки. Скоро вони вголос задзюркотять свою нескінченну пісню.

А десь у південних краях шикуються журавлині ключі, збираються жайворонки в зграйки. Величезна віддаль відділяє їх від рідного дому, страшенно далека дорога лежить перед ними...

Але як же неказанно гарно буде, коли чорна земля зазеленіє, сонні дерева розів'ються, а повітря сповниться пташиним щебетом. Невпізнаним стане тоді все довкола.

- 385.** 1. Запишіть під диктовку Олесеві роздуми. Написане уважно звірте з надрукованим.
2. Які почуття у вас викликає передвесняна пора? Що свідчить про наближення весни? Про що ви мрієте в цей час? Напишіть про це коротку розповідь.

§ 52. Подовжені м'які та пом'якшені приголосні

386. Простежте, які приголосні (див. таблицю приголосних звуків, § 62) і в якому звуковому оточенні подовжуються.

безвод**д**я — безхліб'я
 безземел**л**я — безголов'я
 бездорі**жж**я — безкультур'я
 безлад**д**я — безглуздя
 безробі**т**тя — безчестя
 роздорі**жж**я — (багато) роздоріж

М'які зубні та пом'якшені шиплячі приголосні подовжуються, якщо вони стоять між двома голосними:

а) в іменниках середнього роду на **-я**: *знання, життя, обличчя, збіжжя*; але в назвах молодих істот подовження немає: *теля (теляти, телям), порося, щеня*;

б) в орудному відмінку однини іменників III відміни (іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини): *сіллю, маззю, ніччю, подорожжю*;

в) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, зрання, навмання, спросоння*.

Подовження зберігається і в усіх похідних словах: *життєвий, життєвість, суддівський*.

Але якщо м'який чи пом'якшений приголосний стоїть не між двома голосними, то він не подовжується: *листя, щастя, радістю, жовчю, сперсердя, багато облич, без знань*.

Виняток: *ллю, ллеш, ллють*.

Ніколи не подовжуються губні приголосні та [p]: *узголів'я, тім'я, любов'ю, матір'ю, знічев'я*.

Голосний

с	у	дд	я
с т	а	тт	я
г а л	у	зз	я
в о л	о	сс	я
м	і	цц	ю
з	і	лл	я
з н	а	нн	я
у з б е р	е	жж	я
п і д д	а	шш	я
у з б	і	чч	я

**М'який
або пом'якшений**

387. Прочитайте і поясніть, чому в одних із поданих парами слів м'які приголосні подовжені, в інших — ні.

Запоріжжя — Заволжя, Поділля — подільський, миття — тертя, ніччю — нехворощю, десятиріччя — (кілька) десятиріч, передгроззя — переджнив'я, суцвіття — сузір'я.

388. У поданих реченнях знайдіть слова з подовженими м'якими приголосними. Випишіть їх.

1. Далі пішли навмання. 2. Під ногами хрустить м'якеньке бадилля. 3. Перед хатою стоїть гарний старий гіллястий ясен. 4. Обличчя в усіх помалу стали прояснятися. 5. Це добре гостювання — тільки прийшли, а їх зараз у роботу позапрягали. 6. Столи, табурети, навіть підвіконня в майстерні заставлено різними приладдями (Із тв. С. Васильченка).

389. Від поданих дієслів утворіть іменники та запишіть їх. Поясніть подвоєння букв.

Зразок: *бажати* — *бажання*, *жити* — *життя*.

Прагнути, хотіти, думати, читати, питати, знати, уміти, сидіти, ходити, накрити, пошити.

390*. Перепишіть речення, подвоюючи, де треба, букви у словах. Орфограми підкресліть.

1. Пахне ніжніс(т)ю березня обрій (А. Малишко). 2. Дзвеніла ста(л)ю гострою зима (П. Воронько). 3. Я закоха(н)ий в синь океанну, в свіжий дух, що пливе од рі(л)і (В. Сосюра). 4. Про даль я мрію, про безме(ж)я хмарні (М. Бажан). 5. На небі сірим павути(н)ям снували хмари (М. Коцюбинський). 6. За хатою стояла со(н)а тиша (Григорій Тютюнник). 7. Пахло цві(л)ю й пріліс(т)ю (Ю. Мушкетик). 8. Невблага(н)а спека (л)ється з неба (Ю. Яновський).

391. Прочитайте уважно уривок і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть. Зверніть увагу на подвоєння букв у деяких словах.

Полісся... Ясноводі озера!.. Спокійні в погоду і грізні в бурю гаї!..

Другу добу Леся в Нечімному — ніби в казковому світі. Невеличка хатина, обвішана пучками сухих трав і калини, миліша їй од усього. Клокічки — дерев'яні дзвоники, що белемкають на шії в худоби і не дають їй загубитися в пущі — замінили дівчині звуки фортепіано. Слухала б — не переслухала їх... Особливо коли дядько Левко і Лукаш зганяють худобу до обори. Тоді така незрівнянна розливається музика лісом, що, здається, глухий почув би її...

Біля самої хижки всю ніч не згасає багаття. На ньому вариться страва, сушиться одяг, тут і гріється дядько Левко, ночуючи надворі біля худоби.

А скільки коло тої ватри** почуто оповідань та легенд! Уже ввижаються Лесі ті мавки, потерчата, водяники. Сам дядько здається лісовиком. Низенький, з борідкою, у постолах і полотняному одязі, — наче завітав оце до їхнього гурту після цілоденних блукань гаями, сів на зваленому дереві, посмоктує люльку й воркоче, воркоче...

— Дядьку, — питає Леся, — а то правда, що дерево живе? Удень я хотіла вирізати з калини сопілку, а Лукаш не дав. «Не різ, — каже, — йому болить...» Чи правда то?

— Авжеж, дитино. Не треба живого різати — є сухе. Бо лісовик розсердиться (М. Олійник).

Щоденник

Запис тридцять шостий (Оленчин)

Виявилося, що не всі серед нас добре засвоїли правила подвоєння букв. І от ми вирішили зібратися разом після уроків, щоб допомогти один одному. Найважливіше зі сказаного я записала.

Сашко. Щоб правильно подвоювати букви, треба вміти знаходити в слові корінь, префікс, суфікс.

Наталка. Я помітила, що на межі префікса і наступної частини слова подвоюються тільки *б, в, д, з*, бо лише ними закінчуються префікси *об-, в-, над-, під-, від-, перед-, роз-, без-*.

Марійка. На межі попередньої частини слова і суфікса та в суфіксах подвоюється тільки *н*.

Андрійко. Між двома голосними подовжуються м'які зубні приголосні. Я їх запам'ятав у реченні: «*Де ти з'їси ці лини*».

Петрик. А три шиплячі, які, як і м'які зубні, теж можуть подовжуватися, я запам'ятав у вислові: «*Ще їжджу*». Тут є всі чотири шиплячі: [*ш*], [*ч*], [*ж*], [*дж*], але *дж* не подовжується.

Галинка. Губні приголосні ніколи не подовжуються, їх легко запам'ятати у словосполученні «*Мавпа Буф*».

392. Прочитайте Оленчин запис. До правил, названих Наталкою, Марійкою, Андрійком, Петриком і Галинкою, доберіть і запишіть по два-три приклади.

§ 53. Спрощення в групах приголосних

- 393 Простежте, як утворюють нові слова. Вимовте їх уголос. Які звукові зміни при цьому відбуваються? Чи завжди вони передаються на письмі?

[чест'] + [ний] = [чэсний] — чесний

[шчэст'] + [ливий] = [шчэслівий] — щасливий

[вйїзд] + [ний] = [вйїзній] — в'їзний

[контраст] + [ний] = [контрэсний] — контрастний

[студент] + [с'кий] = [студен'с'кий] — студентський

~~схн~~

~~схл~~

~~зхн~~

Інколи при творенні слова або його змінюванні виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних, найчастіше зубних. Тоді один зі звуків (здебільшого, середній) випадає, тобто відбувається **спрощення** в групі приголосних. Це спрощення в одних випадках передається на письмі, в інших — не передається.

Групи зубних приголосних **-стн-** і **-стл-** спрощуються на **-сн-** і **-сл-**: *радість* — *радiсний*, *віст* — *вісник*, *перстень* — *перс-ня*, *корист* — *корисливий*, *застелити* — *заслати*.

Відбувається спрощення також у словах: *проїзд* — *проїзний* (і в усіх інших подібних прикметниках з коренем *-їзд-*; *тиждень* — *тижня, тижневий*; *дощок* — *дошка*; *зморщок* — *зморшка*; *скатерт* — *скатерка*; *місто* — *міський*; *чернець* — *ченця*; *сердець* — *серце*. Написання цих слів треба запам'ятати.

Не відбувається, проте, спрощення в групах зубних приголосних *-стн-* і *-стл-* у словах *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний*.

Крім того, пишемо букву *т*, хоча не вимовляємо її:

а) у словах *шістнадцять, шістдесят* [ш'їзде^с 'át], *шістсот* [ш'іс:ót];

б) у словах, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим *ст* і *нт* за допомогою суфіксів *-н(ий), -ськ(ий), -ств(о)*: *контрастний, компостний, форпостний, студентський, гігантський* [г'їгáн'с'кий], *пропагандистський* [пропагáндїс'кий], *турістський* [турїс'кий], *студентство* [студéнство], *агентство* [агéнство];

в) у таких формах слів, як *хустці* [хус'ц'і], *пустці* [пус'ц'і], *невістці* [нев'іс'ц'і].

Щоб легше запам'ятати винятки до правил, можна використати такі речення:

«Шістнадцять контрастних зап'ястних баластних браслетів пестливо приховують кістлявість моїх рук», — хвастливо сказала випускниця Хворостняк.

Шістнадцять хвастливих кістлявих сомів

Сховали на дно **хворостняк** від бобрів.

Зап'ястний браслет і **пестливі** слова —

Такий подарунок сомам від бобра.

394. Прочитайте речення. Знайдіть слова, у яких відбулося спрощення у вимові й на письмі або тільки у вимові. Запишіть ці слова.

1. Я вірив правді на землі, я чесно мислив і трудився (*П. Грабовський*). 2. Зринули в уяві дитячі радісні оченята (*О. Донченко*). 3. Він скинув шапку й підставив голову пестливому вітерцеві (*О. Копиленко*). 4. Тільки темні очі блищали між глибокими зморшками (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Щасливому по гриби ходити, а нещасному в лісі блудити (*Нар. творчість*).

395. Виділені слова замініть прикметниками. Запишіть їх. Чи в усіх прикметниках відбулося спрощення на письмі?

Зразок: *газета області* — *обласна газета*.

Праця, яка *приносить користь*; показники *якості*; хлопець, який *хвастає*; забарвлення для *захисту*; табір для *туристів*; відпустка на *тиждень*; малюнок, побудований на *контрастах*; людина, яка *азнала щастя*.

396. Перепишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Прочитайте вголос утворені словосполучення. Поясніть спрощення в групах приголосних.

На тому (*тиждень*); з олов'яним (*перстень*); у вовняній (*хустка*); сказала своїй (*невістка*); стер на (*тертка*); у цій (*поїздка*); багато (*дошка*); кілька (*зморшка*).

397. Запишіть афоризми. Запам'ятайте правопис виділених слів.

1. *Найщасливіша* людина та, яка дарує щастя найбільшій кількості людей. 2. Для *чесних* людей обіцянка — це зобов'язання.

398*. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви у словах.

1. Людина не може бути щас..ливою за рахунок чужого страждання (*Л. Первомайський*). 2. Немає у світі нічого радіс..нішого й приємнішого, ніж людська праця (*О. Довженко*). 3. Невістка зас..лала стіл білою скатер..кою (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Минув мій рік шіс..надцятий, сімнадцятий починаю (*Марко Вовчок*). 5. Ішли дні за днями, тиж..ні за тиж..нями (*І. Франко*). 6. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить (*М. Старицький*). 7. У тропічних лісах ростуть гіган..ські дерева.

Щоденник

Запис тридцять сьомий (Петриків)

Це було минулого тижня. Я хотів подивитися, як у татовому будильнику вимикається дзвоник. А він поламався.

Поставив я годинника на місце і сів за уроки. А на душі якось мулько, нерадісно. Тато завжди хвалиться ним: «Це ще мій студентський будильник».

Соромно було, але я таки зважився й розповів татові про все.

Тато помовчав, а тоді й каже:

— Це, звичайно, погано, що ти поламав годинник. Але дуже добре, що чесно признався. Завтра мені треба раненько на поїзд, збираємось на обласну виставку-ярмарок. А якби я понадіявся на будильник, то міг би проспати. І проїзний квиток пропав би.

- 399.** Запишіть Петрикову розповідь під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть випадки спрощення у групах приголосних.

§ 54. Чергування приголосних [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з'], [ц'], [с']

- 400.** Простежте, як змінюються приголосні в основах слів при творенні різних форм та нових слів.

Друг → друзі → дружба

Око → в оці → оченята

Рух → в русі → рушити

Задньоротові [г], [к], [х] чергуються із зубними (свистячими) [з], [ц], [с] та піднебінними (шиплячими) [ж], [ч], [ш], тобто відбуваються такі зміни:

[г] → [з] → [ж]: *нога* — *нозі* — *ніжка*;

[к] → [ц] → [ч]: *рука* — *руці* — *рученька*;

[х] → [ш] → [ш]: *вуха* — *у вусі* — *вушко*.

401. Розгляньте таблицю приголосних звуків (§ 62). Скажіть, чим відрізняються один від одного звуки, які чергуються.

402*. Прочитайте. Знайдіть слова, у яких відбулося чергування приголосних. Доберіть до них споріднені слова або форми слів, у яких таке чергування не відбулося.

Річка невеличка
 Біжить... біжить...
 А навколо — нива
 Ген-ген лежить.
 Жито хилитається
 З краю в край...
 Тут моя домівка,
 Мій рідний край.
 Любо так і хороше
 Жити мені:
 Тут збираю квіти я
 Запавні;
 Тут веселі дощички
 Хлюпотять,
 Тут лелеки крилами
 Лопотять;
 Тут топчу до бережка
 Я сліди
 І росту під сонечком,
 Як з води!

Л. Компанієць

Ви, мабуть, помітили в попередній вправі одне чергування приголосних не за правилом: *топтати* — *топчу*.

В основах переважно дієслів відбуваються ще й такі чергування:

[д] → [дж]: *ходити* — *ходжу*, *їздити* — *їжджу*;

[т] → [ч]: *летіти* — *лечу*.

- 403. 1.** Змініть форму слів або доберіть такі споріднені слова, щоб у них чергувалися приголосні звуки.

Зразок: *дорога* — *у дорозі* — *подорожній*; *запах* — *запахний*.

1. Райдуга, берег, ріка, молоко, горох, тихий. 2. Берегти, кликати, носити, садити, приїздити, молотити, захистити.

2. Складіть три речення, використовуючи слова, у яких чергуються приголосні звуки.

- 404.** Виділені слова замініть прикметниками й запишіть. Букви, що передають чергування приголосних звуків, підкресліть.

Зошит *Наталки*; голоси *птахів*; звіт *за рік*; знаки *на дорогах*; дорога, яку *вїздили*; пісок *при березі*; світло *від місяця*; борошно *з пшениці*.

- 405.** Перепишіть речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формі. Букви, що передають чергування приголосних звуків, підкресліть.

1. Розкидані (друг) по світу, як зорі по ясному небу. 2. І вже не зломишся в горі, і вже не загинеш у (туга) (З тв. Л. Костенко). 3. Красу природи пізнаю в її одвічному (рух) (О. Гончар). 4. На тому (бік) в (осока) щось свистало (Панас Мирний).

- 406*.** Перепишіть речення, вставляючи у словах замість крапок буквосполучення *дж* або *ждж*. Орфограми підкресліть.

1. Є латинське прислів'я: «Поетами наро..уються, а ораторами робляться» (О. Гуреїв). 2. Прово..ає сина мати захищати рідний край (В. Сосюра). 3. Транспорти з гуркотом з'ї..али з шосе на узбіччя (О. Гончар). 4. Було чути, як надворі по наї..еній дорозі свистіли і скрипіли, від'ї..аючи, сани (С. Васильченко).

Щоденник

Запис тридцять восьмий (Наталчин)

— Я підготував собі шпаргалку про чергування приголосних, — похвалився перед уроком Сашко.

І, як на те, Петро Іванович викликав його до дошки. Я вже дивлюся, очей не зводжу, коли Сашко дістане ту шпаргалку. Але ж ні — руки опущені вздовж ніг, а Сашко називає: *г – з – ж*. Далі поворушив рукою і каже: *к – ц – ч*. Потім торкнувся вуха і промовив: *х – с – ш*. Ніби шукав шпаргалку то на нозі, то на руці, то у вусі.

Я після уроку запитала його про це. А він засміявся й каже:

— Ніженька, рученька та вушенько — оце мої шпаргалки.

- 407.** Чи здогадалися ви, як Сашко запам'ятав чергування приголосних? Випишіть усі слова, у яких відбулися чергування приголосних звуків. Букви, що передають це чергування, підкресліть.

§ 55. Зміна [чн] на [шн]

- 408.** Порівняйте творення слів в обох колонках. У якій колонці приголосні змінилися за правилами чергування приголосних, а в якій ці правила порушено?

рука — ручний

рік — річний

мірка — мірочка

сонце — сонячний

серце — сердечний

рука — рушник

торік — торішний

мірка — мірошник

сонце — соняшник

серце — сердешний

За правилами чергування при творенні нових слів приголосні [к] і [ц] змінюються на [ч].

Але в кількох словах звук [ч] перед [н] перейшов у [ш]: *рушник, рушниця, дворушник, мірошник, соняшник, сердешний* (у значенні «бідолашний»), *торішний*.

409. Чому слова *бідолашний, колишний, сьогоднішній, завтрашній, теперішний* не записано у винятки поруч зі словом *торішний*, хоч у них є буквосполучення *-шн-*?

410*. Перепишіть речення, вставляючи у словах пропущені букви *ч* або *ш*. Підкресліть орфограми.

1. Над Дніпром-рікою соня..ні мости (*П. Воронько*). 2. У промінні соня..ному клени стоять, зелені й молоді (*В. Лучук*). 3. Запа..ні соня..ники ласкаво кладуть їй свої голови на плечі (*О. Гончар*). 4. Такий ніжний, як те соня..не тепло, такий серде..ний і милий, як ті пісні чудові (*І. Франко*). 5. Серде..на мати не знала спокою (*Панас Мирний*). 6. Торі..нього снігу не вернеш (*Григорій Тютюнник*). 7. Міро..ник мав хороший млин (*Л. Глібов*).

411. Складіть та запишіть речення зі словами *ручний, рушник, рушниця*.

§ 56. Деякі засоби милозвучності мови. Чергування у – в, і – й

412. Промовте вголос речення в лівій і правій колонках так, як вони записані. Які речення легше вимовляти? Чому?

1. Хлопець йшов з школи.	1. Хлопець ішов зі школи.
2. За поворотом починавсь спуск.	2. За поворотом починався спуск.
3. Вода у озері була холодна.	3. Вода в озері була холодна.

Нагородження голосних або приголосних робить мову важкою, немилозвучною. Уникають цього по-різному.

Одним із засобів милозвучності мови є чергування у з в, і з й: *усе — все, узяти — взяти, іти — йти*.

За допомогою чергування у – в, і – й насамперед усуваємо збіги голосних, а потім — приголосних. При цьому паузу враховуємо як приголосний.

Наприклад:

1. Краще синиця **в** жмені, ніж журавель **у** небі (*Нар. творчість*). Перший раз ужито прийменник **в**, щоб уникнути збігу голосних **-ау-**, другий раз використано прийменник **у**, щоб не було збігу приголосних **-л'вн-**.

2. Правда **і** в морі не втоне (*Нар. творчість*). Тут ужито **і**, а не **й**, бо у вимові після слова **правда** є невелика пауза.

Проте перед словами, які починаються на **в, ф, тв, св, хв, льв**, щоб уникнути збігів **вв, вф**, треба писати **у**: *Люби рибу не на сковороді, а у воді* (*Нар. творчість*).

Так само пишемо **у** на початку речення перед словами, які починаються на приголосний: *У голову, як у торбу: що знайдеш, то сховаєш* (*Нар. творчість*).

①		②		③
п	п	в	відомий	
р	р	льв	львівський	
и	и	у	ф	філософ
г	г	хв	хвалився	у перед будь-яким приголосним на початку речення
о	о	св	своїм	
л	л	тв	твором	
о	о			
с	с			
н	н			
и	и			
й	й			

413. Прочитайте прислів'я вголос, правильно роблячи паузи. Поясніть вживання *у – в, і – й*.

1. Добре роби, добре й буде. 2. Не спитавши броду, не сунься у воду. 3. Учорашнього дня і стома кіньми не наздоженеш. 4. З гори і сани біжать, а під гору і віз не їде. 5. Хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду вдома, хоч я буду вдома, а ти йди в ліс по дрова.

414. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви. Написане прочитайте вголос.

Наш (у,в)читель; наші (у,в)чителі; сказав (у,в)все; сказала (у,в)се; був (у,в) лісі; були (у, в) лісі; (у,в) автобус; трапилось (у,в) перше; трапилося (у,в) перше; працюють (у,в)дома; працюємо (у,в)дома; Петрик (і,й) Сашко; Сашко (і,й) Петрик; хлопці (і,й) шли; час (і,й)ти; пора (і,й)ти.

415. 1. Простежте, як ще можна уникати немилозвучного збігу голосних та приголосних.

1. Передо мною сніг біліє (*Т. Шевченко*). 2. Кричать журавлі наді мною (*В. Сосюра*). 3. А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле (*Нар. творчість*). 4. Зі школи на майдан висипала дітвора (*А. Головка*). 5. А ми ж не раз із ним ходили по кислиці (*В. Сосюра*). 6. Над ставом у кущах сміялися солов'ї (*А. Головка*). 7. Швидко верхи гір закутались у хмари (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Самостійно сформулюйте правила про додавання *-i* до прийменників *з, під, над*, про вживання суфіксів *-ся* і *-сь* для досягнення милозвучності.
Попрацюйте у групі.

416. Складіть і запишіть речення, використовуючи в них форми *усе* і *все*, *іти* і *йти*, *зустрілися* і *зустрілись*. Прочитайте свої речення.

417. 1. Відновіть вірш. Для цього в кожному рядку переставте слова місцями, щоб римувалися перший і третій, другий і четвертий рядки, а наголошені й ненаголошені склади чергувалися так: 1) **АВАВАВАВ**; 2) **АВАВАВА**.

У Васі є одна тайна,
не відома нікому:
ніхто в дворі не зна про це,
не знає ніхто вдома.
Як сонце на Дніпрі згасне,
сховається за гірку, —
Василько стоїть і вгорі
зірку собі шукає.
Дивиться Василько в пільму:
«А на зірці є діти?» —
йому страшенно хочеться
полетіти на неї.

М. Пригара

2. Чи дотримано у вірші правил чергування у – в, і – й?

418*. Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви.

(У,в)переміш (з,із) сокорами ростуть дуби. Тут їх не так (і,й) багато, стоять вони віддалік один від одного та (і,й) від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли (у,в)двох (у,в)зятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що (у,в) трьох (у,в)дасться. На широких галявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони (у,в)же позивали до своєї самотності (і,й), здається, раді їй (Є. Гуцало).

Які слова ми найчастіше використовуємо у мові? Відповідь на це можна знайти у частотному словнику української мови. Розпочинається цей словник зі сполучника **і**. Це маленьке слово є рекордсменом у змаганнях на найчастіше використання.

Друге місце у розмовному стилі почесно посідає заперечна частка **не**. Виявляється, ми більше любимо заперечувати, аніж стверджувати.

Щоденник

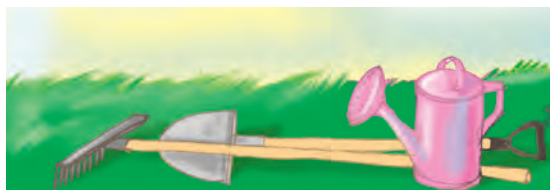
Запис тридцять дев'ятий (Олесів)

Сніг уже зійшов, земля розмерзлася. І ми вирішили посадити черешні.

Вишні, яблуні, сливи ростуть у нас усюди: і в садках, і понад дорогами. А от черешень немає. А вони і найраніше досягають, і найсолодші.

Ми взяли з дому лопати й відра. Спочатку викопали ямки, насипали в них перегною, поналивали води й розм'якшили ґрунт. Потім у землю коло них повбивали кілки.

Черешні садили вдвох: один тримав деревце, другий прикрущував його землю. Хай ростуть угору і вшир. Коли закінчуватимемо школу, вони вже родитимуть.

419. Прочитайте Олесеву розповідь. Знайдіть у ній усі випадки, де використано *у – в, і – й* для милозвучності. Поясніть їх.

Запитання для самоперевірки

1. Як творяться приголосні звуки?
2. Чим різняться вимова дзвінких і глухих перед наступними приголосними?
3. Яка відмінність між написанням префікса *з-* і префіксів *роз-* та *без-*? А в чому подібність?
4. Чи всі приголосні можуть бути м'якими? Чим м'який [р'] відрізняється від інших м'яких?
5. Як позначаємо м'якість приголосних перед голосними? А як перед приголосними?
6. Чи завжди ставимо апостроф після *б, п, в, м, ф* перед *я, ю, є, і*? Коли він може стояти після *з* і *д*?
7. Коли букви подвоюються на межі частин слова?
8. Коли в прикметниках пишемо *-нн-*?
9. Чи завжди подовжуються м'які приголосні?
10. Чи завжди спрощення в групах приголосних, яке відбувається у вимові, передаємо на письмі?
11. Де виникають перепони під час вимовляння тих приголосних звуків, які чергуються?
12. Які зміни відбуваються в групах приголосних при додаванні суфікса *-ськ(ий)*?
13. Коли у словах з'являється подовжений твердий приголосний [чч]?
14. Збіг яких звуків — голосних чи приголосних — треба усунути насамперед, щоб уникнути немилосвучності?

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Тести

I рівень

1. «За допомогою голосу та шуму творяться голосні звуки». ТАК чи НІ?
2. У якому варіанті правильно відбулося чергування голосних?
  - А Беру — заберати.
  - Б Перемогти — перемагати.
  - В Київ — Кїїва.
  - Г Чесати — розчесувати.
3. Укажіть варіант, у якому всі слова можна поєднати з префіксом *зі-*.
  - А Класти, рівняти, кинути.
  - Б Рвати, єднати, тягнути.
  - В Скочити, сипати, ляпати.
  - Г Брати, йти, ставити.
4. Укажіть варіант, у якому правильно записано слова з апострофом.
  - А Зйомки, дитясла.
  - Б М'який, б'юро.
  - В Лук'ян, черв'як.
  - Г Кип'ячений, пам'ять.

II рівень

1. Установіть відповідність між групами приголосних та словами, у яких відбулося спрощення.

А ждн – жн	1 під'їзд — під'їзний
Б здн – зн	2 щастя — щасливий
В стн – сн	3 брязкіт — брязнути
Г стл – сл	4 тиждень — тижневий
	5 кількість — кількісний
2. Визначте, у якому рядку в усіх словах пишемо літеру *и*.
  - А М..нати, л..ман, к..шеня.
  - Б Л..генда, ап..льсин, абр..кос.
  - В Ш..пшина, ц..буля, каш..ль.
  - Г Ш..ршавий, м..тро, г..рой.

3. Укажіть рядок, у якому всі слова написано правильно.

- А Молодістю, віссю, спросоння.
- Б Гіллястий, ллється, щасття.
- В Ілля, іменик, миттю.
- Г Розброїти, возз'єднання, значення.

4. Установіть, у якому рядку всі слова пишемо з префіксом с-.

- А ..повістити, ..ходи, ..сипати.
- Б ..попелити, ..чіпляти, ..топтаний.
- В ..причинити, ..сувати, ..казати.
- Г ..пробувати, ..тислий, ..хопити.

III рівень

1. Установіть відповідність між словами та кількістю букв і звуків у них.

А У слові на один звук більше, ніж букв.	1 вітряк
Б У слові на один звук менше, ніж букв.	2 ясний
В У слові однакова кількість звуків та букв.	3 сильний
Г У слові на два звуки менше, ніж букв.	4 джміль
	5 ящур

2. Визначте рядок, у якому всі слова потрібно писати зі знаком м'якшення.

- А Ніжніс..ть, тр..ом.
- Б Будуют..ся, гуцул..ський.
- В Цвірін..кати, ремін..чик.
- Г С..огодні, шіст..сот.

3. Укажіть варіант, у якому в усіх словах використано однаковий префікс.

- А Пр..мудрий, пр..мудритися.
- Б Пр..рода, пр..родний.
- В Пр..красний, пр..краса.
- Г Пр..жовтий, пр..жовкнути.

4. Позначте рядок, у якому в усіх словах при зміні можливі чергування голосних звуків.

- А Досвід, дрімота, содовий.
- Б Жінка, болото, кіл.
- В Вітер, гора, мороз.
- Г Височина, синок, ріг.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

Синтаксис вивчає будову словосполучень і речень.

Сукупність правил про вживання розділових знаків називаємо **пунктуацією**.

Докладно з цим ви будете знайомитися в наступних класах. Тут подано лише загальні, найважливіші відомості, потрібні для того, щоб правильно будувати речення і ставити розділові знаки в них.

§ 57. Речення

420.1. Прочитайте. Чи висловлено якусь думку в поданих сполученнях слів?

1. На те й голова. 2. Мудрій голові. 3. Щоб у ній розум був.
4. Досить два слова.

2. Об'єднайте перше словосполучення з третім і друге з четвертим. Чи зрозуміли ви зміст утворених висловлень?

Речення — найменша одиниця людського спілкування. Воно виражає думку не тільки в тексті, а й поза ним.

Речення може складатися з групи слів або й з одного слова. Слова в реченні пов'язані між собою за змістом і граматично.

В усній мові на початок та кінець речення вказує відповідна інтонація й пауза, а на письмі — велика буква й крапка, знак оклику або знак питання.

421. Прочитайте текст, не поспішаючи. У середині речень і між ними робіть відповідні паузи. Наприкінці речення трохи сповільнюйте темп. Це інтонація кінця розповідного речення.

Я сиджу собі на верболозі й гойдаюсь. Не дуже, щоб гіллячко не поламати. Сиджу і слухаю, як народжується вітер. Спочатку десь поблизу млосно затріпотіло листя на осокорі, потім той

шелест перехопився на дуба, і з нього пороснули додолу жолуді. І заговорив ліс ширше, гучніше. Мабуть, отак народжуються ріки, почуття, музика.

Угорі прошелестіло, а внизу, на річці, й очеретини не поворухнуло. Вода блищить, мов мед у щільниках (*Григір Тютюнник*).

- 422*.** Поділіть текст на речення і запишіть їх. Кожне речення починайте з великої букви, у кінці ставте крапку.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді вони летять нижче розпатланих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів дід говорить, що так співають лебедині крила я придивляюся до їхнього маяння, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями і радість, і смуток огортають мене (*За М. Стельмахом*).

Кадр із фільму «Гуси-лебеді летять» (1974), за мотивами однойменної повісті Михайла Стельмаха

- 423.** Скориставшись довідкою, продовжте прислів'я і запишіть їх.

Де господар добре робить, ... Хто рано підводиться, ... Що ранком не зробиш, ... Треба нахилитись, ... Хочеш їсти калачі — ... . Ранні пташки росу п'ють, ... По правді роби, ...

Довідка. ... щоб з криниці води напитись. ... за тим і діло водиться. ... там і поле буйно родить. ... по правді й буде. ... того ввечері не наздоженеш. ... не сиди на печі. ... а пізні — сльози ллють.

- 424.** Установіть змістовий зв'язок у середині кожної групи слів і побудуйте речення. Запишіть їх.

1. Ми, любити, земля, рідний. 2. Вона, світ, у, ми, для, найкращий. 3. Тут, вирости, народитися, й, ми. 4. Тут, наш, жити, дід, прадід, й. 5. Теж, вони, земля, свій, любити. 6. Вони, засівати, орати, вона, обороняти, й, ворог, від.

Щоденник Запис сороковий (Петриків)

Я взяв у бібліотеці дуже цікаву книжку — фантастичну повість Станіслава Лема «Магелланова Хмара». Почав читати — відірватися не можна.

І от зараз сиджу, виконую домашнє завдання. А цікава книжка лежить у мене в портфелі. І так кортить її дістати звідти. Але я наказав собі: «Доки не підготуєш усіх уроків, навіть не глянеш у той бік».

Потім я розповів про це татові. Тато вислухав мене й сказав:

— Перебороти себе — це вже подвиг.

425. Попрацюйте у групі. Прочитайте Петриків запис. Чи бували ви у схожій ситуації? Чи доводилося вам переборювати себе? Розкажіть про це.

§ 58. Види речень за метою висловлювання

426. Прочитайте і скажіть, у якому реченні висловлено повідомлення, у якому — запитання, а в якому — пораду, прохання, наказ.

1. Я люблю мою Вітчизну над усе на всій землі. 2. Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами! 3. Що крила тобі у натхненні дає? — Любов до своєї Вітчизни (Із тв. В. Сосюри).

Люди звертаються одне до одного з якоюсь певною метою. Їм треба або повідомити про що-небудь, або запитати, або попросити, порадити чи наказати. Відповідно до мети

висловлювання ми вживаємо розповідні, питальні чи спонукальні речення.

Речення, у якому про щось повідомляють, називається **розповідним**.

Речення, у якому про щось запитують, називається **питальним**.

Речення, яким когось спонукають до дії (просять, радять, наказують), називається **спонукальним**.

На письмі у кінці розповідного і спонукального речення звичайно ставимо крапку, у кінці питального — знак питання.

Якщо речення вимовляємо з окличною інтонацією, то в кінці нього ставимо знак оклику: *О земле, велетнів роди! (П. Тичина). Се ти, мій чарівниченьку?! (Леся Українка).*

427. Прочитайте. Визначте розповідні, питальні та спонукальні речення. Читаючи їх, дотримуйтеся правильної інтонації.

1. Чого ви, тату, зажурилися? 2. Прудкіш над усе — думка, бо думкою враз, куди хочеш, перелетиш. 3. Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто ліктів** полотна. 4. Чого ви, тату, плачете? 5. Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище. 6. Не журіться, тату, — усе буде гаразд. 7. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш (З нар. казки «Мудра дівчина»).

428. Складіть питальні речення, які б починалися словами *хто, який, скільки, звідки, доки*. Запишіть їх.

429. Використовуючи подані словосполучення, складіть спонукальні речення, у яких би висловлювалася порада, і запишіть їх.

Бути ввічливим не тільки зі старшими, а й з товаришами; не ображати менших і слабших; завжди говорити правду; дотримувати даного слова; поважати працю людей; прибирати за собою.

430. Попрацюйте у групі. Складіть розповідь на тему «Моя дорога до школи». Розкажіть у ній про те, що ви бачите по дорозі, про що думаєте, що згадуєте, як зустрічаєтеся з товаришами. Обміняйтесь розповідями зі своїми друзями.

§ 59. Окличні речення

431. Порівняйте обидва речення. Чи однакова думка висловлена в них? Чи однаково вони вимовляються?

1. Сосни тут високі. 2. Ох, які ж тут високі сосни! (*В. Сосюра*).

Розповідні, питальні та спонукальні речення можна вимовляти з сильним почуттям радості, захоплення, здивування, болю, страху. Такі речення називають окличними.

На письмі в кінці окличного речення ставимо знак оклику (!):

1. Слово мама. Великеє, найкращеє слово! (*Т. Шевченко*).
2. Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?! (*О. Гончар*).
3. Треба вчитись і робити так, щоб радувати маму! (*М. Олійник*).

432.1. Прочитайте уривок із народної казки. Визначте види речень за метою висловлювання. Виділіть серед них окличні речення.

Ішли Сонце, Мороз і Вітер битим шляхом і зустрічають Чоловіка. Глянув він на них і каже:

— Доброго здоров'я!

Та й пішов собі. А ті стали й засперечалися:

— До кого Чоловік привітався?

От наздогнали його та й питають:

— Кому з нас, Чоловіче, ти доброго здоров'я побажав?

А він показав на Вітра та й каже:

— Оцьому, губатому.

Сонце розсердилося й каже Чоловікові:

— Я тебе в жнива спалю!

І Мороз теж погрозив:

— Я тебе взимку зморозу!

А Вітер на те:

— Не бійся, Чоловіче...

2. Допишіть казку. Чому Чоловік не повинен боятися ні Сонця, ні Морозу, якщо Вітер узявся допомагати йому?

Щоденник

Запис сорок перший (Галинчин)

Наталка сьогодні прийшла до школи трохи раніше.
І відразу до Оленки:

— Ти склала речення?

— Склала, — відповіла Оленка.

— Дай переписати.

— А ти чому сама не склала?

— Гарний телефільм показували, і я не встигла. Давай скоріше свій зошит!

— Не дам, — твердо промовила Оленка. — Я тобі після уроків допоможу.

Зайшов до класу Петро Іванович. Наталка відразу підняла руку:

— Я не склала на сьогодні речень, бо... бо...

— Вона не встигла, але вона складе речення обов'язково, — виручила її Оленка. — Ми вдвох залишимося після уроків!

Наталка полегшено зітхнула..

433. Прочитайте Галинчину розповідь. Назвіть питальні й спонукальні речення. Чому в цій розповіді вжито окличні речення?

§ 60. Розділові знаки в реченні

434.1. Послухайте, як читає ці речення вчитель/вчителька. Порівняйте паузи у вимові вчителя/вчительки і розділові знаки в тексті.

Вони пішли навпростець. З-під ніг випурхували наполохані пташки, далеко не летіли — махнуть раз-другий крильми й сірими грудочками падають на землю. Василькові дуже хотілося пошукати в густій траві кубельце, яке б мало бути там, звідки

зірвалася пташка, але він стримувався: потерпав, щоб дядько не назвав його легковажним хлопчиськом (*М. Ярмалюк*).

2. У яких реченнях чути паузи? Чи однакові вони були? Якими розділовими знаками їх позначено? Чи скрізь, де були паузи, стоять розділові знаки?

При розмові, читанні паузи робимо не тільки між реченнями, а й у середині їх. Вони потрібні, щоб краще зрозуміти зміст сказаного. На письмі ці паузи найчастіше позначають комою, рідше — тире, двокрапкою, крапкою з комою.

Читають ці знаки по-різному.

Де стоїть кома, там робимо невелику паузу, де крапка з комою — там пауза довша. Голос перед цими знаками трохи понижують.

На місці тире і двокрапки роблять також паузу, але голос тут підвищують. Якщо стоїть двокрапка — то перед нею, якщо тире — то після нього.

Водночас треба мати на увазі, що не всі паузи, які ми чуємо в усній мові, позначають на письмі.

Порівняйте, наприклад, вимову й написання речень: *Підводиться на древньому Дніпрі // новітнього моста будівля строга* (*Д. Павличко*). *З рум'яного сходу // линуло світло // й м'якими хвилями // розпливалось поміж небом і землею* (*М. Коцюбинський*).

Щоб правильно ставити розділові знаки в реченнях, треба добре знати будову речень.

435. Прочитайте речення з потрібною інтонацією й паузами відповідно до розділових знаків.

1. В небі місяць лине, одцвітає вечір, в лузі на калині соловей щебече (*В. Сосюра*).
2. Вже сонечко в море сіда; у тихому морі темніє; прозора, глибока вода, немов оксамит, зеленіє.
3. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю (*З тв. Лесі Українки*).
4. На небі схоплювалися зорі: блискучі і ясні, вони так і вистилали небо, мов хто висипав їх з коша (*Панас Мирний*).
5. Дивлюся у воду — місяць у воді сміється (*О. Довженко*).
6. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*).

436. Випишіть із будь-якої народної казки три речення, у яких би були, крім ком, двокрапка, тире, крапка з комою; і прочитайте їх із потрібною інтонацією та паузами.

§ 61. Головні члени речення. Речення з одним головним членом

437. Із поданих слів складіть речення, розташовуючи їх у тому порядку, в якому поставлено питання: 1) хто?; 2) які?; 3) що роблять?; 4) як?; 5) кого? що? Речення запишіть.

Очима, хлопці, літак, на пароплаві, проводжають.

Слова чи групи слів, які відповідають у реченні на певні питання, є **членами речення**.

До членів речення іноді треба ставити інші питання, ніж до цих самих слів поза реченням. Наприклад, слова *на пароплаві* поза реченням можуть відповідати на питання *де?* і *на чому?*, а слово *очима* — *чим?* Тоді як у реченні вони відповідають на питання: *які хлопці?* — *на пароплаві*; *як проводжають?* — *очима*.

438. У яких словах передається основна думка речення — у тих, що подані ліворуч, чи в тих, що праворуч? На які питання вони відповідають?

Холодна дрібненька мряка сіялась з неба (*М. Коцюбинський*).

мряка сіялась

холодна, дрібненька, з неба

Члени речення бувають головні та другорядні.

Головні члени речення — підмет і присудок.

Підмет у реченні відповідає на питання *хто?* *що?* Знаходячи підмет у реченні, треба ставити водночас обидва ці питання, щоб не сплутати називний відмінок із знахідним.

Підмет звичайно виражається іменником або займенником у називному відмінку, іноді іншою частиною мови в значенні

іменника: *Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси. Минуле і теперішнє зійшлося разом і втихомирило Маркове серце: він поволі пішов до тих пагорбів, на яких розкинулось невелике, річечкою підперезане село (М. Стельмах).*

Присудок у реченні відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?

Присудок найчастіше виражається дієсловом, рідше — прикметником або іменником: *Зі світу до ночі сонце не стуляє очі. Земля найбагатша, вода найсильніша. Стояча вода — калюжа (Нар. творчість).*

Підмет і присудок становлять синтаксичний центр речення. Навколо нього об'єднуються другорядні члени речення.

439.1. Перепишіть загадки. Підкресліть підмети однією лінією, присудки — двома. Запишіть відгадки.

1. За лісом-пралісом золота діжа сходить. 2. Голубий намет увесь світ накрив. 3. Крикнув віл на сто гір, на сто річок, на сто сіл. 4. Ой за полем, за горою золота нагайка в'ється. 5. Рукавом махнув — дерева нагнув. 6. Хто золотом дерева вкриває, а потім їх роздягає? 7. Узимку біле, навесні чорне, літом зелене, восени стрижене.

Відгадки. Сонце. Небо. Грім. Блискавка. Вітер. Осінь. Поле.

2. У яких реченнях пропущено підмети? З якою метою?

440. Чому в реченні *Біля криниці коні напувати спинились ми* (М. Рильський) слово *коні* не є підметом? У якому відмінку стоїть це слово?

441.1. Перепишіть речення, вставляючи підмети. Підкресліть підмети й присудки. Запишіть відгадки.

Червоним великим колом заходило ... . По обрїю неба сірими та ліловими баранцями побігли ... . Над озером зашелестів ... . З дерев стиха знімались й задумливо падали на землю сухі ... . лежав на землі і мрійно дивився на верхи струнких берізок (За С. Васильченком).

Відгадки. Андрій. Листочки. Хмаринки. Сонце. Очерет.

2. Поясніть, як ви знаходили потрібні підмети.

442. Попрацюйте у групі. Складіть казку про боротьбу Сонця і Ночі, у якій Сонце перемагає.

Речення з одним головним членом називають **односкладними**.

У таких реченнях нам достатньо лише одного головного члена, оскільки зміст самого речення підказує, який головний член пропущено:

*Коли тебе **шанують**, шануйся й сам.* У цьому реченні можна відновити підмети: *вони (люди)* і *ти*. Однак наявність цих підметів зовсім не обов'язкова, оскільки закінчення дієслів *шанують*, *шануйся* вказують на можливі у цьому реченні підмети.

Приклади речень	Підмети, які можна відновити
Чого не <u>люблю</u> , того і в борц не <u>кину</u> .	Я
Що <u>посієш</u> , те й <u>пожнеш</u> .	Ти
Зайві гілки на зиму <u>зрізають</u> .	Вони (садівники)

Є односкладні речення, у які неможливо підставити другий головний член:

*Надворі було **тепло**. Нам **треба допомогти**. У кімнаті **запахло** кавою.*

Зрідка можна натрапити на речення, у яких є один головний член речення у формі підмета:

Теплий вечір. Відкриття сезону.

443.1. Спишіть, підкресліть головні члени (підмет і присудок) в усіх реченнях. Визначте односкладні речення (їх є 4).

1. У Чорному морі ви не натрапите на небезпечних для людей риб. 2. Проте деякі морські мешканці можуть завдати дрібних неприємностей. 3. Наприклад, медузи. 4. Вони жалять, немов кропива. 5. Не бійтеся чорноморської катран-акули. 6. Катрани, натрапивши на людей, відразу кидаються навтьоки. 7. Правда, гострі отруйні плавники в катранів можуть бути небезпечними. 8. Так само не бажано гладити катранів. 9. У лусці акул ховаються малесенькі голки-зуби. 10. Таку особливість шкіри катранів використовували наші предки. 11. Шкірою з катранів полірували цінні породи дерева (За О. Савельєвим).

2. Перебудуйте подані двоскладні речення на односкладні, наприклад:
Я хочу подивитися кінофільм. — Мені хочеться подивитися кінофільм.

Повіяв легенький вітерець. — Повіяло легеньким вітерцем.

Приятель пізнається в пригоді. — Приятеля пізнають у пригоді.

1. Ми хочемо швидко виконати завдання. 2. Повінь залила усе навколо. 3. Вітер розвіяв листя по дорозі. 4. Я вже довго не сплю. 5. У лісі запахи квіти. 6. Дерево і вчитель пізнаються з плодів.

§ 62. Речення непоширені та поширені. Другорядні члени речення

444. Визначте підмет і присудок в обох реченнях. Чим друге речення відрізняється від першого?

1. Гаї шумлять (*П. Тичина*). 2. Гаї привітні шумлять над марево ланів (*В. Сосюра*).

Речення, у якому є тільки головні члени, називають **непоширеним**.

Речення, у якому, крім головних, є другорядні члени, називається **поширеним**.

Другорядні члени речення поділяються на **додатки, означення та обставини**. Вони пояснюють головні та другорядні члени речення.

Щоб правильно визначити другорядні члени речення, питання до них потрібно ставити спочатку від головних членів, а потім від другорядних.

Наприклад, розглянемо речення: *У небі арками легкими цвіте мереживо мостів* (*В. Сосюра*). Визначаємо головні члени в реченні: хто? що? — *мереживо*; що робить? — *цвіте*. Далі від головних членів речення ставимо питання: *мереживо* (чого?) *мостів*; *цвіте* (де?) *у небі*; *цвіте* (як?) *арками*. І нарешті запитуємо від другорядного члена: *арками* (якими?) *легкими*.

445. Прочитайте. Знайдіть у реченнях підмети й присудки. Визначте, які речення непоширені, а які — поширені.

Ми сидимо під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і гомонимо. Сонце зайшло. І чорна вода розсмоктала тіні від вудлиць. Попід верболозами і в осоці тчеться ніч. Вона, мабуть, єдина у світі народжується нишком.

Та ось із лук прискочив вітерець, приніс насмиканого з копиць духу злежалого сіна, розпанахав тишу й подався берегом, розбуркуючи сонну птицю. Вітер промчав і влігся. Надріччя взялося сивиною. Підіймався туман (За Григором Тютюнником).

446*. 1. Щоб відновити текст, подані речення розташуйте в тому порядку, у якому подано питання до членів речення.

2. Якщо ви правильно розташуєте речення, то прочитаєте уривок із твору М. Рильського.

1. Од співів солов'їних луна сміялася. 2. Надходив ранок.
3. Широкий став потягувавсь. 4. Слався по долинах тонкий туман.

Порядок розташування речень: 1) що робив? — хто? що?; 2) що робив? — де? — який? — хто? що?; 3) чому? — від яких? — хто? що? — що робила?; 4) який? — хто? що? — що робив?

Щоденник

Запис сорок другий (Наталчин)

День був погідний. Світило сонце. Після уроків ми ходили в осінній ліс.

Тихо в лісі. Пташки не щебечуть. Тільки дерева глухо шумлять. І листя шелестить під ногами. Та ми перегукуємося.

— Ходіть сюди! — гукає весело Сашко. — Я знайшов якісь ягоди. Вони червоні.

Дехто знайшов кілька ліщинових горіхів, дехто назбирав осінніх листочків. Усі були задоволені.

447.1. Прочитайте Наталчину розповідь. Знайдіть непоширені речення.

2. Розгляньте малюнок. Хто назве найбільше кольорів та їхніх відтінків, що є на малюнку? Усі назви кольорів запишіть. Пам'ятайте, що назви відтінків кольорів пишуть через дефіс, наприклад: *темно-зелений*.

448. Поширте подані речення. За потреби перебудуйте їх і використайте у своєму невеликому творі про початок жовтня.

Птахи відлетіли. Поповзли хмари. Почастішали дощі. Сонце виглядає. Ранки стали холодними. Туман стелиться. Шурхотить листя.

449. Слова в реченнях розставте так, щоб вийшов вірш (усі рядки мають бути заримовані). Підкресліть підмети й присудки в утворених реченнях.

Осінь пропливає срібним павутинням і коси золотить у долині вербам. Поле зажурилось за літом веселим: сонне, кволе сонце перестало гріти. Безпритульний вітер зі свистом проліта і розгульно мете золотавим листом.

§ 63. Додаток

450. Який із двох виділених у кожному реченні іменників стоїть у називному відмінку (є підметом), а який — у непрямому?

1. *Небо заступали хмари* (А. Шиян).
2. *Небо знову запнулося хмарами* (М. Бажан).
3. *Дівчата підбирали викопані буряки* (О. Донченко).
4. *Дороги веселі плывуть повз оселі* (М. Стельмах).
5. *Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!* (В. Симоненко).

Додаток у реченні відповідає на питання непрямих відмінків: *кого? чого?; кому? чому?; кого? що?; ким? чим?; на кому? на чому?*

Додаток звичайно виражається іменником або займенником у **непрямому відмінку**: *Батьківщино! Ти*

кому?
що?
що?
що?

даєш мені сонце погоже, і повітря даєш, і снагу
(В. Ткач).

451. Визначте спочатку головні члени речення (підмет і присудок). Потім, ставлячи питання від присудків, знайдіть додатки. Додатки підкресліть короткими рисками (_ _ _ _).

1. Як виросту — збудую хату, на хаті колесо приб'ю, а там я поселю крилату лелечу клетітну сім'ю (Д. Павличко).
2. Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, той ім'ям не вмре ніколи в спогадах народу (Олександр Олесь).
3. Я рідну Україну не проміняю на чужину (Л. Глібов).
4. Всміхається дід до онука ласкаво і гладить голівку його кучеряву (Н. Забіла).
5. І досі сниться: вийшла з хати веселая, сміючись, мати, цілує діда і дитя аж тричі весело цілує (Т. Шевченко).

452*. Поставте слова, що в дужках, у потрібному відмінку та числі. На яке питання вони відповідають? Яким членом речення виступають?

1. Вітер з (гай) розмовляє, шепче з (осока). 2. За (сонце) хмаронька пливе, червоні (пола) розстилає. 3. Наш отаман Гамалія, отаман завзятий: забрав (хлопці) та й поїхав по морю гуляти... 4. Садок вишневий коло хати, хрущі над (вишні) гудуть, плугатарі з (плуг) йдуть... 5. Старий мій знову зажурився, ходив довгенько коло (хата), а потім (Бог) помоливсь, пішов у хату ночувати, а місяць (хмара) повивсь (З тв. Т. Шевченка).

453. У поданих реченнях і підмети, і додатки відповідають на однакове питання щ о? Щоб розрізнити їх, треба від присудка ставити два питання: до підмета — хто? що?, до додатка — кого? що? Визначте підмети й додатки.

1. Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають (*Леся Українка*). 2. Тополі сині роси обтрушують з віт (*А. Малишко*). 3. Згинає колосся вусате вага золотого зерна (*В. Сосюра*). 4. Справа і зліва обступають узгір'я кучеряві стіни густого зеленого лісу (*М. Коцюбинський*).

454. Доповніть речення додатками (за казкою І. Франка «Фарбований Лис»).

1. Лис Микита задумав серед білого дня з торговиці (кого? що?) ... вкрасти. 2. Аж тут назустріч (кому?) ... біжать Пси — один, другий. 3. Непереливки стало (кому?) ... . 4. Лис Микита сховався в бочці (з чим?) ... . 5. Тікаючи, голодний Лис Микита сяк-так підкріпився (чим?) ..., що знайшов у гнізді Перепелиці. 6. Нечувана радість опанувала (кого?) ..., коли вони почули, що святий Миколай зліпив їм із небесної (чого?) ... (кого?) ..., такого не подібного до всіх інших (кого?) ... . 7. Лис Микита боявся тільки, щоб фарба не злізла йому (з чого?) ... .

Щоденник

Запис сорок третій (Галинчин)

У лісі ми бачили зайця. Він вискочив з-під куща, зупинився й нашорошив вуха.

— Ловіть зайця! — закричав Олесь і побіг до нього.

— Не лякай вуханя, — стримав його Андрійко. — Звірів не треба тривожити.

— Я дала б йому хліба, а ти налякав, — сказала з докором Наталка.

Заєць побіг і навіть не оглянувся на нас.

455.1. Прочитайте Галинчин запис. Якими членами речення виступає слово *заєць* і ті слова, що в тексті замінюють його?

2. Попрацюйте у групі. Розкажіть якусь цікаву пригоду, що трапилася з вами на прогулянці, в лісі чи будь-де.

Паліндром у перекладі з грецької мови на українську означає «той, що вертається». Цим терміном позначають слово або фразу, які можна читати і зліва направо, і справа наліво. П'яти- і шестибуквених паліндромів є чимало, а семибуквених відомо лише два: *ротатор* (той, що обертає, обертова система) і *тартрат* (сіль винної кислоти). Є навіть паліндроми-фрази. Наприклад, «Я несу гусеня». А ви знаєте такі слова чи фрази?

§ 64. Означення

- 456.1.** Чи однаково точно передають думку подані поряд перше і друге речення? На які питання відповідають ті слова, що уточнюють думку в другому реченні?
- I.** 1. Сонце, наше сонце! Світові простори сяйвом ... залива воно.
2. Сонце, наше сонце! Світові простори сяйвом життєдайним залива воно (*М. Бажан*).
- II.** 1. У повітрі бриніла дзвінка ... пісня. 2. У повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня (*Панас Мирний*).
2. Чи зміниться зміст речень, якщо замість крапок у перших реченнях підставити, скажімо, слова *вогнедишним, дівоча*?

Означення в реченні відповідає на питання *який? чий? котрий? у будь-якому відмінку*.

Означення найчастіше виражається прикметником або займенником, рідше — іменником:

Країну сонячну мою люблю високою любов'ю.

яку?   чію?   якою?

Пропливають зорі України над моїм розчиненим вікном
(Із тв. *В. Сосюри*).

які?   чіім?   яким?

- 457.** Визначте спочатку головні члени речення та додатки, а потім, ставлячи питання від підметів і додатків, знайдіть означення. Означення підкресліть хвилястою лінією (~~~~~).

- Осінні розтеклись думки туманом сивим над полями.
- Ведмедем у бурому листі барложиться осінь.
- Вогкий вуж через стежку повзе лісову.
- Дикі гуси летять — і прощальний летить їхній крик.
- Дзвенять сухі сопілки очерету, погойдуються флейти осоки (Із тв. *Є. Гуцала*).

458. Прочитайте. Знайдіть означення, скажіть, якими частинами мови вони виражені.

Їхав панок морквяний,
Коник буряковий,
Кожушина горіхова,
Жупан лопуховий...

Пістолети з качана,
Кулі з бараболі,
Шабелька з пастернаку,
А піхви з квасолі.

Нар. творчість

459. Доберіть означення до слів *мама, тато, руки, очі, усмішка, сонце*. Складіть з утвореними словосполученнями речення.

460. Чому в реченні *Я такий радий, такий щасливий, що ви всі здорові (М. Коцюбинський)* — слова *радий, щасливий, здорові* не є означеннями? Знайдіть у цьому реченні підмети й присудки.

461*. Доповніть текст означеннями з довідки.

Займався на сході ... ранок. У ... безодні неба танули ... зірочки. А ... обрйй усе розгорявся ... вогнем. Раптом звідти бризнула ... іскорка. І ще одна, і ще. А за ними визирнув ... край ... кола. Сходило ... сонечко.

Довідка. Далекий, миготливі, погожий, синя, рожева, червоний, вогняне, яскравий, ясне.

Щоденник

Запис сорок четвертий (Андрійків)

Людина повинна бути уважною.

На уроці малювання Галинка обернулася до Сашка:

— Будь ласка, дай олівця горобину домалювати.

Сашко простяг їй червоного олівця.

— Ти що, хочеш, щоб я зіпсувала малюнок? — промовила незадоволено Галинка. — Мені потрібен зелений олівець, я листя малюю.

— Ти ж не сказала, якого олівця тобі треба, — відповів Сашко. — Але якщо ти хочеш розмалювати листя, то на горобині воно зараз руде.

- 462.1. Чому сталося непорозуміння між Галинкою і Сашком? Якого члена речення Галинка не назвала, звертаючись до Сашка?
2. Яким членом речення виступає прикметник в останньому реченні?

§ 65. Обставини

463. Запишіть речення. Знайдіть у них підмети, присудки, додатки й означення та підкресліть їх. На які питання відповідають не підкреслені слова?

1. З-над річки лине пісня голосна (*М. Рильський*). 2. У діброві соловейко голосно співає (*Л. Глібов*). 3. Після дощу гостріше пахнуть квіти (*В. Сосюра*).

Обставини в реченні відповідають на питання як? де? куди? звідки? коли? відколи? доки? чому? навіщо?

Вони називають спосіб дії, місце, час, причину, мету.

Обставини звичайно виражаються прислівниками або іменниками в непрямих відмінках:

як?   як?
↓   ↓
Прихильно, по-щирому синіло небо (*П. Тичина*).

де?
↓
На травах мигтіла самоцвітами роса (*Петро Панч*).

коли?   коли?   де?
↓   ↓   ↓
Щодня з ранку до ночі по шляху ідуть та й ідуть люди (*А. Головко*).

464. Визначте головні члени речення. Ставлячи питання від присудків, знайдіть обставини.

1. В час гарячий полудневий виглядаю у віконце. 2. Тиша в морі ... ледве-ледве колихає море хвилі. 3. Не колишуться од

вітру на човнах вітрила білі. 4. З тихим плескотом на берег рине хвилечка перлиста. Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти! (*Леся Українка. «Тиша морська»*).

465. Доберіть із довідки пропущені обставини.

1. Чесному ... честь, хоч і ... . 2. Як ідеш, дивись ..., хоч грошей не знайдеш, так носа не заб'єш. 3. Добре те, що ... закінчується. 4. ... сховавши, ... знайдеш. 5. ... погадай, ... повідай (*Нар. творчість*).

Довідка. Всюди, під лавкою; під ноги; перше, потім; далеко, ближче; добре.

466. Складіть із поданих групами слів речення за питаннями (підмети позначені в дужках). У складених вами реченнях визначте всі члени речення, підкресліть їх. Обставини підкресліть рисками й крапками (. _ . . . . .).

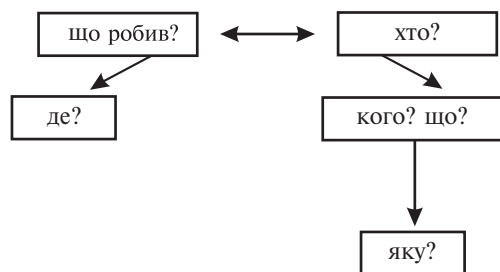
1. Яблуня, стрілою, ластівка (*підмет*), шугнути, з-за, меткий.
2. Литися, у, золотом, пшениця (*підмет*), степ, хвилястий. 3. Берег, хвилечка (*підмет*), плескіт, з, ринути, на, перлистий, тихий.

Порядок розташування членів речення:

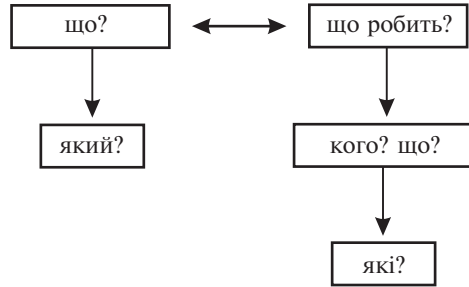
1) що зробила? — хто? що? — звідки? — як? — яка?; 2) хто? що? — що робить? — де? — як? — яким?; 3) що робить? — хто? що? — як? — з яким? — куди? — яка?

467. Утворіть за поданими схемами речення з груп слів, які стоять у початковій формі.

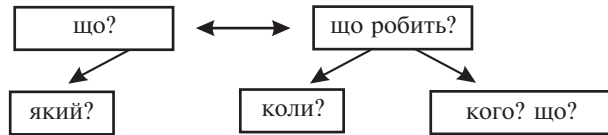
1. Співати, під, пісня, небеса, дзвінкий, жайворонок (*підмет*).

2. Недуги, калиновий, допомагати лікувати, різні, чай (*підмет*).

3. Вранішній, влітку, приносити, негода, вітер (*підмет*).

Щоденник

Запис сорок п'ятий (Олесів)

Пізньої осені й узимку з вікон школи видніється річка й синя смуга лісу. Але тепер цей краєвид ще заступають дерева.

Навколо нашої школи росте справжній сад. А в ньому — яблуні, груші, вишні, сливи. Їх посадили учні на згадку. Мій найстарший брат уже вчиться в університеті, але щоліта під час канікул приходиться сюди подивитися на свою грушу.

Навесні посадимо біля дороги черешні. Ми старанно доглядатимемо їх. А потім із задоволенням будемо приходити до своїх дерев.

- 468.1.** Знайдіть в Олесевому описі обставини. Чи можна було б обійтися без них? На що вказують обставини?
- Опишіть свою школу. При цьому дайте відповіді на подані запитання.
    - Де роташована ваша школа? Як іти до неї?
    - Стара вона чи нова?
    - Чи ростуть коло неї дерева? Які?

4. Чи подобається вам ваша школа? Чому?
5. Чи з задоволенням ви ходите до неї?
6. Що цікавого ви можете розповісти про вашу школу?

469. 1. Перепишіть текст. Підкресліть у реченнях підмети, присудки й обставини.

Увечері повернувся батько з поля додому. На порозі хати він раптом зупинився і прислухався. З городу долинули до нього хвилюючі звуки. Хтось грав на скрипці. Батько пішов у той бік. Це його син Лукаш стояв серед городу і грав. Батько ніколи досі не чув такої гри. Але музика була йому давно знайома. Його серце зненацька стислося від хвилювання. Син грав ту пісню, яку так хотілося заспівати батькові на полі (За *О. Донченком*).

2. Розгляньте малюнок. Складіть за ним п'ять речень, запишіть і визначте в них усі члени речення.

470. 1. Запишіть підрядні словосполучення в три колонки, у яких залежне слово виступає: 1) додатком; 2) означенням; 3) обставиною.

Окрилений думкою, буркнув зопалу, сонячні промені, літній день, енергійно працювати, радіти з успіхів, ігнорувати небезпеку, з радості підстрибнув, дивитися фільм, осінній дощ, веселий настрій, тинятися до ранку, елегантно одягнений, озеро в горах, навчитися малювати, економити на продуктах, близько сидіти, хата край села, тихий вечір, емігрувати хтозна-куди, океан без берегів, якось буде.

2. Із перших букв перших слів прочитаєте вислів Д. Павличка — питальне речення.

§ 66. Група підмета і група присудка

471. З'єднайте ліву й праву частини речень. Прочитайте утворені речення. Визначте в них підмети, присудки й залежні від них другорядні члени речення. Чому кожне з цих речень за змістом розпадається на дві частини?

1. Осіннє жовте листя...	... тихо падає згори (Н. Забіла).
2. Над вечірніми ланами грає...	... сурма золота (В. Сосюра).
3. Вірний приятель — ...	... то найбільший скарб (Нар. творчість).

Підмет і другорядні члени речення, залежні від нього, становлять **групу підмета**.

Присудок і другорядні члени речення, залежні від нього, становлять **групу присудка**.

Між групою підмета і групою присудка кому не ставимо, хоч пауза між ними може й бути: *Раз добром нагріте серце вік не прохолоне* (Т. Шевченко). *Голова без розуму як ліхтар без свічки* (Нар. творчість).

Між групою підмета і групою присудка ставимо тире, якщо в групі присудка стоїть або можна поставити слова *це, то, ось, значить*: Пісня — то життя народу (В. Сосюра).

Чесна праця — наше багатство (Нар. творчість).

Лиш боротись — значить жить (І. Франко).

- 472.** Випишіть із кожного речення спочатку групу підмета, потім — групу присудка.

Зразок. У лісі сосни величаються столітні (Н. Забіла).—
Сосни столітні. У лісі величаються.

1. Зоря на небі рожева уже почала займатись (Лєся Українка). 2. Лягали смуги голубі на пагорби рожеві. 3. Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (З тв. М. Рильського). 4. Залитий сонцем степ одразу принишк (О. Гончар). 5. На лісових горбках солодко пахли налиті сонцем суниці (О. Донченко). 6. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля (М. Коцюбинський).

- 473.** Побудуйте речення, об'єднавши подані парами словосполучення. Слова розташуйте в такому порядку, щоб речення гарно звучали.

Зразок. Величезна оранжева смуга. Лягла на сході по обр'ю. — На сході по обр'ю лягла величезна оранжева смуга (О. Гончар).

1. Холодний вітер. Подув зранку. 2. Сивий туман. Покотився хвилями над землею. 3. Дрібненька мжичка. Посіялася з низько навислих хмар. 4. Мокра земля. Зачвакала під ногами. 5. Неприємний вогкий холод. Пронизав усе тіло до кісток.

- 474.** Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком треба було поставити тире.

Зразок. Присудок є головним членом речення. — Присудок — головний член речення.

1. Україна є другою за розмірами державою в Європі. 2. Говерла є найвищою горою України, висота її сягає 2061 м. 3. Світязь є унікальним озером у нашій країні. 4. Вода з цього озера є цілющою, вона прискорює загоєння ран. 5. Київська Русь була давньою могутньою українською державою.

475*. Перепишіть прислів'я. Підкресліть підмети й присудки, визначте залежні від них слова. Між групою підмета й групою присудка, де треба, поставте тире.

1. Людина без книги як риба без води. 2. Книжка маленьке віконце, а крізь нього весь світ видно. 3. Корінь навчання гіркий, а плід його солодкий. 4. Без діла жити тільки небо коптити. 5. Сумління найкращий порадник. 6. Вік прожити не поле перейти. 7. Найвища школа саме життя.

476. Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть. У реченнях, де вжито тире, підкресліть підмети й присудки.

Тих казок знала цілу силу. Дивиться кудись понад наші голови і розкажує. Слова, як річка, плывуть, дзюрчать.

Заслухаєшся у них, ніби у плесо задивився, то глибоке, аж чорне, то знов ясне, мов небо в погоду...

Це не Яницька розкажує казок, це королівна несказанної краси, з веселкою над головою, в сорочці і в обгортці з метеликових крил, іде до нас. Бере за руку й веде. Веде в краї, де папороть цвіте, дерева співають і могили говорять, перекликаються вночі.

Казка!

А казчина сестра — це пісня.

Старша чи молодша, хто скаже?

І хто скаже, котра з них гарніша?..

«Казка — річка шепотлива, пісня — ниточка шовкова, з серця, як з клубка, снується крізь ціле життя...»

(Б. Лепкий).

§ 67. Словосполучення

477. Вставте у речення пропущені слова з довідки. Що ви повинні врахувати, добираючи їх? З якими словами ви їх пов'яжете? Дібрані слова ви залишаєте в їхній початковій формі чи якимось пристосовуєте до певних слів, що є вже в реченні?

1. Кожна травичка на ... корені росте (*Нар. творчість*).
2. Мерехтить роса навколо на ... мураві (*В. Лучук*).
3. Голосно курличуть ... ключі (*Я. Щоголів*).
4. Ніч проміння ... і змотала у клубок (*Олександр Олесь*).

Довідка. Свій, зелений, журавлі, позбирати.

Слова в реченні поєднують парами. Присудок приєднується до підмета, а до підмета і присудка приєднуються інші члени речення, утворюючи таким чином **словосполучення**.

Наприклад: речення *Пролетів буйний вітер над морем* (*Леся Українка*) складається з таких трьох пар: (хто? що?) *вітер* (що зробив?) *пролетів*; *вітер* (який?) *буйний*; *пролетів* (де?) *над морем*.

Слова у словосполучення поєднують за змістом і за допомогою закінчень та прийменників або без них.

У словосполученні одне слово головне: від нього ставимо питання, друге — залежне: воно відповідає на поставлене питання. Саме так ми й встановлюємо зв'язок між словами в реченні, яке чуємо або читаємо, щоразу подумки ставлячи питання від головного слова до залежного.

478. 1. У словосполученнях поставте питання від головного слова до залежного.

Зразок. *Широке поле — поле (яке?) широке.*

Допомогти в роботі; запобігти лихові; завдати клопоту; здобути освіту; ставитися з повагою; колосок пшениці; гроно винограду; головка капусти; житній лан; цукрові буряки; схожий на батька.

2. Складіть три речення, використовуючи будь-які з поданих словосполучень.

479*. Утворіть словосполучення, добираючи з дужок потрібні за змістом слова. Поясніть свій вибір.

1. Відчиняти (книжку, двері, очі). 2. Заплющувати (вікно, очі). 3. (Гарна, вродлива, мальовнича) хустка. 4. Отара (овець, коней, корів). 5. Зграя (бджіл, ластівок, листя). 6. (Робочий, робітничий, виробничий) гуртожиток. 7. (Увага, турбота, допомога) про людей. 8. (Уява, уявлення, розуміння) про атом. 9. (Передплата, підписка) на газети.

480.1. У поданих реченнях виділіть усі пари слів.

1. Із сходу надходить синя гроза (*М. Хвильовий*). 2. Щодня в подвір'я наше заліта упертий дятел (*М. Рильський*). 3. Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (*М. Трублаїні*).

2. У першому реченні є 3 пари слів, у другому — 5; у третьому — 6 пар.

481. Замініть кожне словосполучення близьким за змістом словосполученням і запишіть його.

Зразок. Вода з річки — річкова вода.

Будинок школи; завдання додому; час після обіду; газета школи; книжка товариша; стіл для письма; вітер з півночі; тиша вечора; ягоди з лісу; квіти осені.

Щоденник

Запис сорок шостий (Сашків)

Під вечір прибігає до мене Андрійко, захеканий, схвильований, і вигукує:

— Недалеко від школи... Не обгороджене нічим... Бродять по ньому... Скоро затопчуть...

Я кажу йому:

— Сядь, заспокойся, бо твоїх словосполучень я не розумію. Говори реченнями.

Андрійко сів, віддихався, а тоді розповів, що корови затоптують джерело, яке витікає з-під гори недалеко від школи. Я попросив у тата чотири кілки, дроту, і ми з Андрійком обгородили джерело.

- 482.1.** Прочитайте Сашкову розповідь і скажіть, чим речення відрізняються від словосполучень.
- 2.** Запишіть повними реченнями те, що хотів сказати схвильований Андрійко.

§ 68. Однорідні члени речення

- 483.** Поставте питання до виділених у кожному реченні слів. На однакові чи різні питання вони відповідають? Від того самого чи різних слів ви ставили до них питання?

1. Пісня *шириться, росте, розливається* на вечірніх просторах Дніпра (О. Довженко). 2. *І роси, і птаці, і трави* з зорею вітають мене (В. Сосюра). 3. Барвінок слався по землі *м'яко і лагідно* (Є. Гуцало). 4. Падали на пісок *сині, зелені, жовті, червоногарячі* кружала світла (Панас Мирний).

На те саме питання, поставлене від того самого слова, в реченні може відповідати не одне, а кілька слів. Такі члени речення називають **однорідними**.

Однорідні члени речення виражаються як окремими словами (**непоширені**), так і словосполученнями (**поширені**). Між ними можуть стояти сполучники, може їх не бути.

484. Порівняйте, як у тому самому реченні вжито сполучники і поставлено коми між однорідними членами. Сформулюйте правило про вживання ком між однорідними членами речення.

Тут ростуть *сосни, осики, берези, дуби*.

Тут ростуть *і сосни, і осики, і берези, і дуби*.

Тут ростуть *сосни, і осики, і берези, і дуби*.

Тут ростуть *сосни, осики, берези і дуби*.

Тут ростуть *сосни і осики, берези і дуби*.

Між однорідними членами речення звичайно ставимо коми: *Зоря, і сад, і спів пташиний, і щастя сльози на очах ... Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі* (З тв. В. Сосюри).

Не ставимо кому між двома однорідними членами речення тільки тоді, коли між ними стоїть неповторюваний сполучник **і, й, та** в значенні **і, або, чи**: *Мені наснилися доли і ліси, поля веселі та вітри незримі* (А. Малишко). *Хай на своїм віку кожен посадить дерево в полі чи в садку!* (І. Нехода).

Але якщо сполучник **та** має значення **але**, то кома перед ним ставиться. Порівняйте: *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко). Тут **та** дорівнює **і**: *реве і стогне*. *Місяць світить, та не гріє* (Нар. творчість). Тут **та** дорівнює **але**: *світить, але не гріє*.

Схематично розділові знаки при однорідних членах речення можна зобразити так:

1. ○, ○, ○ ____.

2. ○, і ○, і ○.

3. ○ та ○, ○ та ○.

4. ○, а (але, зате, проте, однак) ○.

5. ○ чи (або, та, і) ○.

485. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Знайдіть однорідні члени речення. Поясніть наявність або відсутність коми між ними.

1. Перед самою хатою росли червоні, рожеві, білі маки (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Барвінок цвів і зеленів (*Т. Шевченко*). 3. На клумбах пишно цвіли червоні канни** і герані, бузкові іриси і жовті гвоздики (*Петро Панч*). 4. Я так люблю жагуче літо, і даль, і зоряну блакить (*В. Сосюра*).

486. Чому ми не ставимо коми між однорідними членами в реченні *У небі ясно-голубім зимове сходить сонце і ллє проміння на мій дім і у мов віконце* (*Н. Забіла*), хоч сполучник *і* тут ужито двічі? Спишіть це речення і розберіть за членами речення.

487. Чому в реченні-загадці *Летіла стріла та впала в лободу, шукаю, та не знайду* (*блискавка*) перед першим *та* кома не ставиться, а перед другим стоїть? Складіть два речення з однорідними членами: одне без коми перед сполучником *та*, друге — з комою перед ним.

488*. Перепишіть. Визначте однорідні члени речення і поставте між ними, де треба, коми.

I.

1. Люблю я ключі журавлині копитами вибитий шлях сади на моїй Україні і зорі в її небесах. 2. І сяють і сміються і квіти й хвилі й зорі (*З тв. В. Сосюри*). 3. В серце бери і навік пам'ятай щемну красу Батьківщини (*М. Сингаївський*). 4. Учітесь читайте і чужому научайтесь й свого не цурайтесь (*Т. Шевченко*).

II.

1. Вітер хвилю б'є та крутить та шумить (*Леся Українка*). 2. Над нивами лугами та долинами велика хмара йшла (*Л. Глібов*). 3. З-поміж верб та садів виринають білі хати (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Ніч була хоч зоряна та темна (*Панас Мирний*). 5. І ранкові і вечірні дороги таять у собі таємницю сподівання і жаль (*М. Стельмах*).

III.

1. Над дорогою часом попадалася вся у цвіту дика груша або кущ черемухи (*М. Коцюбинський*). 2. Зірвеш на яблуні кисличку або

малину чи суничку і наїсися часом так, що й до обіду втрапиш смак (Олександр Олесь). 3. Вузька стежка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський). 4. Буря його зламала чи дощ чи осколок? (О. Гончар).

Щоденник

Запис сорок сьомий (Оленчин)

Щойно закінчився урок, як Марійка вийшла з-за парти й почала підстрибувати, примовляючи:

— Чиаботаі, чиаботаі.

— А що це? — запитав Сашко.

— Це такий змій. Він має чотири голови та коми між однорідними членами ковтає, — відповіла Марійка і пішла далі вистрибом. — Чиаботаі коми ковтає.

Сашко, який хоче завжди все знати, смикнув Марійку за рукав:

— Перестань або кажи правду!

Марійка глянула на нього й усміхнулася:

— А ти подивися на дошку чи в підручник на ті сполучники, перед якими не ставимо кому.

- 489.** Прочитайте Оленчин запис. Знайдіть у ньому всі випадки, коли між двома однорідними членами речення коми не поставлено, через те що там ужито неповторвані сполучники *чи*, *або*, *та*, *і(й)*.

§ 69. Узагальнювальні слова

- 490. 1.** Порівняйте речення за змістом і будовою (знайдіть у них підмети й присудки).
1. Бачить поет у широких роздоллі і небо, і море, красу світову.
  2. Усе бачить поет у широких роздоллі.
  3. Все бачить поет у широких роздоллі: і небо, і море, красу світову (*Леся Українка*).
2. Чим різняться перше і друге речення? А за змістом вони схожі чи різні?
3. Чим третє речення подібне до першого та до другого?

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне слово. Своїм значенням воно охоплює всі перелічані однорідні члени і виступає тим самим членом речення, що й вони.

Наприклад, для ряду слів *трактор, комбайн, самоскид, автомобіль* спільним, тобто узагальнювальним, є слово *машини*, для слів *яблука, груші, вишні, сливи, абрикоси* — слово *фрукти*, для слів *на вулицях, у скверах, парках* — слово *скрізь* тощо.

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставимо **двокрапку**, а після них — **тире**.

Наприклад: 1. **Усе** в очах юнацьких голубіло: *долини, гори, береги круті* (З. Гончарук). 2. **На річці, в лісі, на полі** — *усюди німо, тихо* (Панас Мирний).

Схематично ці речення можна позначити так:

1. $\triangle: \bigcirc, \bigcirc, \bigcirc$.   2. $\bigcirc, \bigcirc, \bigcirc - \triangle$.

У цих схемах знак $\triangle$ означає узагальнювальне слово, а $\bigcirc$ — однорідний член речення.

- 491.** Порівняйте речення. Чому в першому ми ставимо двокрапку, в другому — тире, а в третьому й четвертому немає ні двокрапки, ні тире? Розберіть їх за членами речення.

1. Порозцвітали гарно квіти: нагідочки, красолі і мачок (*Л. Глібов*). 2. На будинках, на деревах, парканах — усюди червоний відблиск (*Марко Вовчок*). 3. Зацвіли усі діброви, і долини, і луки (*М. Стельмах*). 4. Рястом, жовтоцвітом, ромашкою все заквітчала весна (*З газети*).

- 492*.** Перепишіть. Поставте, де треба, двокрапку перед однорідними членами речення або тире після них.

1. Усе чарує зір кругом роса, і луг, і води (*В. Сосюра*). 2. Увесь степ, і лиман, і озеро, і море все закуталось у якийсь чарівний, тихий світ (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Вівса, пшениці, ячмені усе це зіллялось в одну могутню хвилю (*М. Коцюбинський*). 4. Тиха росяна краплина відбиває світ в собі і лани широкополі, скирти збіжжя на роздоллі, хвилі моря голубі, і будинки, і дороги, і ліси, і перелоги все, що видно навкруги (*В. Лучук*).

- 493.** Перебудуйте речення так, щоб у них були узагальнювальні слова.

1. У річці можна вудкою зловити і щуку, і карася, і линка, і коропа. 2. Боровики, маслюки, опеньки, сироїжки ростуть у нашому лісі. 3. На клумбах ще цвітуть айстри, безсмертники, чорнобривці. 4. На столі стояли миски, тарілки, блюдечка, чашки.

- 494.** Доповніть речення однорідними членами.

1. У вирій відлетіло багато птахів: ластівки ... 2. Гарні по своєму всі пори року: і весна ... 3. У шкільній майстерні є різні інструменти: свердла ... 4. І плащі ... — усе це можна купити в магазині одягу.

- 495*.** Перепишіть. Розставте всі потрібні розділові знаки, зокрема й при однорідних членах речення.

I.

1. Це — отчий дім. Тут рідне все навколо бузковий куц паркан старий хлівець (*П. Дорошко*). 2. І на тім рушникові оживе все

знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов (А. Малишко). 3. Земля України і небо і люди усе мені рідне (П. Воронько). 4. Люблю я осінні квіти прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру осіннього спів (В. Сосюра).

II.

Український віночок не просто краса а й оберіг «знахар душі». У ньому криється особлива сила, яка знімає болі береже волосся.

До віночка влітають багато квітів волошки ромашки барвінок незабудки чорнобривці цвіт вишні яблуні ружі калини безсмертника деревію любистку. Кожна з цих рослин має певне значення. Так, деревій символ нескореності барвінок життя калина краси та дівочої вроди цвіт вишні та яблуні символ материнської любові, ромашка приносить здоров'я та добробут.

Усього у віночку дванадцять квітів. Плести вінки то ціла наука і дійство.

III.

Як зробити день веселим

Ти прокинься рано-рано,
лиш над містом сонце встане,
привітайся з ластівками
з кожним променем ласкавим.

Сам гарнесенько умийся
сам швиденько одягнися
підійди до тата й мами
і скажи їм: «Добрий ранок!»

Усміхнися всім навколо
небу сонцю квітам людям.
І тоді обов'язково
день тобі веселим буде.

А. Костецький

Щоденник

Запис сорок восьмий (Наталчин)

Оленка, Марійка, Олесь, Петрик, Галинка — усі пішли на перерву. Тільки Сашко з Андрійком сидять, та я ще за-трималася. Андрійко, чую, скаржиться:

— Ця двокрапка така важка.

Сашко ж пояснює:

— А я зрозумів, що за нею завжди щось розкривається, пояснюється. Наприклад: *І він сказав: «Сезам, відчинися!» А там повно всього: і золота, і срібла, і діамантів. І він бачить: до печери зайшло сорок розбійників.*

— Це Сашко прочитав казку «Алі-Баба і сорок розбійників», — подумала я.

- 496.** У Наталчиній розповіді знайдіть речення з узагальнювальними словами. Чи ставлять двокрапку й тире тільки там, де є узагальнювальні слова?

§ 70. Звертання

- 497.** Прочитайте. Чи є різниця в значенні між реченнями першого і другого блоків? Як розставлено в них коми?

- I.**
1. Жив, живе і буде жити мій народ!
  2. Світить нам день безсмертними вогнями.
  3. Як я люблю мій рідний край!
- II.**
1. Жив, живеш і будеш жити, мій народе! (*М. Рильський*).
  2. Світи нам, день, безсмертними вогнями! (*В. Сосюра*).
  3. Як я люблю тебе, мій рідний краю! (*І. Франко*).

Слово або словосполучення в реченні, яке називає того, до кого звернена мова, називають **звертанням**.

Звертання бувають двох видів:

1) **непоширені** (при них немає означень): *друзе, Колю, Надійко*;

2) **поширені** (при них є означення): *дорогий друже, мій рідний Колю, мила наша Надійко*.

Для звертань використовуємо кличний відмінок: *Петрику, Таню, мамо, татку, бабуся, сестричко*.

Звертання до членів речення не належать.

Звертання на письмі виділяють комами: *Розвивайся й далі, мово наша рідна, і про нас нащадкам вістку донеси (О. Підсуха)*.

На початку речення після звертання замість коми можемо ставити знак оклику. Тоді наступне слово пишемо з великої букви: *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В. Симоненко)*.

Схематично розділові знаки при звертанні можна зобразити так:

1. (Зв), —.	3. —, (Зв), —.
2. (Зв)! —.	4. —, (Зв).

498. Прочитайте текст. Визначте речення, у яких є звертання.

1. Їхав пан з кучером Іваном у далеку дорогу. 2. Дорогу їм перебіг заєць, от пан і завів мову про зайця. 3. — Розвів я, — каже пан, — у себе в лісі величезних зайців. 4. Ти, Іване, не повіриш, з такого зайця до пів пуда** сала буде. 5. Іван слухав, слухав та й не витерпів. 6. — Н-но, гніді, скоро вже й міст буде, що під брехунами ламається. 7. Почув пан та й злякався. 8. — А чи скоро, брате Іване, той місток, бо на тому зайцеві пів пуда сала не було, а так, фунтів** з десять. 9. Проїхали ще трохи, а пан веде далі. 10. — Ти знаєш, друже милий, на тих зайцях і зовсім сала немає. 11. — Не журіться, мій пане, — каже Іван, — той місток розтопився так само, як і сало на ваших зайцях (*Нар. творчість*).

499. Доведіть, що в реченні *Любіть свою Вітчизну, діти!* (М. Рильський) слово *діти* є звертанням. Перебудуйте це речення так, щоб слово *діти* стало підметом.

500*. Перепишіть. Звертання виділіть комами. Непоширені звертання підкресліть однією хвилястою лінією, поширені — двома.

Тихше вітре-вітровію
не здимай тут веремію!
Не клубочтесь хмари сиві,
сиві хмари гомінливі!
Гуркотіть тихіш машини,

шурхотіть тихіше шини!
Тихше вулиці! Доми
не вигрюкуйте дверми!
Сонце дівчинка малює,
мир і тишу всім віщує.

О. Сенатович

501. Перебудуйте речення так, щоб підмети в них стали звертаннями. Запишіть утворені речення.

1. Українські воїни охороняють незалежність нашої Вітчизни. 2. Синьо-жовте знамено розвівається над Україною як символ миру й добра. 3. Діти цікавляться історією свого краю.

502. 1. Вставте в речення пропущені слова, використовуючи довідку. Запишіть утворені речення, виділіть у них звертання комами.

1. Дзвени ... в вітрах світової весни (*В. Сосюра*). 2. Який же ти ... теплий і широкий! (*А. Малишко*). 3. Неси ж мене ... по чистому полю (*І. Франко*). 4. Цвіти, цвіти ... з весни до зими (*Нар. творчість*). 5. ... зійди над горою (*Т. Шевченко*). 6. ... простилає останні смуги на хисткій воді (*М. Рильський*).

Довідка. Барвіночку; коню; світе; зоре моя вечірняя; моя пісне крилата; зоря моя вечірня.

2. Чому в останньому реченні не треба ставити кому після вставлених слів?

503. 1. Прочитайте звертання та скажіть, коли треба вживати кожне з них.

Вельмишановні пані й панове! Високоповажний пане! Шановне товариство! Панове товариство! Добродійки й добродії! Добродійко! Добродію! Пане добродію! Дорогі друзі! Любі мої! Друже! Кохана матусю! Любий таточку! Дорогий дідусю! Мила бабусенько!

2. Складіть п'ять речень, які починалися б поданими звертаннями.

504. Поставте іменники у формі кличного відмінка. Врахуйте, що кожен набір слів має однакове закінчення.

1. Ганна, Даринка, Микола, мама, країна. 2. Мотря, земля, доля, пісня, зоря. 3. Соломія, Марія, Софія, мрія, надія. 4. Галя, Ганнуса, Олеся, матуся, бабуся. 5. Тато, син, полковник, товариш, дядько. 6. Лікар, водій, учень, вівчар.

Щоденник

Запис сорок дев'ятий (Марійчин)

Після уроків ми вирішили поїхати до книжкового магазину.

— Марійко, біжімо, — каже до мене Оленка. — Он уже автобус до зупинки під'їжджає.

Ми побігли. Я перша вскочила в автобус і сіла на вільне місце. Аж тут зайшла бабуся.

Я швидко підвелася й сказала:

— Будь ласка, бабусю, сідайте.

— Дякую, онученько, — промовила бабуся. І потім додала, звертаючись до нас обох: — Ростіть, діточки, не тільки великі та розумні, а й добрі.

- 505.** 1. Знайдіть звертання в Марійчиній розповіді. Які слова, що передають увічливе ставлення до людини, вжито в ній? Назвіть інші слова ввічливості, які ви знаєте.
2. Запишіть текст під диктовку й уважно звірте написане з надрукованим, особливу увагу звертаючи на коми. виправте помилки, якщо трапляться.

§ 71. Вставні слова

- 506.** Підкресліть головні та другорядні члени речення, зверніть увагу на виділені слова. Як ви гадаєте, чому їх виділяємо на письмі комами?
1. Ви, мабуть, любите гуляти в лісі.
  2. У лісі, кажуть, і повітря цілюще.
  3. Не всі, на жаль, шанують і бережуть ліс.
  4. Дехто, правду кажучи, бездумно нищить його, вирубує дерева.

Вставні слова виражають особисте ставлення мовця до повідомлюваного.

У реченні вставні слова виражають:

- 1) **упевненість або невпевненість мовця:** *безумовно, безперечно, мабуть, можливо;*
- 2) **задоволення або незадоволення мовця:** *на щастя, на радість, на жаль, як на зло;*
- 3) **порядок викладення думок:** *по-перше, по-друге, отже, виявляється;*
- 4) **джерело повідомлення:** *по-моєму, по-твоєму, на думку, кажуть;*
- 5) **увічливість:** *вибачте, будь ласка, даруйте, перепрошую.*

У реченні вставні слова виділяють з обох боків комами:

ВС, _____.   **____, ВС, ____.**   **____, ВС .**

Запам'ятайте!

Завжди окремо пишемо такі вставні слова: *на жаль, на щастя, до речі, на зло, будь ласка.*

507. Перепишіть, підкреслюючи у поданих реченнях вставні слова, поставте пропущені розділові знаки.

1. Відомо у казках лисичка завжди перехитрує вовка інших казкових героїв навіть людей. 2. Мабуть така вона і є насправді? 3. Руда лисиця наприклад дуже обережна. 4. По-перше у своїй норі вона обов'язково робить запасний вихід а по-друге має ще й додаткову нору. 5. Уявіть у цю нору під час найменшої небезпеки вона переносить лисенят а після цього відволікає ворога. 6. Їсть лисиця не лише м'ясе але й не повірите суниці чорниці виноград та інші вітаміни (*З журналу*).

508. Поєднайте речення з відповідною їм пунктуаційною схемою.

ЗВ — звертання;

ВС — вставне слово;

ОЧР — однорідні члени речення.

Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Дорогий друже ти мабуть чув історії про «випадкові» винаходи.
2. Наприклад Джо МакВікер займався продажем засобу для очищення шпалер і заробляв на цьому невеликі гроші.
3. Цей засіб нагадував на дотик глиняну масу і називався... пластилін.
4. Невістка Джо МакВікера взяла пластилін у дитячий садок дала погратися ним дітям і не змогла в них його відібрати.
5. Джо звичайно швидко зорієнтувався додав до пластиліну різнокольорових фарб розбавив ароматизатором і... став заробляти в десятки разів більше.

- А. ОЧР _____ і ОЧР.
 Б. ЗВ, __, ВС, _____ .
 В. __, ВС, _ ОЧР, ОЧР_, ОЧР _ і ОЧР _ .
 Г. ВС, _ ОЧР _ і ОЧР __ .
 Д. ОЧР __ , ОЧР __ і ОЧР.

У тексті пропущено 9 ком.

509. Додайте у подані речення вставні слова, виділяючи їх комами.

1. ... (*упевненість*) у кожного з нас є неприємні спогади.
2. Хтось ... (*порядок викладу думок*) не може забути прикру помилку на контрольній, а хтось сварку з другом.
3. Є люди, які ... (*незадоволення*) потерпають від таких спогадів тривалий час.
4. Для них ... (*задоволення*) вигадали спеціальні пігулки.
5. ... (*джерело повідомлення*) ці таблетки допомагатимуть людям забувати важкі спогади про катастрофи тощо.

§ 72. Розбір простого речення

Під час синтаксичного розбору простого речення визначаємо:

- 1) вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне чи спонукальне — та розділовий знак у його кінці;
- 2) головні члени речення;
- 3) поширене чи непоширене: є другорядні члени речення чи їх нема;
- 4) другорядні члени речення при підметові, якщо є;

- 5) другорядні члени речення при присудкові, якщо є;
- 6) однорідні члени речення і розділові знаки при них, якщо є;
- 7) звертання і розділові знаки при ньому, якщо є;
- 8) вставне слово і розділові знаки при ньому, якщо є.

Зразок розбору простого речення

Сонце дивиться на нас, заливає ясний клас (М. Рильський).

1. Речення розповідне; у кінці стоїть крапка.
2. Граматична основа: сонце (підмет); дивиться, заливає (присудки).
3. Речення поширене.
4. Другорядні члени при присудках: дивиться — на кого? — на нас (додаток); заливає — кого? що? — клас (додаток); клас — який? — ясний (означення).
5. Однорідні присудки: дивиться, заливає; між ними стоїть кома.

510. 1. Виконайте усний розбір простих речень.

- I.** 1. Зеленіють по садочку черешні та вишні (Т. Шевченко). 2. Під самою хатою росли червоні, білі, рожеві маки (І. Нечуй-Левицький). 3. Жайворонку, вийся над полями (М. Рильський). 4. Із саду долинав томливий запах нічних фіалок (О. Донченко).
- II.** 1. Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю (М. Коцюбинський). 2. Туман хвилями лягає по степу німому (М. Старицький). 3. Наді мною плакала осінь золотими сльозами беріз (А. Малишко). 4. Хмара воду ллє з відра на зелені трави (О. Сенатович).

2. Складіть три речення про осінь і розберіть їх за членами речення.

511. Перепишіть. Виділіть усі члени речення.

Тихо осінь ходить гаєм.
Ліс довкола аж горить.
Ясен листя осипає,
Дуб нахмурений стоїть.

І берізка над потоком
Стала наче золота.
Вітер, мовби ненароком,
Їй косиці розпліта...

Н. Приходько

§ 73. Просте і складне речення

512. Прочитайте. Порівняйте інтонацію подібних за змістом речень у першій і другій частинах. Знайдіть головні члени речення. Чим подібні та чим різняться речення в обох частинах?

- I.** 1. Сміється сонце з небозводу. Кудись хмарки на конях мчать.
2. Той ліс гуде й шумить на кам'янім узгір'ї. Його я дитиною садив.
- II.** 1. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать (П. Тичина). 2. Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї (Д. Павличко).

Речення, яке має один граматичний центр, називається **простим**.

Речення, яке має два або більше синтаксичних центрів, називається **складним**.

Прості речення у складному можуть об'єднуватися:

- 1) **сполучниками** *і, та, а, але, щоб, якби, бо, мов, наче* тощо;
- 2) **сполучними словами** *хто, що, який, де, коли, як* тощо;
- 3) **без сполучників**.

У складному реченні між частинами, що мають свої синтаксичні центри, звичайно ставлять **коми**. Коми ставлять і тоді, коли ці частини з'єднані сполучниками: **Я іду** у парку золотому, і прощально **листя шелестить** (В. Сосюра).

513. Прочитайте. Знайдіть синтаксичні центри і визначте, які речення прості, а які — складні.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.

Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Т. Шевченко

514. Доведіть, що перше речення — просте, а друге — складне. Визначте в них синтаксичні центри.

1. В небі жайворонки в'ються, заливаються, сміються, грають, дзвонять цілий день, і щебечуть, і співають, і з весною світ вітають дзвоном радісних пісень (*Олександр Олесь*). 2. Цвіте й гуде земля, і серце повне вщерть (*М. Рильський*).

515. Чому в першому реченні кому перед неповторюваним сполучником і поставлено, а в другому — ні? Знайдіть в обох реченнях синтаксичні центри.

1. Сонце підбилося вгору, і туман розвіявся (*Ю. Збанацький*).
2. Сонце вже звернуло з обіду і хилиться на захід (*І. Цюпа*).

516*. Перепишіть речення. Підкресліть у них підмети і присудки. Визначте, де сполучник і з'єднує два прості речення, а де — два однорідні члени речення. Поставте, де треба, коми.

1. Сонце обливало землю рожевим світлом і ніжно цілувало тисячами своїх гарячих іскорок (*Панас Мирний*). 2. Сонце багровим колом спускалося до обрію і вся вулиця палахкотіла бузковим прозорим полум'ям (*Петро Панч*). 3. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (*Леся Українка*). 4. Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини** (*І. Франко*).

517*. Перепишіть речення. Підкресліть у них підмети і присудки. Між частинами складних речень поставте коми.

I. 1. Шумить і хвилюється Київ і сонце сміється з висот (*В. Сосюра*).
2. А літо йде полями і гаями і вітер віє і цвіте блакить (*А. Малишко*). 3. Літо минуло і осінь пріспіла і листям пожовклим всі стежки покрила (*Л. Глібов*). 4. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси (*М. Коцюбинський*).

II. 1. Сонце впало за гору але надворі ще довго сяяв тихий світ (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Як тільки насувалась ніч село пірнало в темряву й тишу (*Григорій Тютюнник*). 3. Додому я приїхав

пізно коли вже місяць росив на ясени вологе срібло (М. Стельмах). 4. Я люблю як у вечірній час сопілка заспіває переливна (М. Рильський).

Щоденник

Запис п'ятдесятий (Андрійків)

Восени сонце рідко з'являється, а яке ж воно гарне влітку!
Одного разу під час канікул тато будить мене рано-вранці:
— Вставай, поїдемо сіно згрібати.

Ще небо на сході ледве біліло, як ми виїхали.

Аж ось спалахнули дрібні хмаринки, ніби вогнем вони зайнялися. Заграли по небу рожеві, оранжеві, червоні пасму-ги, наче хтось пензлем провів.

Яка ж то чудова була картина!

І нарешті з-за обрію бризнули промені сонця і тоненькими павутинками побігли над полями, річкою, сіножаттю. Сонце піднялося вище, і вся картина розплавилась у його сліпучому світлі.

518. 1. Прочитайте Андрійків опис. Знайдіть у ньому складні речення і речення з однорідними членами, поясніть уживання ком.

2. Розгляньте малюнок. Опишіть, чим вам подобається зображений на ньому пейзаж. Яка це пора року і дня? Яка погода? Що найбільше вабить зір? Що надає небуденності всьому пейзажеві?

3. Попрацюйте у групі.

Складіть розповідь про сонце.

§ 74. Розбір складного речення

Під час синтаксичного розбору складного речення спочатку визначаємо:

1) вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне чи спонукальне — та розділовий знак у кінці нього;

2) синтаксичні центри і кількість простих речень, що входять у складне; чим вони з'єднані, які є розділові знаки між простими реченнями.

Потім виконуємо розбір кожного простого речення окремо (див. § 27).

Зразок розбору складного речення

О юність, ти наша надія, майбутнє належить тобі
(В. Сосюра).

1. Речення розповідне; у кінці стоїть крапка.

2. Синтаксичні центри: 1) *ти надія*; 2) *майбутнє належить*.

Між частинами, що мають свої граматичні основи, стоїть кома.

Перше просте речення: *О юність, ти наша надія...*

1. Поширене.

2. Другорядний член при присудкові: *надія — ч и я? — наша* (означення).

3. Звертання — *о юність*; виділене комою.

Друге просте речення: *... майбутнє належить тобі.*

1. Поширене.

2. Другорядний член при присудкові: *належить — к о м у? — тобі* (додаток).

519. Виконайте розбір складних речень.

- I. 1. Шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари (Т. Шевченко). 2. Стогнали глухо берези, і хвилі плакали прозорі (М. Рильський). 3. Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні й розкида кругом (В. Сосюра).

- II. 1. На липах листя золоте тріпоче понад нами, неначе знову ліс цвіте осінніми квітками (*Олександр Олесь*). 2. Довіку мене зігрівало святе відчуття, що лиш рідна земля може дати нам силу життя (*Л. Забашта*). 3. Дощ пройшов, і світлі ручаї в синє море виливають воду (*П. Воронько*).

520*. Перепишіть, розставте всі потрібні розділові знаки. Поясніть їх.

1. Ми живемо в сім'ї великій і з Києвом обнявся Львів і ріки ті злились навіки які колись кордон ділив (*М. Рильський*). 2. Як будеш земле ти щасливою то буду в щасті жить і я! (*П. Сингаївський*). 3. Усі мої сили і душу широку й життя я віддам до останнього кроку аби ти щаслива була Україно (*П. Воронько*). 4. Був гарний літній день і все навколишнє здавалося прекрасним сад город соняшники й мак і нива за городом (*О. Довженко*).

Щоденник

Запис п'ятдесят перший (Петриків)

Зранку сіявся дощ. А під вечір він перестав, і в хмарах з'явилися проясніти. Сонце прозирнуло на хвилину крізь імлу і знову сховалося за хмару. Воно було мов затягнуте якоюсь густою сіткою.

Над самим обрієм червоніла неширока смуга, і я думав, що сонце ще раз вигляне крізь неї. Але воно так і не показалося більше.

Надворі почало темніти, і я знову взявся за домашні завдання.

- 521.** Запишіть Петрикову розповідь під диктовку і потім свій запис уважно звірте з надрукованим, особливу увагу звертаючи на коми.

§ 75. Пряма мова

522. Порівняйте два речення. Чи та сама думка висловлена в обох випадках? А чи однаково вона передана?

Давньогрецький письменник Лукіан якимось сказав: «Для мене немає нічого милішого за батьківщину».

Давньогрецький письменник Лукіан якимось сказав, що для нього немає нічого милішого за батьківщину.

Слова, передані від імені того, кому вони належать, називають **прямою мовою**.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають **словами автора**.

523. Порівняйте, як ставлять розділові знаки при прямій мові, коли слова автора стоять перед нею і коли — після неї.

Поет Василь Симоненко слушно застерігає: «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину».

«Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину», — слушно застерігає поет Василь Симоненко.

Пряму мову беруть у лапки і починають з великої букви.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставлять двокрапку.

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними ставлять кому й тире. Але якщо в прямій мові є знак питання чи знак оклику, то кому не ставлять. Слова автора починаються з малої букви.

Схематично це можна зобразити так:

1. **А:** «П».

А: «П!»

А: «П?»

2. «П», — **а.**

«П!» — **а.**

«П?» — **а.**

524. Прочитайте речення. Пряму мову промовляйте трохи повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Між словами автора і прямою мовою робіть паузу.

1. Раз мені казала мати: «Можеш мов багато знати, кожну мову шанувати, та одну із мов усіх щоб у серці ти зберіг» (*М. Хоросницька*). 2. «Ой, яка чудова українська мова!» — захоплено писав поет Олександр Підсуха. 3. Дмитро Білоус висловився про мову так: «Ти наше диво калинове, кохана материнська мова!» 4. «Той лиш пошани достоїн, хто мову шанує свою», — підкреслював Володимир Сосюра (*З журналу*).

525. Перебудуйте складні речення на речення з прямою мовою і словами автора. Слова автора у перших двох реченнях ставте перед прямою мовою, а в останніх двох — після неї. Запишіть, правильно вживаючи розділові знаки.

1. Учителька щоразу нагадує нам, щоб ми читали якомога більше книг. 2. Учитель праці загадав хлопцям, щоб на наступний урок вони принесли із собою лобзики. 3. Класна керівниця попередила нас, щоб ми були уважні, коли переходимо дорогу чи вулицю. 4. Я запитав товариша, чи він піде на річку ловити рибу.

Щоденник

Запис п'ятдесят другий (Олесів)

Наталка підсунула до мене свій зошит. У ньому було написано дві пари речень:

Усе зеленіло: луг, поле, ліс. Сестра сказала: «Як гарно!»

Луг, поле, ліс — усе зеленіло. «Як гарно!» — сказала сестра.

— Що це? — запитав я.

— Подивися, як тут ставлять двокрапку й тире, — відповіла Наталка.

І я здогадався:

— Двокрапку й тире при прямій мові ставлять так, як і при узагальнювальних словах.

526. Розкажіть докладно, про що ж здогадався Олень.

527. Прочитайте. Розбийте текст на речення. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки. Де треба, замініть малу букву на велику.

Випрала мати сорочку і каже малому Яшкові неси синку повісь на сонці, хай сохне вернувся через хвилину Яшко в хату з сорочкою чому ж ти не повісив питає мати не дістав до сонця відповів Яшко (*Нар. творчість*).

528. Попрацюйте у групі. Запишіть у формі прямої мови зі словами автора вашу ранкову розмову з мамою, татом чи з ким-небудь із близьких. Представте результати своєї праці.

§ 76. Діалог

529. Виразно прочитайте уривок з народної казки. Хто бере участь у розмові?

- Здорова була, Лисичко-сестричко!
- Здоров, Вовчику-братику!
- А де це ти взяла Бичка-третячка та саночки?
- От, де ж там? Бичка заробила, саночки зробила та й їду.
- Ну то підвези ж і мене!

Розмову двох або більше осіб називають **діалогом**. Слова кожної особи в діалозі пишуть з нового рядка. Перед ними ставлять тире.

Якщо є слова автора, то ставлять ті самі знаки, що й при прямій мові (але без лапок).

530. Перепишіть діалог. Поставте потрібні розділові знаки.

Зустріла черепаха орла та й каже
 Навчи мене літати
 Навчу погодився орел
 Узав черепаху вилетів з нею високо й питає

Уже привчилася
 Уже відповідає черепаха
 То пускаю мовив орел
 Упала черепаха на землю. Орел підлетів до неї й запитує
 То як було летіти
 А черепаха каже
 Летіти легко але сідати важко (*Нар. творчість*).

- 531.** Запишіть у формі діалогу частину розмови зі своїм другом чи подругою по дорозі додому. Розмова може стосуватися будь-чого: того, що було на уроках; того, що думаєте робити після уроків; чи того, що ви бачите навколо себе.

Щоденник

Запис п'ятдесят третій (Галинчин)

У мене є подруга в Криму, в Джанкої. Ми з нею листуємося. Ось мій останній лист.

Дорога Олю!

Учора я одержала від тебе листа. Дуже дякую за нього. Мені було приємно дізнатися про твої успіхи в навчанні.

Скоро кінець першого семестру. Сподіваюсь, що й у мене будуть гарні оцінки.

Ти пишеш, що ви готуєте вечір поезії. А ми зараз проводимо репетиції п'єси Олександра Олеся «Микита Кожум'яка». На Новий рік будемо ставити. Я гратиму в ній Дівчинку. Ролі Князя, Княгині, Микити, Діда будуть виконувати старшокласники.

На канікулах наш клас збирається на екскурсію по історичних місцях району. Про свої враження розповім у наступному листі.

До побачення

Галя

- 532.** Прочитайте Галинчин запис. Напишіть лист до друга чи подруги. У ньому розкажіть про своє навчання, уподобання, плани, цікаві справи.

533. 1. Прочитайте вірш. Між ким тут відбувається розмова?

Тріпоче серце спійманої птиці,
В руках моїх не чує доброти.
— Я дам тобі водиці і пшениці,
Моя пташино, тільки не тремти!
— Хіба потоки загубили воду,
Хіба в полях уже зерна нема?!
Пусти мене, мій хлопче, на свободу,
А все, що треба, я знайду сама.
— Я ж лагідно тебе тримаю, пташко,
В своїх руках легеньких, як вітрець.
Хіба неволя це? Хіба це важко,—
Від мене взяти кілька зеренець?
— Пусти мене! Мені, дитино мила,
Дорожча воля, ніж зерно твоє!
Страшна, хоч навіть лагідна, та сила,
Яка розкрити крилець не дає!
— Лети! Співай у небі гомінкому.
Хоч і маленький, зрозумів я все.
Моя рука ніколи і нікому
Ні кривди, ні біди не принесе!

Д. Павличко

2. Випишіть з вірша по одному такі речення: 1) питальне неокличне; 2) питальне окличне; 3) спонукальне; 4) з однорідними членами; 5) зі звертанням; 6) складне.

534. Прочитайте уважно текст і перекажіть його своїми словами. Переказ запишіть.

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тіннями. У небі сялилися зірки й виблискували в темній, як криця**, воді. На березі озера, у траві, лежали Грицько і Яків, коло них валялися розкидані по траві книжки...

— Якове!.. Про що ти думаєш? — спитав Грицько.

— Ось глянь сюди! — промовив Яків, дивлячись на небо. — Он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну, а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука!.. — Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а у великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату (С. Васильченко).

Запитання для самоперевірки

1. Що таке текст? У яких стилях він може бути написаний?
2. Чим речення відрізняються від тексту і від словосполучення?
3. Чи є відмінність між спонукальним і окличним реченням?
4. Навколо яких членів об'єднуються всі інші члени речення?
5. Які члени речення відповідають на питання *як?* та *який?* (*яка? яке? які?*)?
6. Яка різниця між простим реченням з однорідними присудками і складним реченням? Чи однаково в таких реченнях ставимо коми?
7. У чому подібність в оформленні на письмі речень з узагальнювальними словами і прямої мови зі словами автора?
8. Що таке звертання?
9. Іменник у формі якого відмінка є ознакою звертання?

10. Чим різняться пряма мова і діалог? Чим вони подібні?
11. Коли перед сполучником *і* ставимо кому?
12. Якщо у реченні є загальньювальне слово, а після нього — три однорідні члени речення, які не поєднані за допомогою сполучників, то які розділові знаки ви поставите?

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

Тести

I рівень

1. «У реченні обов'язково мають бути підмет і присудок». ТАК чи НІ?
2. У реченні *Була в батька розумна дочка* виділене слово є:
  - А підметом;
  - Б присудком;
  - В додатком;
  - Г означенням.
3. Яка з поданих груп слів належить до синтаксичних центрів?
  - А Ведмідь і вовк.
  - Б Для перемоги.
  - В Холодна ніч.
  - Г Яблуко дозріло.
4. У реченні *Старий сивий гном поселився в підвалі* означення виражені:
  - А займенниками;
  - Б іменниками;
  - В прислівниками;
  - Г прикметниками.

II рівень

1. Установіть відповідність між реченнями та їхніми характеристиками.
  - А Який вовк не любить поласувати овечкою?
  - Б Ці хижаки завдають фермам великих збитків!
  - В Учені виготовили спеціальний препарат зі смаком перцю для змащування овець.
  - Г Нехай тепер вовк спробує поласувати такою «смачною» вівцею!
  - 1 Непоширене, розповідне, неокличне.
  - 2 Поширене, питальне, неокличне.
  - 3 Поширене, розповідне, неокличне.
  - 4 Поширене, спонукальне, окличне.
  - 5 Поширене, розповідне, окличне.
2. Виберіть речення, у якому є звертання (деякі розділові знаки пропущено).
  - А На тобі Даниле що мені не миле.
  - Б Краще нині горобець, ніж завтра голубець.
  - В Молоде орля, та вище від старого літає.
  - Г Хто питає, той не блудить.
3. Укажіть речення, в якому є однорідні члени.
  - А Мудрим ніхто не родився, а навчився.
  - Б Старого горобця на полові не обдуриш.
  - В За одного вченого дають десять невчених.
  - Г Навпростець тільки ворони літають.
4. Виберіть речення, у якому правильно розставлені розділові знаки.
  - А Усе: в очах юнацьких голубіло, долини, гори, береги круті.
  - Б Усе в очах юнацьких голубіло, долини, гори, береги круті.
  - В Усе в очах юнацьких голубіло: долини, гори, береги круті.
  - Г Усе в очах юнацьких голубіло — долини, гори, береги круті.

III рівень

1. Виберіть речення з прямою мовою, яке відповідає схемі:

«П, — а, — п».

А «Беріть заступи, — каже батько, — підемо копати поле».

Б «Для чого ми копаємо?» — питають сини.

В «Бачите гору?» — запитує батько.

Г «У цій горі — Золоте Зернятко Істини», — додав він.

2. Визначте характерну ознаку складного речення.

А Має кілька другорядних членів речення.

Б Має кілька синтаксичних центрів.

В Має ускладнювальні елементи.

Г Складається з головних і другорядних членів речення.

3. Виберіть речення, у якому правильно розставлені розділові знаки.

А Чи не бачили ви дядьку, тут буланого коня?

Б Як відомо, татарське зілля використовують в медицині здавна.

В Кожна гілка колихнулася і кожна пташка вже співа.

Г Тепле, та легке повітря вже хилить до спокою.

4. Установіть відповідність між виділеним словом у реченні та способом його вираження:

А Підмет.

Б Присудок.

В Додаток.

Г Обставина.

1 Сонце дівчинка малює.

2 Перед хатою росли маки.

3 Мова — це наша душа.

4 Його недавно зламала буря.

5 На обличчі засяяла щира посмішка.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО у 5-му класі

535. 1. Повторіть §§ 3–4. Складіть речення з поданими групами слів. Розташуйте речення так, щоб вийшов текст. Дайте йому заголовок і запишіть.

1. Пісня, нескінченний, радісний, згори, полилась, і. 2. Сонце, земля, проміння, весняний, теплий, залило. 3. Люди, її, раділи, слухали, й. 4. Жайворонок, подих, весна, маленький, лагідний, відчув, в небо, високо, піднявся, і.

2. До якого стилю належить складений вами текст?

536. 1. Повторіть §§ 57–60. Прочитайте вірш із потрібною інтонацією та паузами.

Аж гнеться калина від співу дзвінкого!
 Це хто там співає? Не видно нікого.
 Погляньте пильніш у калину рясну:
 Ото соловейко стрічає весну.
 Щебече, витьохкує, срібно сміється.
 І де стільки сили у нього береться?!
 Такий же маленький, а як він співає —
 Немовби до нас промовляє слова.

М. Познанська

2. Знайдіть питальні, спонукальні та окличні речення.

537. Повторіть § 61. Перепишіть речення, виділіть у них головні члени речення. Накресліть схеми цих речень.

1. У мареві тремтіла синя далечінь (А. Головка). 2. Понад веселими лугами стежка в'ється польова (М. Рильський). 3. Широко

й могутньо котить весною хвилі Дніпро (*В. Собко*). 4. Пишається над водою червона калина (*Т. Шевченко*). 5. Ліс шепоче зеленими кронами (*В. Лучук*).

538. 1. Повторіть §§ 61–65. Перепишіть вірш, виділіть усі члени речення.

Всміхнулось сонце весело
в небесній далині.
Як радісно на все село
виспівують півні.

В зелено-жовтій повені
замріялись луги.
В гайочку, в улоговині,
зібрався ряст в круги.

Де шумами весінніми
шумить беріз краса,
вп'ялись очима синіми
фіалки в небеса.

В. Шевчук

2. Попрацюйте у групі. Складіть п'ять речень про весну і розберіть їх за членами речення. Зачитайте свої мінітвори.

539*. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Барвінок цвів і зеленів слався розстилався (*Т. Шевченко*).
2. Навколо ллються пахоці лелій левкоїв рожі та м'яти (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Сонце світить золотить і гору і ліси і долину (*Панас Мирний*).
4. Лози кручі ліс усе блищить і сяє на сонці (*О. Довженко*).
5. Ми садили ліс у полі і дубочки і тополі і осику і ліщину і червону горобину (*М. Стельмах*).
6. Працею людина і сильна і красива (*О. Гончар*).

540*. Повторіть § 70. Два прості речення об'єднайте в одне, використовуючи сполучник *і*. Утворені речення запишіть, підкресліть у них головні члени. Поставте, де треба, коми.

1. Дівчина звела великі очі. Вона довго вдивлялась в сріблясту далечінь (С. Васильченко). 2. Вітер віє. Цвіте блакить (А. Малишко). 3. Загриміло. Полегшено зітхнув степ (О. Гончар). 4. Над обрієм дотліла сонячна заграва. Згасла (Григор Тютюнник).

541. Відновіть прислів'я: до поданого в першій частині початку доберіть з другої частини його закінчення. Прислів'я запишіть, головні члени речення підкресліть, між частинами складного речення поставте коми.

I. 1. Кожна робота легка... 2. Праця людину годує... 3. Що сьогодні маєш зробити... 4. Як будеш вперто працювати... 5. Звикай до праці змолоду...

II. 1. ... не відкладай на завтра. 2. ...не будеш знати на старість голоду. 3. ... коли її охоче робиш. 4. ... то прийде сама доля до хати. 5. ... а лінь марнує.

Щоденник

Запис п'ятдесят четвертий (Оленчин)

Закінчилися уроки, але додому йти не хотілося. Надворі було так гарно, світло, радісно.

Гріло сонце, повівав теплий вітерець. Пробивалась із землі й зеленіла довкола молода травичка.

І ми вдвох із Марійкою пішли в парк над річкою. Там ростуть різні дерева: верби, і клени, і берези, і дуби.

— Оленко, подивися вгору, — каже до мене Марійка.

Я підвела очі. На деревах щойно розпустилися листочки, і крізь ніжну прозелень проглядало голубе небо. Мовби хтось вигаптував по ньому узори чи вкрив його тонким мереживом.

- 542.** 1. Запишіть Оленчину розповідь під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Виправте помилки.
2. Розгляньте малюнок. Опишіть свої враження від перших листочків на деревах. Зробити це вам допоможе не тільки Оленчина розповідь, а й поданий вірш про весну.

Ходив я сьогодні стрічати весну.
 Зустрілась вона за рікою —
 Квітчала серпанком блакитним сосну
 І сіяла ряст під вербою,
 З тонкого проміння віночки плела
 Медунці і пшінці дрібненькій,
 А проліскам вміло із синь-джерела
 Зіткала пелюстки синенькі...

П. Василенко

- 543.** Повторіть §§ 76. Розмову запишіть у формі діалогу. Поставте всі потрібні розділові знаки. Виділіть звертання.

Після обіду Юхим стає ще балакучішим. Про що ж тобі на завтра урок задали питає він сина чи дочку і гладить чуб або кіски. Про перпетуум-мобіле тату. А що ж то воно таке. Вічний двигун тату. Хіба є такий двигун замислюється Юхим. Немає тату.

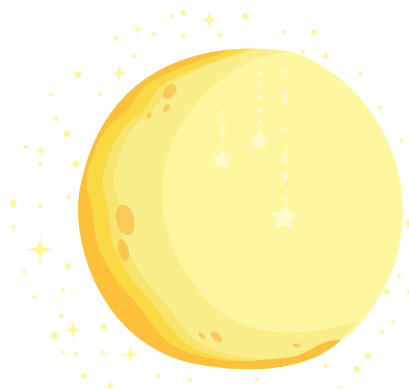
Правильно. Нічого вічного немає. А ви тату озивається малий Колько. Юхим сміється й каже. А я синочку вічний. Хто працює той вічний двигун (За Григором Тютюнником).

- 544. 1.** Повторіть §§ 13–15. Прочитайте виразно. Назвіть слова, ужиті в переносному значенні. Чиї дії автор приписує природі?

Місяць уповні

Вибіг місяць з-за діброви,
погубив на вітрі брови,
заховав за спину руки,
ходить лисий, без перуки.
Смуток зорям невимовний:
ой, який тепер він повний!
А як був молодиком,
був худесеньким серпком.

Л. Костенко

- 2.** Знайдіть у цьому вірші багатозначні слова. Складіть з ними словосполучення, щоб показати різні значення багатозначних слів.

- 545.** Повторіть §§ 16–18. Зі словосполучень випишіть спочатку всі омоніми, потім синоніми й нарешті антоніми. Хто більше знайде цих слів?

Світле небо; сонячний день; рідкі хмаринки; сріблясті легкі баранці; прикрашати землю; вбирати в квіти; ніжні пуп'янки; важкі кетяги; білі китиці акацій; лава кущів; густі зарості; розпукли бруньки; рясний цвіт; теплі кольори; вбирати очима; буяння барв; дерев'яна лава; холодна ніч.

- 546.** Змініть текст, написаний у науковому стилі, на художній. Для цього можете використовувати також слова й словосполучення з попередньої справи. Дайте заголовок своїй розповіді.

Що таке цвітіння? Це поява сформованої й притаманної певній рослині квітки. Різні рослини цвітуть по-різному і в різний час. Першими з настанням весняного тепла зацвітають підсніжники, сон-трава, підбіл, медунки, горицвіт, ряс. А на ліщині, волоському горісі, вільсі розкриваються різнобарвні сережки.

Листки у всіх згаданих рослин з'являються пізніше. Яблуня, груша, береза цвітуть одночасно з появою листків.

547. Повторіть § 19. Хто більше пригадає споріднених слів з коренем *-лет-* (*летіти, літати* тощо)? Запишіть ці слова. Які чергування звуків відбуваються в корені?

548. Повторіть § 24. Розберіть слова за будовою. Чому в деяких із них подвоюються букви, ставиться апостроф, відбувається спрощення приголосного, перед *-ський* немає м'якого знака?

Беззбройний, піддубник, перемінний, без'язикий, роз'яснений, з'їжджений, проїзний, перехресний, усний, кінський, волинський.

549. 1. Випишіть підряд у колонку тільки ті слова, у яких перший звук твориться без дрижання голосових зв'язок.

Зелень, кріп, довго, час, спереду, горобець, цвірінькає, багато, шістдесят, туманність, мряка, луг, покіс, роса, хвоя.

2. З останніх букв виписаних вами слів складете слово, пропущене в прислів'ї: «*Без діла ... сила*». Запишіть прислів'я повністю.

Щоденник

Запис п'ятдесят п'ятий (Марійчин)

Мій тато шофер. Його руки завжди трохи пахнуть бензином. Він їздить на вантажній машині польовими дорогами й завжди мусить міцно тримати кермо. Тому руки в нього сильні. Він легко піднімає мене аж до стелі.

Але часом татові потрібна моя допомога. Ось недавно він попросив мене:

— Доню, приший мені до сорочки гудзика, бо голка така маленька, що мені її важко втримати в пальцях.

550. Прочитайте Марійчин опис. Складіть невеличкий твір про руки близької вам людини.

551. 1. Запишіть буквами подані в звуковому записі слова. Розставте їх строго за алфавітом (спочатку це зробіть на чернетці).

[гайі], [йе́гер]**, [згра́йі], [дз'об], [дже^нре^ло], [хл'упати], [йасніти], [кри^ста́л'], [йа́сен], [йе^ндна́йе], [га́разд], [йіда́л'н'а], [боршч], [втрéт'е], [вт'агті́с'], [самото́йу], [зйасо́ваний], [злам], [снар'а́д], [вйа́л'іс'т'].

2. З останніх звуків (не букв!), вимовлених підряд, утворіть п'ять слів (три іменники, прикметник і сполучник) — продовження вислову видатного педагога В. Сухомлинського: «У праці — ...». Запишіть вислів повністю.

І.Ю. Рєпін. *Запорозжці пишуть лист турецькому султану*

552. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Виправте помилки.

Історик козацтва Дмитро Іванович Яворницький, як відомо, був земляком великого художника Іллі Юхимовича Рєпіна. Обидва вони народилися й вирости на Харківщині. Але вперше

зустрілися в Петербурзі 1887 року. Тут щороку святкували річницю народин Тараса Шевченка, на яку збиралось українське земляцтво. Святкували річницю й цього року. Коли Дмитро Іванович прибув на вечірку, Репін, побачивши молодого історика, підійшов, і вони міцно потиснули один одному руки. Потім сіли поряд, і між ними зав'язалась щира й невимущена розмова. Говорили про Україну, Запорізьку Січ, розпитували один одного, хто над чим працює. Репін сказав Яворницькому, що надумав намалювати запорожців, які пишуть глузливого листа турецькому султанові (*І. Шаповал*).

- 553.** 1. Повторіть §§ 32–34. Поділіть слова на склади й поставте в них наголос. Випишіть підряд у три колонки слова з наголосом: 1) на першому складі; 2) на другому складі; 3) на третьому складі.

Ізвечора, ланцюжок, травень, аромат, могутній, мальовничий, озеро, йоржик, ущільнений, розкряти, апельсин, європесць.

2. З перших букв складіть другу частину прислів'я: «*Хто знання має, ...*». Запишіть прислів'я повністю.

- 554.** 1. Повторіть §§ 35, 36. Запишіть під диктовку речення.

1. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних (*Т. Шевченко*). 2. Круті гори зеленіли проти сонця привітно й весело (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Від тепла, від пісні голосної молодіє на очах земля (*Л. Дмитренко*). 4. Зозулі кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба (*О. Гончар*). 5. Медами червень спілий пахне (*М. Стельмах*). 6. Ватага суне витязів удатних з богатирем прегарним на чолі (*І. Кочерга*).

2. Написане уважно звірте з надрукованим. Букви, що позначають ненаголошені [e], [u], [o], підкресліть. Поясніть, як треба перевіряти їхнє написання.

- 555.** 1. Повторіть §§ 38–40. Перепишіть словосполучення, вставляючи пропущені букви.

1. Запоб..гти біді; зл..мити опір; язика зл..маєш; знем..гати на спрагу; зг..няти злість.

2. Бер..гти як зіницю ока; збер..гати таємницю; зач..пати струни серця; п..кти раків; доп..кти до живого; чужими руками жар загр..бати; зам..тати сліди.

3. Зб..ратися з думками; толку не доб..реш; доб..рати смаку; завм..рати серцем; обт..рати піт з чола.

4. На ч..льному місці; іти в пох..д; г..дний подиву; ч..стий як сльоза; г..рка правда; щ..ра людина.

2. Поясніть лексичне значення поданих словосполучень.

556. Спишіть речення, виділені слова замініть одним словом. Поясніть правопис використаних вами слів.

1. Тепер немає людей, які виготовляють дьоготь. 2. Закінчили формувати склад команди. 3. Закінчив сипати до купи зерно в засік. 4. Листя стало зовсім в'яле. 5. Ніч без сну. 6. Небо без хмар. 7. Людина, яка ні про що не турбується. 8. Тренер поставив на потрібні місця гравців.

557*. Повторіть §§ 45–48. Перепишіть вірш. Слова, подані в звуковому записі, напишіть буквами. Поясніть уживання м'якого знака.

У моєї [вс'м'іхне^ннойі] [дбн'ки] зовсім ще [мал'ус'ін'к'і] [долбн'ки]. Навіть [прбм'ін'] [сбн'ачний] у [жмбн'ц'і] не вдається втримати [олбн'ц'і]. [ц'в'ір'ін'чйт'] горобчик на [бе^різ'ц'і]: «Доки ти лежатимеш в [колій'ц'і]? Виростає, на [н'іже^нки] [п'ідвбд'с'а], [доган'ай] меткий [прм'ін'чик] [сбн'ц'а]».

558. Переставляючи місцями слова, переробіть розповідь на вірш. Наголошені й ненаголошені склади повинні чергуватися так: у непарних рядках **ВАВАВАВА**, у парних **ВАВАВАВ**. Римуються перший і третій, другий і четвертий рядки.

В нас в саду, на калині, навесні тут щороку, мов дзвіночки, розливаються солов'їні пісні.

Я рано-рано прокинувся, у садочок я вийду, стану під калинонькою, вивчу пісню солов'я.

Буду і я так співати, бо і в мене є голос. Мама скаже: «У хаті в нас є своє солов'ятко» (За М. Познанською).

559*. Повторіть §§ 49–52. Запишіть слова в три колонки: 1) з апострофом; 2) з подвоєнням букв; 3) без апострофа і без подвоєння.

1. Запоріж..я, Придністров..я, Підзамч..я, затиш..я, здоров..я, щаст..я, сім..я, стат..я, лист..я, довір..я, знан..я, передміст..я.

2. Любов..ю, чест..ю, стал..ю, мід..ю, радіст..ю, матір..ю, скатерт..ю, тін..ю, верф..ю.

Щоденник

Запис п'ятдесят шостий (Сашків)

Ось скоро і кінець навчанню. Через кілька днів канікули. Відпочинок.

Але це не означає, що ми нічого не будемо робити. Навпаки...

Андрійко працюватиме з татом у полі. Оленка, Наталка й Галинка допомагатимуть своїм мамам поратися на городі: поливати землю, виривати бур'ян, збирати полуниці. Петрик буде будувати човен. Марійка вирощуватиме квіти. Ми з Оле-сем зробимо гарну загорожу коло джерела.

Ми всі доглядатимемо наші черешеньки, ходитимемо в ліс, купатимемося в річці. І, звичайно, читатимемо книжки. А їх є стільки гарних, що читав би й читав...

Одним словом, літо проведемо так, щоб було що згадати і чим похвалитися.

560. 1. Прочитайте Сашкові міркування.

2. Повторіть § 56. Складіть невеличку розповідь про те, що ви будете робити влітку. При цьому дотримуйтесь правил чергування *y–в*, *i–й*.

561. Перепишіть, замінюючи виділені сполучення слів одним словом. Поясніть зміни приголосних у використаних вами словах.

1. Людина, яка робить усе так, як велить честь. 2. Звістка, яка приносить радість. 3. Квиток для проїзду. 4. Гуртожиток для студентів. 5. Квітка, яка виділяє приємний запах. 6. Робота, яку виконують руками. 7. Світло від сонця. 8. Рослина з квіткою, подібною до сонця. 9. Стосунки такі, які мають бути між товаришами. 10. Район із центром у місті Острог.

562. Запишіть вірш під диктовку. Перевірте за надрукованим, чи ви все правильно написали.

А що таке канікули?
Це — літні дні барвисті,
це час, коли нам ніколи
хоча б на мить присісти...
Це час у річці хлюпатись,
підсмажувати спини
і зранку в лузі слухати
тонку струну бджолину...
Це час, коли за друзями
ми скучим — як ніколи,
і нам страшенно схочеться
скоріше знов до школи!

А. Костецький

Запитання для самоперевірки

1. Як визначити члени речення і в якій послідовності?
2. Які розділові знаки ставлять при однорідних членах речення?
3. Які є типи слів за значенням?
4. На які частини ділиться слово? У якій послідовності їх треба визначати?
5. Які пари голосних звуків не завжди чітко розрізняють на слух? Чому?
6. Які є групи приголосних звуків? Скільки їх?
7. Як залежить правопис приголосних від особливостей їхнього творення?
8. Як в українській мові досягають милозвучності?
9. Від якого члена речення переважно залежить означення, а від якого — обставина?
10. Якими членами речення виступають звертання і вставні слова?
11. Яких груп слів у мові є більше — синонімів чи антонімів?
12. Як позначаються м'які приголосні на письмі?

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 5-му КЛАСІ

Тести

І рівень

1. «Узагальнювальне слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні члени». ТАК чи НІ?
2. Яке з речень є складним?
  - А У майбутньому вам не потрібна буде парасолька.
  - Б Ви натиснете кнопку — і магнітне поле захистить вас від дощу.
  - В Таке відштовхувальне поле поки що ніхто не може створити.
  - Г Але суперпарасолька зі спеціальної водонепроникної тканини уже є.
3. Яке слово є однозначним?
  - А Листок.
  - Б Болото.
  - В Кипарис.
  - Г Море.
4. У якому рядку всі слова пишемо з подвоєнням?
  - А Хвилин..ий, угід..я, стат..я.
  - Б Щаст..я, юн..ат, ніс..я.
  - В Об..итий, шос..е, зран..я.
  - Г Сіл..ю, іл..юмінатор, навман..я.

ІІ рівень

1. Установіть відповідність між характеристикою та реченням.

<p>А Двоскладне поширене.</p> <p>Б Двоскладне непоширене.</p> <p>В Однокладне поширене.</p> <p>Г Складне.</p>	<p>1 Пересідаймо на сонячний велосипед.</p> <p>2 Ви можете засумніватися.</p> <p>3 Такий велосипед створив канадський винахідник.</p> <p>4 Уявляєте?</p> <p>5 Педалі крутити не треба — їх рухають сонячні промені.</p>
---	--

2. У якому реченні є означення?
  - А** Мандрівка закінчилася для всіх несподівано.
  - Б** Небо затягнуло важкими хмарами.
  - В** Раптом сильно гримнув грім.
  - Г** Усі налаштувалися на зливу.

3. Укажіть рядок, у якому всі слова є синонімічними до слова *ретельний*.
  - А.** Поважний, солідний, статечний.
  - Б** Старанний, сумлінний, пильний.
  - В** Тихий, смирний, сумирний.
  - Г** Сором'язливий, душевний, похвальний.

4. У якому рядку в словах однакова кількість букв і звуків?
  - А** Сузір'я, небесний, верба.
  - Б** Зоря, єдність, юнь.
  - В** Місяць, зорепад, хлопець.
  - Г** Зоряниця, блакить, левада.

III рівень

1. Виберіть рядок, у якому відбувається чергування е // і:
  - А Чекати, вечоріти, вигребти, замести.
  - Б Викоренити, женити, пекти, вітер.
  - В Дерево, шептати, зберегти, спостерегти.
  - Г Борсук, витерти, стелити, завмер.

2. Визначте рядок, у якому немає помилок у правописі слів.
  - А Прекраса, прегарно, престарий, прибережний.
  - Б Проїздний, нещасний, кістлявий, контрастний.
  - В Віддаль, старанний, наллю, письменик.
  - Г Зачиняти, чернетка, пшениця, тривога.

3. Укажіть варіант, у якому правильно встановлено відповідність між набором слів та групою за значенням.
  - А *Дизайн-студія, навігатор* — багатозначні слова;
  - Б *Запросив — вигнав* — антоніми;
  - В *Три яблука — три на тертці* — синоніми;
  - Г *Відвертий, щирий* — омоніми.

4. Установіть відповідність (розділові знаки пропущено).

<p>А Звертання.</p> <p>Б Вставне слово.</p> <p>В Однорідні присудки.</p> <p>Г Однорідні обставини.</p>	<p>1 На снігу завжди добре видно сліди звірів і птахів.</p> <p>2 Шановні слідопити а ви умієте їх читати?</p> <p>3 Сліди можуть розповісти і підказати дуже багато.</p> <p>4 Щоправда прочитати правильно не так легко.</p> <p>5 Цієї науки треба вчитися довго і наполегливо.</p>
--	--

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

§ 77. Тема та основна думка ВИСЛОВЛЮВАННЯ

563. Прочитайте текст. Про що йде мова в ньому? Як реагує Пеньок щоразу на різні повідомлення? Чи пов'язаний якимсь чином опис його поведінки з основною думкою твору? Визначте тему та основну думку висловлювання.

Байдужий пеньок

Стоїть у лісі старий-престарий Пеньок. Мохом обріс, гріється на сонечку.

Поселився під Пеньком Їжак. Клопочеться собі в нірці, а Пеньок мружиться, крекче, гріється на сонечку.

— Будемо з тобою дружно жити, добре? — питає раз його Їжак.

— Добре, — відповідає байдужо Пеньок. Він замружив очі, позіхнув і гріється собі на сонечку.

По другий бік під Пеньком поселилася Гадюка.

— Будемо з тобою дружно жити, добре? — питає раз вона.

— Добре, — відповідає байдужо Пеньок. Він замружив очі, позіхнув і гріється на сонечку.

Та ось якось Їжак побачив, що поруч із ним живе Гадюка. Напав на неї і в кривавій сутичці переміг. Виповз, ліг на Пеньок. Відпочиває.

— Що це у вас там за шум був? — питає Пеньок.

— Це я Гадюку вбив, — відповідає Їжак.

— Добре, — каже байдужо Пеньок. Він замружив очі, позіхнув і гріється собі на сонечку (В. Сухомлинський).

Твори пишуть на ту чи іншу тему і в них вкладають певну ідею.

Тема — це те, про що розповідають у творі. Темою твору можуть бути різні стосунки між людьми, поведінка людей у певних умовах, інтерес людини до навколишнього світу, ставлення людей до природи, життя якихось верств населення, історична подія тощо.

У творі, крім основної, можуть порушувати ще й дрібніші, побічні теми. Вони, проте, мають бути підпорядковані основній темі, впливати з неї.

Ідея — це основна думка, яку автор хоче донести до читача. Це може бути думка про те, що в житті треба бути справедливим, шанувати в собі людську гідність, не треба принижувати інших людей, не бути байдужим до того, що діється навколо, тощо.

Тема — це зображення, змалювання чогось, якихось дій тощо.

Ідея — це засудження, викриття, схвалення, возвеличення певних якостей, рис тощо.

§ 78. Структура тексту: вступ, основна частина, кінцівка

564. Розташуйте абзаци у правильній послідовності: 1) вступ; 2) основна частина; 3) кінцівка. Визначте ключові слова та фрази. Усно перекажіть тексти повністю.

I.

Ляльки-модниці

1. Сімсот років тому королі Франції надсилали іншим європейським володарям маленькі глиняні манекени, одягнуті за останнім словом моди того часу. Цими ляльками діти не гралися, бо вони були дуже дорогі.

2. У тебе також є ляльки, одягнуті в сучасний одяг? Можливо, ти шиєш якісь дрібнички, щоб прикрасити свою іграшку? Тепер ти будеш знати, звідки взялась така традиція.

3. Колись не було телебачення, інтернету чи модних журналів. Тому єдиними посланцями моди були... ляльки.

4. В Україні теж здавна робили ляльки. Найчастіше це були ляльки-мотанки. Вони могли бути родинними оберегами або ж ними гралися діти. Деякі з цих ляльок були своєрідним витвором мистецтва, бо їх оздоблювали вишивкою, бісером, мереживом.

II.

Мурахи-довгожителі

1. Якщо побачиш у лісі мурашник, згадай, що його жителі захищають від шкідників дерева у районі 500–600 метрів!

2. Кожна мураха має свої обов'язки. Робочі мурашки знаходять поживу і несуть її додому. Мурахи-охоронці охороняють мурашник від чужинців. А ще є у мурашнику цариця, вона живе найдовше — 12 років. Звичайні мурашки живуть приблизно 7 років — це дуже довго порівняно з іншими комахами.

3. Серед своїх родичів-комах мурахи мають заслужену славу довгожителів. Правда, не тільки цим вони прославилися у світі природи.

§ 79. Абзац

- 565. 1.** Прочитайте текст. Скільки разів ви, уявляючи те, про що йдеться в ньому, переключали свою увагу з однієї уявної картини на іншу? Скільки окремих малюнків треба було б зробити, щоб проілюструвати цей текст? Як автор передав висновок зі сказаного? Який цей висновок?

Краплина води

Був жаркий липневий день. До колодязя під високим дубом наближалася група дітей. Вони поверталися з туристського походу. Їм дуже хотілося пити. І чим ближче був колодязь, тим більше прискорювали вони ходу. А з другого боку до колодязя наближалася бабуся. Вона йшла здалека, дуже втомилася. І бабуся, й ту-

ристи підійшли до колодязя одночасно. На цямрині стояло відро з холодною водою. Діти оточили його й одне за одним пили воду. А бабусю відтіснили. Відійшла бабуся до дуба й зажурено стояла, схилившись на дерево. Коли туристи напилися води й пішли собі, глянула бабуся їм услід і задумливо похитала головою (В. Сухомлинський).

2. Поділіть текст на абзаци та спишіть його.

Абзац — це частина тексту, у якій зображено окрему картину, окрему замальовку, окреме міркування. Абзац становить певну тематичну і змістову єдність. Поділ тексту на абзаци полегшує його сприймання й розуміння.

На письмі абзац позначають невеликим відступом управо з початку його першого рядка, а в усному мовленні — паузою, трохи більшою, ніж та, яку ми робимо між окремими реченнями.

§ 80. Монологічне та діалогічне мовлення

566. Прочитайте два уривки з одного твору. Зверніть увагу на характер висловлювань персонажів. Чим відрізняється мовлення в обох текстах?

I. — Гаврильченко, що було задано додому?

Юрко приречено зводиться.

— Додому... було задано... задачку...

— Ти її розв'язав?

Юрко з відчаєм дивиться на незаймано чисту сторінку в зошиті.

— Розв'язав чи ні? — уже нетерпляче питає вчитель. — Покажи-но свій зошит.

І тут в Юрковій голові виникає неспілива думка. Крихка, як крижинка, надія уникнути кари:

— Я, той... У зошит я не записував... Я в голові...

— Он як!

Густі брови вчителя здивовано піднімаються вгору.

— Серед нас, виявляється, новітній Ейнштейн! — У класі одразу ж виникає тихенький смішок. — Ну, йди до дошки, показуй, як ти її розв'язав.

II.

Зі школи Юрко повертався з двійкою в щоденнику й запискою директора до батьків...

Коли в домі все перемололося та переколотилося; коли мама трохи заспокоїлась, а тато вдесьте заглянув у синів щоденник, мов усе ще сподіваючись, що з двійки виросте хоча б трійка; коли батьки посперечалися ще раз, кому йти до директора школи (тато завжди в таких випадках волів сховатися за мамину спину); коли Юркові було вдесьте сказано, хто він такий і що на нього чекає в майбутньому («Конюшня», — сказав тато. «В'язниця», — поправила мама); коли Юркові наказано було йти спати, «бо від оцих усіх розмов усе одно пугтя ніякого, йому що горохом об стінку» (маміні слова); коли Юрко заліз у ліжку й згорнувся винувато калачиком, мама сказала татові, що вона має до нього серйозну розмову. І хоч батьки вели ту розмову в сусідній кімнаті, Юрко чув майже все, до останнього слова.

Тим більше, що йшлося про нього (З тв. А. Дімарова «Три грані часу»).

Мовлення буває монологічне та діалогічне.

Монологічне мовлення веде одна особа (*монос* грецькою мовою означає *один*). Це може бути розповідь про подію, розмова з самим собою, роздуми героя.

Діалогічне мовлення — це розмова двох і більше осіб.

Окремі висловлювання персонажів називають репліками. У діалогах добре виявляються характери героїв, їхні погляди, рівень інтелектуального розвитку, настроїв.

567. Використовуючи подані вислови, складіть діалог на тему «Зустріч».

Яка приємна несподіванка! Де ти пропадав? Як давно ми не бачилися! Скільки літ, скільки зим! Як поживаєш? Як ся маєш? Я дуже радий... Кого з наших бачив? Перекажи, будь ласка, від мене вітання, привіт... Бувай! Усього найкращого! До побачення!

568. Розмову Зозулі й Дрозда відтворіть у формі діалогу. Запишіть її.

Зозуля прилетіла до чорного Дрозда.

Питає його, чи йому не нудно і що він робить.

Дрізд відказує, що співає.

Зозуля каже, що вона співає частіше від нього, проте їй однаково нудно...

Дрізд каже, що вона ж тільки те й робить, що, підкинувши в чуже гніздо свої яйця, з місця на місце перелітає, співає, п'є та їсть. А він сам годує, береже і вчить своїх дітей, а працю свою полегшує співом (За Г. Сковородою «Зозуля та Дрізд»).

569. Використовуючи подані вислови, складіть у формі діалогу текст розмови в незнайомому вам місці. Текст запишіть.

Пробачте, добродію (добродійко), дозвольте звернутися до Вас... Вибачте, добродію (добродійко), я хочу Вас запитати, як... Даруйте, чи не підказали б Ви мені... Добродію (добродійко), чи не могли б Ви сказати... Пробачте, я не зрозумів. Даруйте, я не почув. Вибачте, що забрав у Вас час. Щиро дякую. Глибоко вдячний. Нема за що.

§ 81. Стилi мовлення

Розрізняємо розмовний, художній і науковий стилі мовлення.

Розмовний стиль властивий усному побутовому мовленню. У ньому переважають прості речення, вживають неповні речення, речення можуть бути не зовсім правильно побудовані, використовують розмовну лексику.

Художній стиль відрізняється образністю. У ньому широко використовують епітети, порівняння, слова у переносному значенні, емоційну лексику. Речення бувають прості й складні, порядок слів прямий і непрямої, часто вживають діалоги.

Науковий стиль обслуговує сферу науки. Мова строго літературна, наявна велика кількість термінів, речення переважно складнопідрядні, виклад логічний, позбавлений емоційності, слова використовують здебільшого у прямому значенні.

- 570. 1.** Прочитайте текст. До якого стилю мовлення можна зарахувати його: до розмовного, художнього чи наукового? Чому ви так вважаєте?

Що таке ощадливість, а що таке скупість?

— Ощадливість — це коли ти нічого не купуєш? — поцікавилась Оленка.

— Не зовсім, — заперечив Сашко. — Нам просто необхідно купувати продукти харчування, одяг, ліки, предмети побуту та гігієни.

— Мені здається, що ощадливість — це коли ти довго збираєш гроші, а потім тратиш їх на щось таке, про що давно мріяв, наприклад, велосипед, — зауважив Іванко.

— Я гадаю, що ощадлива або ж економна людина з повагою ставиться до зароблених грошей і не витрачає їх на якісь дрібниці, — висловила свою думку Тетянка.

— А що ж таке скупість? — не заспокоїлась Оленка (*Із журналу «Джміль»*).

- 2.** Доповніть текст власними міркуваннями про значення слів *ощадливість* та *скупість*.

- 571.** Перепишіть речення. Замість крапок вставте з довідки слова-порівняння, добираючи їх з-поміж поданих.

1. Життя розвиднилось, як ..., пропало горе, наче ... (*Д. Павличко*). 2. З дитячого садка, неначе..., пурхнули дошкільнята (*М. Рильський*). 3. Будь же, дочко, гожа, як ..., весела, як ..., робоча, як ..., а багата, як свята ...! (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Чоловік

і добрий був би, так біда — хитрий, як ... (*І. Котляревський*).
5. Ми стояли, мов ..., бліді (*П. Воронько*).

Довідка. Горобці, лисиця, бджола, рожа, весна, земля, днина, дим, крейда.

572. Фразеологізми — усталені звороти — роблять мову образнішою, емоційнішою. Щоб подані речення звучали так, як у письменників, виділені слова в дужках замініть фразеологізмами, добираючи їх із довідки.

- I.** 1. Не можна так, щоб дитина (нічого не робила). 2. Виявилось, що Іван (усе вміє робити). 3. Микола з Андрієм трудилися (напружено), забувши й про вечерю (З тв. *Ю. Збанацького*). 4. Ні, Катре, ти — моя подруга, і мені дуже боляче буде, коли ти (відстава-тимеш) (*О. Донченко*). 5. Старість білим волоссям припорошила його голову, але він (не переставав працювати). 6. Утома була така сильна, що (перемагала все) (З тв. *М. Коцюбинського*).
- II.** 1. Наука (завжди пригодиться). 2. Усе це (добре запам'ятовує) Порфир, може, й йому знадобиться. 3. Правда нарешті (стала відомою) (З тв. *О. Гончара*). 4. Новина впала (несподівано) (*М. Коцюбинський*). 5. Розтривожений, він до самого ранку (не заснув) (*Петро Панч*). 6. Але ж не можна отак, (раптом)! (*Ю. Яновський*). 7. Лаврін стояв (приголомшений) (*І. Нечуй-Левицький*).
- III.** 1. Я щось таке надумав (незвичайне)! (*Петро Панч*). 2. Він (пішов швидше) (*Панас Мирний*). 3. Тоді, Андрюшко, мабуть, і тобі треба (тікати) (*Петро Панч*). 4. Він (нітрохи) не змінився. 5. Вона (говорить нісенітниці) та обіцяє (неможливе)! (З тв. *Лесі Українки*). 6. Уже й ти наговориш (дурниць) (*І. Нечуй-Левицький*).

Довідка. I. Пасти задніх. Не братися ні за холодну воду. Брати верх над усім. На всі руки майстер. В поті чола. Не згортати рук.

II. На вус мотати. Не склепити очей. Впливати на поверхню. За плечима не носити. Ні живий ні мертвий. Ні сіло ні впало. Як грім з ясного неба.

III. Брати ноги на плечі. Придати ходи в ноги. Дуба смаленого правити. Груші на вербі. Сім мішків гречаної вовни, та ще й усі неповні. Що вам і не снилось. Ні на йоту.

573. Складіть текст із поданих речень, розташувавши їх у потрібній послідовності (так, як це бачить спостерігач, переводячи погляд від неба додолу).

1. А куці мовчать — до низу вітерець не досягає. 2. Ми мовчки лежимо горілиць у високій траві на узліссі, на самому березі озера. 3. Трава теж не поворухнеться. 4. Над нами глибоке незоре небо, на якому не видно ні хмаринки 5. І вода в озері ніби застигла. 6. Тихо шепотять верховіття дерев (*О. Копиленко*).

574. Щоб передати певний настрій або враження, письменники добирають слова, у яких повторюються якісь характерні звуки. Наприклад, Т. Шевченко, відтворюючи безладний шум голосів, повторює звукосполучення *га*: *Гармидер, галас, гам у гай...* Пригадайте й запишіть якомога більше слів, у яких: а) для передачі рипіння були б тільки приголосні *р* і *к* в поєднанні з будь-якими голосними (*крик, кора* тощо); б) для відтворення шелесту повторювалися б звуки *ш* і *с* та не було б звука *р* (*суша, шастає* тощо); в) для передачі гупання було б звукосполучення *уп* (*тупо, супитися* тощо).

§ 82. Типи мовлення

575. 1. Порівняйте два тексти і визначте тип мовлення кожного з них (опис, роздум чи розповідь).

I.

Домашня курка — свійський птах, який є найпоширенішим птахом планети. На 2003 рік у світі нараховували близько 24 мільярди курей. Це приблизно по 4 курки на кожного жителя планети. Людина тривалий час одомашнювала цього птаха. За деякими даними, одомашнення курки відбулося приблизно 8000 років тому.

На сьогодні виведена велика кількість різних порід. У європейському стандарті детально описано 180 порід курей. Розводять їх заради м'яса та яєць, крім того, від них отримують перо і пух.

Кури важать від 1,5 до 5 кг залежно від породи. При цьому півні зазвичай важчі за самок: різниця у вазі може становити до 1 кг. Крім того, існують карликові породи — від 500 г до 1,2 кг.

Півні вирізняються яскравим оперенням, яке особливо виділяється на довгому пишному хвості та шиї. І курка, і півень мають на голові виразно помітну борідку і гребінь, через які відбувається охолодження крові. Переважно гребінь у півня більший, ніж у курки. Розрізняють гребені: листоподібний (з декількома зубцями), трояндоподібний, стручкоподібний (*З енциклопедії*).

II.

Як обрати майбутню професію?

Ви можете швидко відповісти на це запитання: «А нам ще рано думати про свій майбутній фах!» Проте така ваша відповідь

буде неправильною. Сучасні психологи радять задумуватися над своїм призначенням якнайраніше. Вони стверджують: «Вибір професії — це друге народження».

На жаль, багато людей обирає професію випадково, потрапляючи під вплив аргументів друзів або рідних, на зразок: «Це ж так престижно!» «Ти будеш багато заробляти!» От і маємо десятки тисяч випускників і випускниць — юристів, економістів, маркетологів, які нікому не потрібні.

Насправді заробляє найбільше той, хто уміє виконувати свою роботу найкраще. Та й задоволення від виконаної роботи справжній професіонал отримує велике.

Хочеться побажати кожному, щоб ваше улюблене заняття стало вашою професією, і тоді ви будете щасливими людьми. Тому шукайте свій талант, бо він є у всіх, тільки не кожен його вміє знайти. Для цього потрібно спробувати себе в різних видах діяльності: музиці, спорті, живописі, театрі, кераміці, організації виставок, конкурсів тощо. Головне — не зупинитись.

Розповідь

- 576. 1.** Прочитайте уривок із роману Р.-Л. Стівенсона «*Острів скарбів*». Визначте жанр цього тексту. Де перебував герой розповіді і що діялося зі шхуною? Які почуття щоразу охоплювали його? Від чого вони залежали? Щасливо чи нещасливо закінчилася пригода?

До шхуни** вже було менше ста ярдів**, коли знов повіяв вітер і напнув її вітрила. Шхуна повернула на лівий галс** і знову помчала по хвилях, ковзаючи, мов ластівка.

Я був зовсім впав у розпач, але незабаром повеселішав: шхуна зробила коло й посунула бортом просто на мене. Відстань між нами зменшилась удвічі, тоді на дві третини й нарешті на три чверті. Я побачив, як пінилися хвилі під її провою**. З мого маленького човника вона здавалася мені величезною.

Роберт Луїс Стівенсон
(1850–1894)

Раптом я зрозумів, яка небезпека мені загрожує. Часу на роздуми не було: я мусив негайно щось робити, аби врятуватися. Човник мій злетів на гребінь однієї хвилі, коли прова шхуни нахилилася над сусідньою. Бушприт** уже завис над головою в мене. Я схопився на ноги й підстрибнув, зануривши човника у воду. Однією рукою я схопився за край бушприта, а нога моя потрапила між двома линвами**. Я ще не встиг перевести подиху, тримаючись за бушприт, коли знизу почувся легкий удар, і мені стало ясно, що шхуна потопила мого човника і що відступати з «Еспаньйоли» вже нікуди.

2. Зверніть увагу на незнайомі слова. Поясніть, для чого автор використовує стільки професіоналізмів.
3. Уявіть увесь перебіг подій, зв'язок між героєм розповіді та шхуною. Перекажіть текст своїми словами від третьої особи. Малого мандрівника звали Джим Хокінс.

577. Прочитайте уважно текст, звертаючи увагу на окремі деталі. Це розповідь, опис чи роздум?

Щільніше обступили печерні воїни Сиза і повели його в третій грот. То був величезний підземний зал, стеля якого губилася десь високо в темряві. І якщо там, де спали воїни, чулося оглушливе хропіння, то тут панувала абсолютна тиша. І ще... Ось він, той чорний вогонь, про який говорили стражники. Справді, то було дивовижне видовисько, від якого здригнувся Сиз. Посеред залу, на камені, палахкотів червоною смужкою жар, жар такий, як від добрих дров. А от полум'я!.. Воно здіймалося вгору двома чорними крилами, і якщо дивитися на жар, на полум'я, то виростав на очах з вогню хижий чорний ворон, змахував, розвівав крилами, і від жару несло не теплом, а морозним холодом.

Тут же помітив Сиз: під чорним вогнем сидів якийсь маленький згорблений дідище. Весь він заріс, заплутався чорною бородою. Здавалося, сиділа на землі сама борода, і крізь неї, крізь пасама густої бороди дивилися на вогонь маленькі очі. Дідисько щось

таємниче шептав і розтирав попіл на кам'яній плашці**. І тут згори, немовби із самих кам'яних склепінь**, загриміло:

— Нижче голови! Входимо до його могутності руйнівника скель і повелителя підземних громів!

(В. Близнець «Хлопчик і тінь»)

1. Які персонажі тут діють?
2. Де відбувається дія?
3. Що надає розповіді таємничості, казковості?
4. Яке почуття викликає у вас намальована тут картина?
5. Які особливі мовні засоби використано в цій фантастичній розповіді?

§ 83. Жанри мовлення. Допис у газету (зі шкільного життя)

578. Прочитайте розповідь про роботу письменника над твором. Подумайте над тим, чому він по кілька разів переписував свій текст, навіть відкладав «спочивати» вже готовий твір.

Василь Стефаник — відомий український новеліст — перед тим, як написати невеликий твір, заходив до крамниці і вибирав 500 аркушів паперу найкращого сорту. Сам вигляд стосу білих аркушів вводив його в урочистий настрій. Писав великими літерами. Якщо йому щось не подобалося в написаному, переписував усю сторінку наново. Отож, щоб заповнити одну сторінку, Стефаник потребував десяток чи й більше білих листків. Готову новелу він відкладав спочивати на кілька місяців. Віддавав нову новелу в друк тільки тоді, коли через якийсь час перечитував її знову і вона йому подобалася (Із кн. В. Шевчука «Із вершин та низин»).

Майстер і журналіст у своїй праці мають чимало спільного, бо у створенні свого продукту кожен із них проходить однакові етапи.

1. Підготовка. Наприклад, майстер хоче виготовити письмовий стіл. Його мета — змайструвати зручний і гарний стіл для кабінету. Журналіст хоче написати статтю. Його мета — проінформувати читачів про сад коло школи, посаджений учнями (і ним теж) 20 років тому.

Майстер збирає ідеї, вивчає наявні конструкції письмових столів, вибирає зразок, який найбільше подобається, робить креслення — план. Журналіст так само збирає ідеї, пригадує події минулого, придивляється до дерев, обдумує деталі майбутньої статті, складає загальний план.

2. Творення (написання). Майстер починає втілювати свою ідею в життя. Купує матеріали, виготовляє каркас стола.

Журналіст так само починає створювати основний каркас своєї статті. Записує найголовніше, занотовує оригінальні думки. Бере інтерв'ю у випускників, їхніх учителів, учнів. Вибирає найцікавіші уривки.

3. Виправлення (шліфування). Коли основна конструкція готова, майстер починає згладжувати усі кострубаті місця — шліфувати, шпарувати щілини.

Журналіст перечитує написане, переписує невдалі місця, перевіряє сумнівні слова за допомогою словника, позначає суперечливе спеціальними позначками.

4. Презентація створеного. Майстер чіпляє до стола ручки, лакує і виставляє його напоказ.

Журналіст остаточно перевіряє весь текст, уточнює розділові знаки, переписує статтю на чистовик і дає прочитати її остаточний варіант друзям, знайомим. Якщо стаття всім подобається, зауважень немає — передає її редакторові видання.

Отже, процес написання статті має основні етапи.

1. Підготовка. Збираєте ідеї стосовно теми (*про що?*) і мети статті (*для кого? для чого?*). Складаєте загальний план, робите чернеткові записи всіх ідей. Ділитесь своїми думками з друзями, дорослими.

2. Написання. Записуйте на чернетці все, що стосується обраної теми. Пишіть, не зупиняючись, не думаючи про помилки в словах і про розділові знаки. Пишіть у тій послідовності, яку обрали під час планування, сконцентруйте на головній ідеї.

3. Перевірка. Перевіряти себе — найважче, тому намагайтесь уявити, що це писав хтось інший і він попросив вас допомогти грамотно оформити текст. Усі сумнівні місця перевіряйте, радьтеся з друзями і дорослими. Виправляти себе дуже важко, однак цей процес є найважливішим і найвідповідальнішим.

4. Публікація. Перед тим, як переписати на чистовик, ще раз уважно прогляньте написане, перевірте важкі слова за словником і уточніть розділові знаки. Якщо у вас є комп'ютер і принтер — роздрукуйте на окремому аркуші вашу статтю. До неї можна додати ілюстрації, фотографії, зробити відповідне художнє оформлення.

Тепер вашу статтю можна подати в класну або шкільну газету, прочитати на уроці або ж розмістити в блозі чи на сторінці Інтернету.

§ 84. Лист рідним, друзям

579. Прочитайте лист. Зверніть увагу на те, якими словами він починається і закінчується. Пригляньтеся до його мови: вона суха, скута чи сповнена емоцій; усе написано щиро, з душею чи по-казенному; речення тут довгі чи короткі?

Любі тітонько Полі та дядечку Томе!

Я можу-можу-можу ходити! Сьогодні я сама пройшла від ліжка до вікна! А це шість кроків! Боже, як це чудово — знову стати на ноги!

Усі лікарі стояли довкола і всміхалися, а сестри поруч плакали... Пані з сусідньої палати, яка пішла минулого тижня, теж заглядала в двері...

Не знаю, чому вони всі плакали. Мені кортіло співати, кричати, верещати! О-о-о! Подумайте тільки: я можу ходити!..

Кажуть, що невдовзі я поїду додому. Шкода, що я не можу дійти туди пішки. Найпрекрасніше у світі — просто ходити. Ой, яка я рада! Я радію всьому. А найбільше тому, що деякий час я не могла ходити. Інакше б я ніколи не дізналася, яке це щастя — мати здорові ноги. Завтра я пройду вісім кроків.

Поцілуйте всіх за мене.

Поліанна

З кн. Е. Портер «Поліанна»

Зразок надпису на конверті

Адреса відправника, індекс

Марченко Костянтин Вікторович

вул. Лісова, буд. 24

с. Уладівка

Літинського району

Вінницької області

21012

Адреса одержувача, індекс

Савчук Тетяна Миколаївна

просп. Степана Бандери, буд. 32, кв. 9

м. Тернопіль

46008

580. Прочитайте вірш. Чим він, на вашу думку, особливий?

Лист пану Коцькому

(Колишній господар — коту)

Добрідень, Коцький, як ти там?

Чи здогадався, хто це пише?

То Гліб, господар твій колишній,

Прощення просить у кота.

Скажу тобі цілком відверто,

Що я зробив жорстокий крок,

І мав ти з голоду померти

У лісі за короткий строк...

Але дійшли чуткі до мене,

Що дивом вижив ти тоді,

Живеш, як у вершках вареник,

Кругом — лисички молоді.

Усі в тобі вбачають звіра:

Ведмеди, кабани, вовки, —

Ти там у них за рекетира...

З моєї легкої руки!

То я хотів тебе просити,

Щоб ти й мене у ліс забрав,

Ти ж там доглянутий і ситий,

А я вже з голоду охляв...

Мов у в'язниці **Монте-Крісто** —

Самотній тут, один як перст,

Нащадки виїхали в місто,

Пішов від мене навіть пес...

Мізерна пенсія, до всього,

Чи ліки обирай, чи хліб!

Живу я, Коцю, дуже вбого...

На тебе жду. Твій вірний Гліб.

Н. Терещенко

Граф Монте-Крісто — головний герой однойменного роману відомого французького письменника А. Дюма.

1. Які елементи листа використано у цьому вірші?
2. Автор листа — молода чи старша людина?
3. Які слова і вирази надають текстові розмовного характеру?
4. Які слова й вирази свідчать, що йдеться не про давні часи, а про нашу сучасність?

Археологи стверджують, що листи існують з давніх-давен. Матеріал, на якому писали якісь повідомлення, змінювався з плином часу. Наші предки «писали» листи на кам'яних, глиняних, дерев'яних пластинах, пальмових листках, корі з різних дерев, папірусі, воскових дощечках, пергаменті, починаючи з XIV століття — на папері.

Уживану в наш час форму листа так само, як і заклеєний лист, почали використовувати приблизно 200 років тому в Англії.

Сьогодні написані від руки листи все частіше почали замінювати електронними або есемесками. Проте час від часу кожен з нас заглядає в поштову скриньку з надією отримати написаного від руки листа.

Для того щоб написаний вами лист було приємно взяти в руки, потрібно дібрати для нього гарний аркуш паперу, вибрати приємну для зору пасту, чітко, акуратно написати його, акуратно підписати конверт. Намагайтеся не робити виправлень, а якщо їх забагато, то краще лист переписати наново. Проте найважливіше — це зміст листа. Якщо у вас поганий настрій або ж ви чимось дуже заклопотані, то краще відкласти написання листа на пізніше.

Праворуч на сторінці слід зазначити дату. Дату можна записати й у кінці листа ліворуч.

Починати потрібно словами *шановний...*, *вельмишановний...*, *дорогий...*, *мій любий...*, які пишуть посередині рядка. Пам'ятайте про кличний відмінок в українській мові: *мамо, матусю, тату, бабусю, дідусю, сестричко, братику, Маринко, Петрику, Галю, Сашку, Маріє Петрівно, Василю Микитовичу.*

Текст листа починають трохи нижче від звертання. По боках бажано відступити по кілька сантиметрів, щоб утворилася своєрідна рамка.

Лист закінчують словами *із сердечним привітом, з повагою, переказуйте вітання, до побачення, бувай тощо.*

Якщо ви після останніх слів хочете ще додати щось, ставте з нового рядка літери P.S. («постскриптум») і після них дописуйте те, що забули.

581. Використовуючи подані вислови, складіть текст вітальної листівки.

Сердечно вітаю тебе з днем народження! Зі святом! Зі світлим Різдвом Христовим! Бажаю Вам міцного здоров'я, радості, щастя! Зичу тобі здоров'я, щастя, успіхів! Хай збудуться всі твої мрії! З води і роси! Дякую тобі за поздоровлення, тобі бажаю того самого! Щиро вдячний Вам за вітання! На все добре! До зустрічі! Щиро Ваш! З глибокою повагою! Обнімаю! Цілую!

582. Використовуючи подані вислови, складіть текст вибачення за мимоволі завдані клопоти, прикрощі, за якийсь несправедливий вчинок тощо. Не забудьте при цьому вжити звертання.

Пробачте мені за мій нетактовний вчинок. Вибачте, будь ласка, за сказані мною прикрі слова, за моє недоречне зауваження. Даруйте мені, що я завдав Вам стільки клопоту, прикрощів. Прощу пробачення. Я перепрошую. Я просив би тебе не згадувати про ту неприємну пригоду. Моя поведінка була не найкраща. Я не мав рації, я був неправий, я був неввічливий, я помилявся. Мені дуже шкода, що таке сталося. Мені жаль. Прощу Вас, забудьте про це. Простіть мені.

§ 85. Читання мовчки

583. Уважно прочитайте тексти, звертаючи увагу на їхні деталі для того, щоб потім ви могли відтворити їх у пам'яті.

I. Що роблять взимку звірята й птахи?

Вам ніколи не хотілося знати, що роблять взимку звірята? О, це дуже цікаво! Ведмідь, наприклад, усю осінь добре їсть, товстіє, робить запас жиру під шкірою, потім ховається у свій барліг і там дримає аж до весни.

Усі звірі, що засинають, лежать нерухомо. Серце в них ледь б'ється, кров циркулює дуже повільно, і вони не потребують їжі, маючи запас жиру в тілі.

Менші звірята роблять собі глибокі теплі нори, вистеляють їх сухою травою, листям. Вхід до нори затуляють глиною і спокійно сплять до весни. Іноді вони прокидаються й поїдають те, що наносили в нірку за літо й осінь. Такими дбайливими є хом'ячки. У них повна нора зерна, тому голод їм не страшний.

Те саме можна сказати й про білочок. Вони всю осінь сушать гриби, горіхи й ховають їх у своїх дуплах. А ось оленів, козуль, зайців, зубрів узимку потрібно підгодовувати. Для них лісники роблять спеціальні годівниці, де залишають корм.

А де зимують птахи? Усі водоплавні птахи, а також ті, які живляться комахами, — лебеді, качки, гуси, ластівки, мухоловки — мусять від нас відлітати, бо взимку вода замерзає, а комахи зникають. Куди ж вони відлітають? Кожен вид птахів має тимчасову другу батьківщину. Наприклад, бузьки (лелеки) летять до Туреччини. Зима там тепла, а літо дуже жарке. Тому навесні вони повертаються в Україну.

Залишаються лише ті пташки, що можуть знайти собі поживу. Наприклад, синички живуть у садках, парках, ближче до людських осель. Там вони постійно шукають якусь їжу, так само, як і горобці, які давно звикли до людей. Хоча в дуже сніжну зиму їм доводиться голодувати. Якщо про них не подбати, то ці птахи починають гинути від холоду, голоду й спраги.

Підготовуючи птахів, пам'ятайте, що взимку вони більше потерпають від спраги, ніж від голоду. Коли на вулиці довго стоять морози, уся вода замерзає і птахам доводиться дуже сутужно. Особливо небезпечно, коли вони надібують солодкий або солоний корм. Тому будьте дуже пильні, коли щось кладете в годівницю. У крихтах або в шматочках сала зовсім не повинно бути ні цукру, ні солі.

325 слів

Питання до тексту.

Виберіть правильні відповіді.

1. У тексті йдеться про те:

- а) як узимку виживають різні птахи та звірі;
- б) як потрібно допомагати взимку звірам і птахам;
- в) куди діваються взимку звірі та птахи;
- г) чим потрібно підготовувати звірів і птахів узимку.

2. Успішна зимівля багатьох звірів залежить:

- а) від літа;
- б) від літа й осені;
- в) від весни та літа;
- г) від весни.

3. В однакових умовах зимують:

- а) горобці, синиці й мухоловки;
- б) лебеді, гуси й синиці;
- в) мухоловки, горобці й синиці;
- г) лебеді, качки й ластівки.

4. Деякі птахи взимку перебираються ближче до людських осель, тому що:

- а) біля будинків не так допікають морози;
- б) так легше знаходити їжу;
- в) люди облаштовують спеціальні оселі для зимівлі птахів;
- г) біля людських жител менше хижаків.

5. Звичний літній корм для птахів стає небезпечним узимку:

- а) бо взимку, буває, замерзає вся вода;
- б) тому що взимку птахи їдять набагато більше;
- в) узимку властивості їжі змінюються;
- г) організм птахів вимагає поживнішої їжі.

6. Другий абзац доречно поставити після:

- а) третього;
- б) четвертого;
- в) п'ятого;
- г) шостого.

II. Ур-р-ра, ми летимо на Венеру!

1. Ми — це я, татко, мама і тітка Павлина.

Спершу, правда, збиралися летіти лише тато і мама. Мене ж знову на все літо спроваджували до тітки. Я, звісно, закомизився, що до тітки не хочу, а хочу з ними.

2. — Зрозумій, що тобі з нами не можна! — переконувала мене мама. — Ми ж летимо не відпочивати, а в експедицію.

— То й мене візьміть в експедицію!

— Ні, ти просто неможливий!.. Хай із тобою ще татко поговорить...

Мама завжди отак: як що, так і одсилає до татка.

3. — Тобі не подобається у тітки Павлини? — запитує татко. — Тобі там нецікаво?

Це запитання не зовсім чесне: татко наперед знає мою відповідь. Бо ще не родилася людина, якій не було б цікаво у тітки Павлини.

Бо тітка Павлина не така, як усі.

4. По-перше, вона — генний інженер рослинного й тваринного світу; її невеликий котедж, розташований на дослідній станції, набитий такими штукovinaми, що мороз поза шкірою пробігає, доки звикнеш до них хоч трохи.

Що б ви сказали про квітку, яка сама себе поливає? От висить поруч трубка із краником, квітка простягає щось схоже на зелену руку, відкриває краник і ллє собі на коріння скільки їй потрібно. Напилася і — хоп! — закрутила. А підійдеш до неї — так і наставить на тебе листя, наче локатори. І добре знає тітку Павлину — одразу ж тягнеться до неї стебельцями.

5. Я сам не раз бачив, як тітка її пестила: квітка аж вигиналася, і мені здавалося, що вона от-от замуркоче, мов кицька.

Або про кактуса-сторожа при самісіньких дверях. Двометрового дідугана, всіяного отакенними колючками. Скаже тітка Павлина: «Алтик, свої» — він пропустить, тільки колючками вслід поворушить. А скаже: «Чужий» — так одшмагає колючками, що й іншому дорогу закажеш! Раз як розсердився на мене — весь день не пускав у двері. Поки не прийшла тітка Павлина.

6. Не кажу вже про Цезаря: тітка теж його сконструювала — змішала одні гени з іншими. (Це я так кажу, тітка ж розповідала по-іншому: щось дуже складне й поки що не зрозуміле для мене. Я був аж задрімав. Тітка розсердилася на мене, ляснула по лобі й сказала: «З тебе ніколи не буде генетика!» А у вустах тітки Павлини генетик і нормальна людина — те саме поняття.)

7. Так про що це я?.. Ага, про Цезаря! Мені ще зроду не доводилося бачити такої чудернацької істоти: тітка «намішала» в неї стільки генів, що тепер і сама, мабуть, не розбереться, що й до чого.

У Цезаря морда як у тигра, тулуб мов у лева, лапи як у мавпи, а хвіст наче в бобра. Він спритно лазить по деревах, перестрибуючи з гілки на гілку, бігає по землі і плаває у воді. Я й то не можу пірнути так глибоко, як Цезар. До того ж він нявчить, наче кіт, і гавкає, мов собака. А коли розсердиться, то вигинає спину і шипить, наче в нього вкачано сто атмосфер.

8. Шипів Цезар якось і на мене — коли ми бавилися і я ненароком скубнув його.

— Що ти йому зробив? — допитувалася тітонька.

Я відповів, що нічого. І подумки втішався, що Цезар не вміє розмовляти. А то дісталось б мені від тітки! (Із тв. А. Дімарова «Друга планета»).

Питання до тексту.

Виберіть правильні відповіді.

1. Мама відправила свого сина на розмову до тата, тому що:
  - а) син не хотів їхати до тітки Павлини;
  - б) закінчилися канікули, і треба було йти до школи;
  - в) в експедицію не можна було брати дітей;
  - г) політ на Венеру мав бути дуже небезпечний.
2. Тато знав, що в тітки Павлини буде:
  - а) дуже цікаво;
  - б) дуже небезпечно;
  - в) дуже тісно;
  - г) дуже нудно.
3. Тітка Павлина була не така, як усі, тому що вона:
  - а) була чарівницею;
  - б) любила лякати всіх своїми дивними «штуковинами»;
  - г) читала багато розумних книг і любила їх довго переказувати;
  - д) була генним інженером рослинного й тваринного світу.
4. Герой оповідання описує такі «штуковини»:
  - а) квітку-кота, кактуса-дідугана, собаку-тигра;
  - б) квітку-локатора, сторожа-колючку, лева-бобра;
  - в) квітку, що сама себе поливає, кактуса-собаку, собаку-мутанта;
  - г) квітку, що сама себе поливає, кактуса-сторожа, Цезаря.
5. Цезар умів усе, окрім:

а) говорити;	б) гавкати;
в) лазити по деревах;	г) нявкати;
д) плавати у воді.	
6. У якій частині є доказ того, що наш герой дуже поважає тітку Павлину?

а) 1;	б) 3;	в) 4;	г) 6;	д) 8.
-------	-------	-------	-------	-------

§ 86. Говоріння

Твори-описи окремих предметів, тварин (зокрема за картиною) у художньому стилі

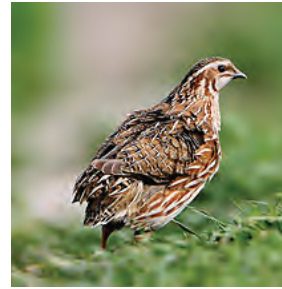
584. Прочитайте уривки з «*Мисливських усмішок*» Остапа Вишні. Визначте слова, які дають змогу віднести ці тексти до художнього стилю. Чи можна переробити ці уривки так, щоб вони належали до наукового стилю?

I.

Перепілка. Чудесна пташка. Мініатюрна курочка. Сіренька, з чорненькими на пір'ячку крапочками. Вилупить свої жовтенькі пухнаті перепеленятка, отакусінькі, водить їх за собою й квочке. Ах, ти ж моя матінко-квочечко!

Та де ж тобі квоктати, коли ти ж сама ще курчатко? А квочке! По-справжньому квочке, і на ворога кидається, як він її дітонькам загрожує. Нічого не поробиш: мама! Мати! Ота мати, що про неї дітки наші співають:

Десь була, десь була перепілочка,
Десь була, десь була невеличенька.
Ось вона впала,
До землі припала...

II.

Благородна тварина — дика коза.

Благородна і своєю постанню, коли, струнка й ніжна, стоїть вона серед кущів ліщини або на зеленій квітучо-пахучій галявині лісу нашого чарівного чи коли, спустившись до Сули, до Росі, до Горині, граціозно нахилившись, студену воду п'є.

Благородна і в стрімкому вихорі-льоті, коли, налякана, не біжить, а стелиться над чагарником, над кущами чи поміж дубо-клено-ясенових стовбурів...

Як впливете ви з алеї-тунелю, — острівець невеличкий на вашій путі буде, — зелений, зелений острівець, зарослий і вільхами, і вербами, і кугою**, і високим-високим очеретом.

А на тому на острові під розлогою, старою, дуплястою вербою курінь** побачите, — блаґенький курінь, такий собі очеретом сяк-так прикритий, а зверху ще вітами, та куґою, та травою, — щоб од дощу десь приткнутися було...

І в курені зеленої трави насла-но, щоб можна було при нагоді чи як уже дуже очі злипаються, подрімати годину-другу.

§ 87. Відповідь (за поданим планом або таблицею) у науковому стилі

Чи хвилюєтеся ви, коли даєте відповідь на якесь питання перед усім класом? Чи подобається вам про щось розповідати, ділитися враженнями від прочитаного, побаченого чи почутого? Чи відчуваєте ви хвилювання перед важливою доповіддю?

Навіть той, хто любить виступати на сцені, завжди хвилюється перед публікою. Проте є прості правила, які можуть допомогти вам виступити з меншим хвилюванням.

1. Правильний вибір теми для виступу.

Тема, яку ви обрали, насамперед має бути цікавою для вас особисто. Наприклад, ви вирішили підготувати доповідь про kota.

2. Збір інформації.

Збирати інформацію доречно з різних джерел.

Книги: енциклопедії (УСЕ – український словник-енциклопедія, Популярна дитяча енциклопедія), спеціальна наукова література, підручники тощо.

Журнали: «Пізнайко», «Барвінок», «Однокласник», «Паросток», «Біологія для допитливих», «Юний натураліст» тощо.

Телевізійні програми.

Інтернет.

Зверніть увагу: ілюстрації, малюнки, фотографії зроблять ваш виступ набагато цікавішим і зрозумілішим.

3. Підготовка вступу.

Від вступу залежить успіх вашого виступу. Якщо ви зумієте зацікавити слухачів першими реченнями, то вони слухатимуть вас далі.

Вступ можна почати по-різному. Це можуть бути:

1) вислови відомих людей, наприклад:

Леонардо да Вінчі (італійський живописець, скульптор, архітектор, вчений та інженер): *«Навіть найменше кошеня — це досконалість».*

Мішель де Монтьєн (французький філософ і письменник): *«Коли ми граємося з кішкою, то невідомо, хто з ким грається — я з нею, чи вона зі мною».*

Сергій Капіца (учений-фізик, телеведучий): *«Створити стадо з баранів легко, важко створити стадо з котів».*

Марк Твен (американський письменник): *«Якби можна було схрестити людину з кішкою, то це покращило б людську породу, але зашкодило б котам».*

2) якийсь відомий випадок: *Весь Інтернет облетіла новина про kota на прізвисько Мак, який повернувся до свого німецького господаря аж через 6 років. А в Англії загублений рудий кіт на кличку Горацій зумів повернутися додому сам, незважаючи на те, що в нього були зламані дві лапи.*

3) запитання до аудиторії: *Чи можуть товаришувати кіт і собака?*

4) смішна історія: *Це відео, можливо, єдине, де головним героєм є кіт, який загнав алігатора** в воду. Поява другого алігатора теж зовсім не злякала нашого відважного kota, і він тут же почав очищати територію від цих рептилій**.*

4. Складання плану. План вашого виступу допоможе вам і під час написання доповіді (його можна змінювати у процесі роботи над вашим текстом), і під час вашого виступу (ним може користуватися доповідач, щоб не читати весь текст).

Найважче формулювати висновки. Вони повинні підсумувати сказане і підтвердити головну думку вашої доповіді, наприклад: *До домашніх улюбленців, зокрема котів, потрібно ставитися з повагою, адже вони...*

5. Написання доповіді.

Бажано записати ваш виступ дослівно, підкреслюючи і позначаючи найважливіші місця. Для виступу не використовуйте великих речень, бо їх буде важко відтворювати, не заглядаючи у ваші записи. Виділяйте абзаци, які повинні відповідати запланованим пунктам. Пам'ятайте, що доповідь повинна бути змістовною і цікавою слухачам.

6. Тренування виступу.

До виступу потрібно готуватися щонайменше 2 дні. Для підготовки вам необхідно вибрати тихе місце, де ви можете виголошити всю вашу доповідь. Користуйтеся планом, але не читайте все з листочка. Наступний етап — виступіть перед друзями чи рідними. Запитайте в них поради щодо вдосконалення вашого виступу.

7. Виступ.

Найбільше всі хвилюються перед виступом. Хвилювання поступово розвіюється, коли ви починаєте говорити. Знайдіть очима серед слухачів того, кому ви цікаві, і говоріть спочатку до нього. Це вам надасть впевненості. Коли ви забули продовження, повторіть уголос ще раз останнє речення, воно підштовхне вас до наступної думки. Говоріть повільно, не «ковтайте» слів і закінчень. Пам'ятайте, що мову дуже засмічують слова-паразити: *ну-у-у, от, гм-м, е-е-е.*

585. Складіть доповідь на тему «*Коти — наші домашні улюбленці*».

План доповіді

Вступ.

1. Коти і тигри — близькі родичі.
2. Коли людина приручила kota?
3. Вигадки (міфи) про котів.
4. Коти, виявляється, уміють лікувати.

Висновки.

§ 88. Перекази за простим планом

586. Прочитайте уважно кожен уривок, складіть до нього простий план і перекажіть текст своїми словами.

Наприклад, до першого тексту можна скласти такий план:

1. Дмитро та Іван їдуть волами з Криму.
2. Чумаки задрімали.
3. Воли зайшли на міст.
4. Іван вирішив, що воли завезли їх на небо.

I.

Їхали з Криму волами Дмитро з Іваном. Повен віз солі везли. Вечоріло. Їхали повагом, не поспішаючи, і, заколисані повільною їздою, задрімали. А сонечко котилося-котилося на захід та й заховалося за обрієм.

Настала тепла серпнева ніч. Висипали на небі зіроньки, зійшов повновидий місяць і залив усе навкруги м'яким сріблястим сяйвом. Чумаки поснули вже, а волики йдуть собі та й ідуть. Трапилася їм по дорозі річечка широка, але не глибока, а через неї — місток. Вузенький, лише один віз проїде. Зайшли воли на міст і зупинилися.

Прокинувся Дмитро й нічого спросоння не розбере: на небі зірки світяться, місяць усміхається. Глянув униз — Боже мій! Унизу теж такі самі зірки, місяць, ще й жаби кумкають. Дмитро штовх товариша під бік:

- Іване! Іване! А вставай лишень, подивися, де ми!
Прокинувся Іван, глянув — лишенько моє!
— Дмитре, це ж ми на небо заїхали! (*Нар. творчість*).

II.

Уже сонечко підбилося вгору і розіклало золоті плями, як шовкові хустки, на галявинах, на стежці, на каменях. Хлопці йшли далеко попереду, як раптом натрапили на велику гадюку, що лежала на стежці. Сіра, з чорними плямами, лежала вона на золотій латці сонячній і грілася собі. Зачувши кроки, ураз широко розкрила пащу. Але не підняла голови до хлопців — до небезпеки, як то гадюки завжди роблять, а поклала її на землю. Хлопці здивувалися. Але ще більше здивувалися, коли побачили, як в ту розкрити пащу, мов у нору, почали шмигати манюсінькі гадючата, рятуючись від небезпеки. Такі манюсінькі — завбільшки з циганську голку.

Хлопці почали реготатися. А гадюка, закривши пащу за останнім гадючам, гайнула в траву і щезла в кам'яних розсипах з блискавичною швидкістю (*За І. Багряним*).

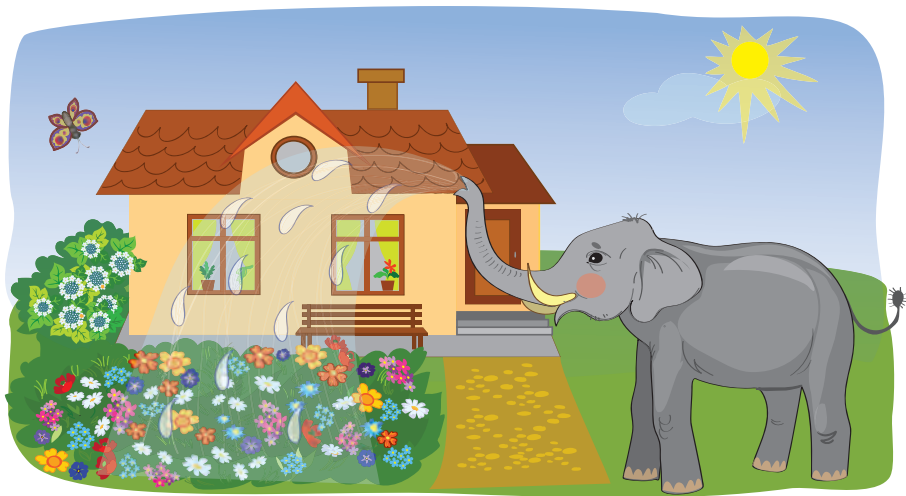
III.

Навколо було стільки цікавого після дощу, що я мимоволі затримався. Вулиця обернулася на мілку річку. По ній і зараз пливли тріски, солома, тирса з сміттям. На майдані, де з одного боку стояла церква, а з другого, протилежного, — школа, було справжнісіньке море. Де-не-де на ньому підносились темно-зелені острови споришу, а на його берегах буяли, як десь у вирії, хащі кропиви й лопухів... І я майже не здивувався, коли між споришевими острівцями, там, де чогось брижилась вода, побачив золотого кораблика. Мені здається, я бачив не тільки його золоті облавки, а й щогли з вітрилами і золотий якірець спереду. Оце так знахідка!.. І я, нестямний від близького щастя, кинувся вперед. Але золотий кораблик мигнув і зник. За споришем його теж не було. Де ж він? Не міг же кораблик так раптом потонути, та й поблизу не було нікого, хто б міг перехопити його в мене... Я схвильовано оглядався навкруги, коли це знову, але вже далі, ніж перше, мигнув

золотий кораблик. Тепер він був за старою колодою, де вода, обтікаючи спорохнявілий бік, збивала маленькі хвильки. Я метнувся туди... (Б. Антоненко-Давидович).

§ 89. Твір-опис у художньому стилі

587. Уявіть, що вашим домашнім улюбленцем став слон. Розкажіть своєму другові/подрузі про те, як ви утримуєте вдома слона, що він їсть, як допомагає по домашньому господарству, де живе, як ви його вигулюєте тощо.

588. Пригадайте, як ви йшли польовою стежкою й розглядалися довкола. Побачену картину опишіть у такій послідовності: 1) побачене по ліву руку, по праву руку; 2) предмети близько перед вами; 3) віддалені предмети; 4) обрій; 5) небо. Не забувайте сказати, які думки у вас виникали при цьому.

589. 1. Складіть і запишіть п'ять речень на тему: 1) «Дорога до Криму»; 2) «Що я побачив (побачила) крізь вікно»; 3) «Про що б ми говорили, якби зараз коло мене був мій друг (була моя подруга)».

2. Складені вами п'ять речень розташуйте так, щоб вийшов суцільний текст на певну тему. Якщо цього вимагатиме зміст, деякі речення переробіть, складіть нові речення.

§ 90. Твір-розповідь

- 590.** Напишіть твір-розповідь на тему «Неділя — день відпочинку». Щоб передати послідовність подій, використовуйте слова й вислови, які вказують на час: *вранці, до обіду, після обіду, надвечір, увечері, спочатку, потім, коли сонце підбилося вгору, коли сонце схилилося на захід* тощо. Уведіть у текст уривки розмов (діалоги).
- 591.** Продовжіть розповідь.

Край села над дорогою ріс напівзасохлий високий осокир. Хтось зрізав у нього верхівку й прилаштував старе колесо від воза. Навесні лелеки вимостили тут гніздо, висиділи лелеченят. Але одного дня насунула грозова хмара, зірвався ураганний вітер...

§ 91. Виразне читання вголос

Читаючи текст уголос, звертайте увагу на виразність. Паузи робіть лише там, де є розділові знаки, адже кожен розділовий знак — це певне інтонаційне виділення. Не поспішайте. Ваша швидкість читання повинна бути 100–120 слів за хвилину. Якщо читатимете швидше, то «ковтатимете» закінчення або цілі слова.

Майте на увазі, що на оцінку впливатимуть такі помилки, як пропуск, перестановка, заміна звуків та складів, неправильне інтонування речень.

7   Іван Данилович з'явився у класі, щойно пролунав
16 дзвоник. Легко й пружно пройшов до столу, повернувся до
23 нас, неголосно привітався. Одягнений він був надзвичайно
30 акуратно: вишита сорочка із стоячим комірцем, чорний
38 піджак і синє галіфе — без жодної зморшки, жодної
45 складочки, наче Іван Данилович щойно вийшов з-під
46 праски.

55   Та найбільше вразили мене чоботи. Я ще не бачив
63 таких дзеркально-блискучих чобіт. І хоч би тобі якась
73 порошок на них! А на вулиці од піску аж курить.
79 Намилувавшись чобітьми, переводжу погляд на обличчя
87 учителя. Воно суворе й зосереджене. Сірі очі уважно
95 вивчають клас — парта за партою. Ось вони зупинились
97 на мені.

98   — Новенький?

102   Я підвівся, кивнув головою.

108   — Наступного разу причешіться як слід. Або
114 обстрижіться, якщо не вмієте користуватися гребінцем.
117 Школа — не вулиця.

124   Сідаю обпалений соромом. Уже шкодую, що куйовдив
132 волосся, коли мама пригладжувала його. Тим часом Іван
134 Данилович наказав:

136   — Дістаньте підручники.

144   Усі як один поклали перед собою новенькі книжки.

150   — Розкрийте на тридцять шостій сторінці. Закресліть
158 третій од верху абзац. Там неточне витлумачення деяких
160 фізичних явищ.

171   Він назвав нам іще кілька абзаців, і ми з насолодою їх
172 перекреслили...

176   Урок він почав так:

183   — Згадайте, як ви цього літа купались. Вилазили,
195 мабуть, на вишку або на кручу і стрибали у воду. Чому ви

204 стрибаєте головою чи ногами донизу, а не боком, животом,
205 спиною?

211 — Щоб не забитись! — дружно відповідає клас.

218 — Правильно, щоб не забитись. Ви щоразу намагаєтесь
226 стрибнути так, щоб опір води був найменший. Тобто
231 використовуєте один із законів фізики...

235 Ти диви! Оце здорово!..

240 Поступово фізика стає найулюбленішим моїм
241 предметом.

249 Іван Данилович терпіти не міг зубрил. Він ніколи
257 не опитував за підручником, а, викликавши до дошки,
266 давав якусь карколомну задачу, над якою добре треба було
269 поморочитись, щоб розв'язати.

279 Писав на дошці умову й одразу ж сідав до столу.
289 Ми поспіхом хапалися за ручки, бо кожному із нас потай
292 хотілося впоратися якнайшвидше.

300 Майже завжди першою була Ніна Рибальченко. У неї
309 не мозок, а якась лічильна машина: не існувало, мабуть,
319 такої задачі, щоб вона не могла розв'язати. Лузала їх, як
320 насіння.

328 Мені ніколи не щастило вирватись першим. Але й
332 задніх я не пас.

337 Підсумовуючи наші успіхи наприкінці першого
346 місяця, Іван Данилович разом з Ніною Рибальченко та ще
355 кількома учнями згадав і мене. Він, правда, мого прізвища
364 не назвав, але й так було зрозуміло, коли сказав:

371 — Іще один із новеньких непогано засвоює матеріал.

382 І хоч у нашій класі було троє новеньких, однак я був
393 певний, що Іван Данилович мав на увазі мене. А якщо так,
402 то я постараюся і обов'язково відкрию новий закон, про
416 який ще ніхто не чув і не знав. Та не просто закон, а всім
426 законам закон. Щоб без нього не можна було й ступити.
434 Щоб Іван Данилович, уже старий, сивий і згорблений,
444 завжди починав свій перший урок у восьмому класі з мого
445 прізвища.

I. З'ясуйте за словником значення слова *галіфе*.

II. Дайте відповіді на питання до прочитаного тексту.

1. Опишіть Івана Даниловича. Що найбільше запам'яталося після першого знайомства з учителем?
2. Про яку рису характеру свідчили блискучі чоботи фізика?
3. Чому Іван Данилович на перших хвилинах уроку звернув увагу на новачка?
4. Чим учитель одразу ж завоював прихильність усього класу?
5. Чому Іван Данилович не любив зубрил?
6. Чи відзначив учитель наприкінці першого місяця нашого новачка серед найкращих учнів класу?
7. Який закон мріє відкрити наш герой?

§ 92. Додаткові вправи

592. Якщо в реченні нагромаджено підряд багато іменників, воно важко читається. Виділені словосполучення в поданих реченнях переробіть так, щоб усунути цю ваду.

1. У дні свят люди вибираються з шуму міста на лоно природи.
2. Ось красується луг у вбранні весни.
3. Марійка захоплюється розгляданням квітів лугу.
4. Я люблю дивитися на мерехтіння

марева над обрієм. 5. Тиша, тільки чути монотонне гудіння джмеля: джміль хазяйновито оглядає квіти.

593. Прикметники роблять мову точнішою й образнішою. Поширте подані речення прикметниками з довідки.

1. Після дня настав вечір. 2. Подув вітерець. 3. Морем побігли хвилі, хлюпнули в берег. 4. Заметушилися чайки. 5. Гойднулося вітрило навпроти обрію.

Довідка. Білий, червоний, потемнілий, прохолодний, свіжий, спекотливий, прудкий, дрібний, літній, призахідний, скелястий.

594. Доберіть до кожного іменника єдино можливе означення з-поміж близьких за звучанням, але різних за значенням прикметників.

1. Гуртожиток, одяг, хлопець. Роботящий, робочий, робітничий. 2. Насип, куля, ділянка. Земний, земляний, земельний. 3. Простір, рослина, чорнило. Водянистий, водний, водяний. 4. Завод, стіна, колір. Цеглястий, цегельний, цегляний. 5. Бій, спорідненість, тиск. Кров'яний, кровний, кривавий. 6. Плитка, вода, будинок. Газифікований, газований, газовий. 7. Дорога, пояснення. Грунтовий, ґрунтовний. 8. Кінь, нитки. Спутаний, сплутаний. 9. Становище, окрик. Погрозливий, загрозливий.

595. Доберіть прикметники так, щоб з їхніх других букв склався: а) вислів М. Гоголя «Є ще порох у порохівницях», наприклад: *з'єднаний, уципливий, терпкий* тощо; б) вислів давньогрецького філософа Демокріта «Заздрісник сам собі ворог»; в) українське прислів'я «І сила перед розумом никне». Намагайтеся не повторювати тих самих прикметників.

596. Другорядні члени речення уточнюють основну думку, висловлену підметом і присудком. Доберіть із довідки до кожного речення потрібні другорядні члени.

Минула зима. Розтанув сніг. Почали пробиватися стебельця трави. На деревах з'явилися листочки. У садках не вгаває пташиний гомін.

Довідка. Цілий день, веселий. Уже на полях, останній. Із землі, ніжно-зелені. Нарешті, холодна. Перші тендітні.

- 597.** Пригадайте й запишіть якомога більше слів із суфіксом: а) *-ач* (*помагач, копач тощо*); б) *-яр* (*бетоняр, мебляр тощо*), в) *-иця* (*палиця, левиця тощо*).
- 598.** Уявіть, що вам треба написати вірш і в ньому заримувати слова *в школі, друг, люди, світ*. Доберіть якомога більше рим до кожного з цих слів і запишіть їх.
- 599.** Перевірте свою спостережливість. Прочитайте і відредагуйте текст. Хто більше знайде недоречностей?

Був початок січня. Надворі стояв тріскучий мороз. Дув пронизливий південний вітер. На землю тихо опускалися восьмикутні лапаті сніжинки. Час від часу між ними пролітали горобці й проносилися ластівки. У вікно до нас зазірало високе зимове сонце. Як тільки закінчилися уроки, ми повибігали надвір і почали гратися в сніжки.

- 600.** Ту саму думку можна висловити по-різному, наприклад: 1. *Зірки ледь виднілися.* 2. *Ледве жевріли зорі.* 3. *Тьмяно мерехтіли зірки.* 4. *Зірки цідили скупе світло.* 5. *Невиразно блимали зорі.* 6. *Підсліпуватого кліпали зірки.* 7. *Блякло тремтіли зірки на небі.* 8. *Зорі були наче за матовим склом.* 9. *Мов крізь сито сіялося світло від зірок.* Висловіть і ви ту саму думку по-різному:

1. Надворі дуже сильний мороз. 2. Потепліло, почалася відлига. 3. Мені найбільше подобається весна (літо).

Складіть якомога більше варіантів речень. Уживайте фразеологізми.

- 601.** Із поданими словами складіть словосполучення, правильно добираючи з дужок форми залежних слів. Словосполучення запишіть.
1. Оволодіти, опанувати (глибини знань, глибинами знань).
2. Запобігати, попереджувати (небезпеці, про небезпеку). 3. Дякувати, вітати (брата, братові). 4. Повідомляти, розповідати (товариша, товаришеві). 5. Багатий, сповнений (на цікаві думки, цікавих думок).

- 602.** Перепишіть текст, виділені слова замінюючи синонімами з довідки.

Навесні розтає сніг і починає пробуджуватися земля після зимової сплячки. Вона зітхає й каже пошепки: «Скопайте мене, засійте. Я багата, урожайна, я зберегла живлющі соки для насіння, я нагодую всіх, всіх, тільки пильуйте, поважайте мене» (За О. Іваненко).

Довідка. Сон, родючий, життєдайний, танути, прокидатися, шепотати, доглядати, шанувати, по весні, тихо (*слова у початковій формі*).

- 603.** Перепишіть текст, добираючи з дужок лише по одному слову. Свій вибір обґрунтуйте.

Уночі була гроза, а ранок (випав, видався, трапився) (світлий, погідний, сонячний, ясний) на диво. Небо (ясне, чисте, безхмарне, погідне, сонячне), лагідне-лагідне, що, (поглядаючи, дивлячись) на нього, (мимоволі, несамохіть, мимохіть) осміхнешся. Сонце (радісне, веселе, відрадне), тепле, (бадьоре, браве, хвацьке). На бур'янах (блищали, виблискували, рясніли) блискучими діамантами (краплі, бризки) нічного дощу (*С. Васильченко «В бур'янах»*).

- 604.** Прочитайте прислів'я та на їхній основі складіть для себе правила поведінки.

1. Хочеш собі добра, не роби нікому зла. 2. Робиш добро — не кайся, робиш зло — зла й сподівайся. 3. З радістю — до людей, а зі злістю — від людей. 4. Не смійся з сусіда свого, щоб і тобі не було того. 5. З брехні люди не мруть, та вже їм більше віри не ймуть.

- 605.** Проведіть змагання, хто швидше прочитає вголос усі скоромовки і ні разу не зіб'ється.

1. Семен босий сіно косить, роса росить ноги босі. 2. Бубоніла діду баба: «Ой не дмухай на кульбабу, бо з кульбаби полетять сто малих кульбабенят». 3. Іде Рома через річку, бачить Рома в річці рака, сунув Рома в річку руку, рак за руку Рому — раз! 4. Прокіп рапортував, та не дорапортував, а заходився Прокіп дорапортовувати — зарпортувався.

606. Проведіть змагання, хто запише довший ланцюжок зі слів, які б відрізнялися одне від одного лише одним звуком. Ланцюжок починайте від слова: 1) *мак*; 2) *льон*; 3) *зірка* (наприклад: *гриб* — *граб* — *краб* — *край* — *крам* — *кран* — *клан* — *клин* — *млин* — *плин* — *план* — *плац* — *плач*).

607. Відновіть прислів'я. Для цього виділені слова замініть синонімами так, щоб було римування. Прислів'я запишіть.

1. Або розумне *говорити*, або зовсім мовчати. 2. Нехай так буде, як скаже *народ*. 3. Здобудеш *знання* — побачиш більше світу. 4. Де руки й охота, там скоро *праця*. 5. Роби, *небоже*, то й Бог *підсобить*. 6. Не всякі *витівки* бувають чогось варті.

608. У народі кажуть: «*Де мало слів, там більше правди*». У поданому тексті відкиньте всі зайві слова так, щоб вийшов вірш на чотири рядки.

Книга — це, образно кажучи, проторована багатьма людьми в широкий, повний загадок світ дорога. Вона в щасті збільшує радість, у біді для кожного в ній знайдеться підмога, порада, підказка. У ній зібрані скарби всіх народів земної кулі і всіх віків. Книга — найдивніше диво з усіх див, які тільки знає світ.

609. Розбийте текст I. Цюпи на речення. Правильно розставте всі розділові знаки (і при прямій мові).

Книга — то джерело знань ще стародавні єгиптяни говорили ти повинен звернути своє серце до книг на світі нічого немає кращого за книги я хотів би показати твоїм очам їхню красу а великий римський трибун Цицерон сказав дім, у якому немає книг, подібний до тіла без душі.

§ 93. Для кмітливих

1. Розгадайте слова з апострофом і запишіть їх у клітинки (*апостроф займає окрему клітинку*).

1. Зроблений з каміння.
2. День тижня.
3. Той, що з соломи.
4. Синонім до слова *родина*.
5. Орудний відмінок іменника *мати*.
6. Покритий травою.
7. Зроблений з олова.
8. Орудний відмінок слова *верф*.

1			А								
	2		п								
3			о								
	4		с								
	5		т								
	6		р								
	7		о								
8			ф								

2. Заповніть клітинки словами іншомовного походження з подвоєними приголосними, використовуючи слова з довідки.

1. Дорогий будинок за містом.
2. Служитель релігійного культу у мусульман.
3. Папська грамота.
4. В Англії законопроект для розгляду в парламенті.
5. Міра ваги 1000 кг.
6. Велика посудина для купання.
7. Англійська бронзова монета.
8. Вихователька дітей за кордоном.
9. Вага товару без упаковки.
10. Короткий дотепний епіграф на початку книги.
11. Вага товару з упаковкою.

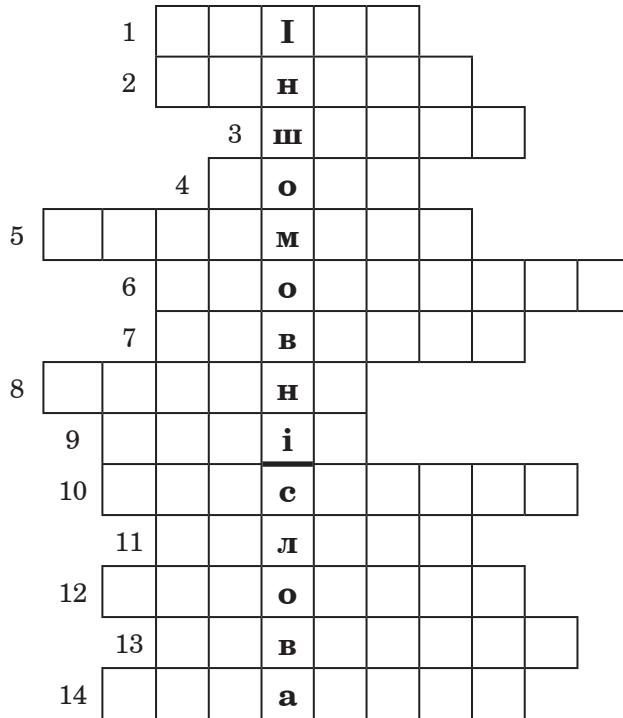
12. Кормова, хлібна рослина, яка росте в Африці, Азії та США.
 13. Запашна смола, яку використовують у парфумерії та медицині.

1			ЛЛ	
2			ЛЛ	
3			ЛЛ	
4			ЛЛ	
5			НН	
6			НН	
7			НН	
8			НН	
9			ТТ	
10			ТТ	
11			ТТ	
12			РР	
13			РР	

Довідка: білль, дурра, вілла, тонна, пенні, мулла, мірра, нетто, брутто, ванна, донна, мотто, булла.

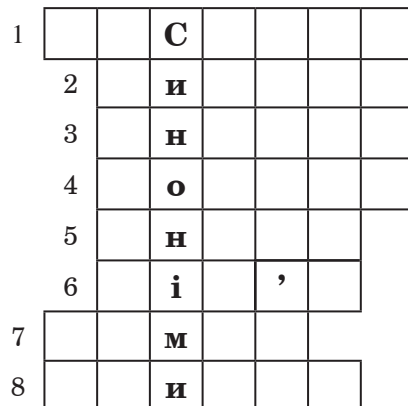
3. Запишіть у клітинки слова, що відповідають поданим значенням.
- Обставина, яка доводить непричетність особи до скоєння злочину.
  - Пальне, яким заправляють автомобілі.
  - Місце, де видобувають вугілля.
  - Порода невеликих коней (зріст 80–140 см).
  - Письмове посвідчення особи, якоїсь важливої події, права на щось (паспорт, заповіт, довідка про освіту тощо).
  - Наука, що вивчає землю, господарство, населення певної країни.
  - Особа, яка захищає підсудного в суді.
  - Дім, де грають у карти, рулетку, інші азартні ігри.
  - Місце, де зберігають старі документи.
  - Особа, яка перебуває на заслуженому відпочинку й отримує пенсію.

11. Віконниці, штори або пластини для регулювання світла в приміщенні.
12. Міра ваги 1000 грамів.
13. Скляний резервуар для утримання, розведення рибок, водоростей тощо.
14. Штрафний удар, який виконують з одинадцятиметрової позначки.

4. Запишіть у клітинки синоніми до слів.

1. Райдуга.
2. Баталія.
3. Відшукати.
4. Пес.
5. Відати.
6. Родина.
7. Ввічливо.
8. Прудко.

5. Запишіть у клітинки антоніми до слів.

1. Близько.
2. Загубити.
3. Фініш.
4. Короткий.
5. Почепити.
6. Чужий.
7. Життя.
8. Високо.

1		А				
2		Н				
3		Т				
4		О				
5		Н				
6		І				
7		М				
8		И				

6. Доберіть до поданих слів префікси *роз-* або *без-*. До одного з цих слів префікс додати неможливо.

			л	і	ч				
			п	и	с				
			т	и	н				
			п	е	к	а			
			с	а	д	а			
			с	и	л	л	я		
			ч	е	с	т	я		
			т	р	а	т	а		
			з	е	м	н	и	й	
			ш	у	м	н	и	й	
			к	р	а	д	а	ч	
			х	в	о	с	т	и	й
			к	о	з	и	р	к	а

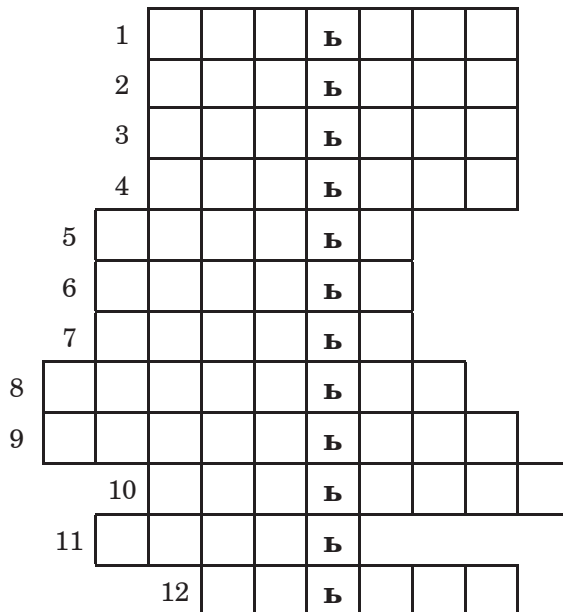
7. Доберіть до поданих визначень іншомовні слова і впишіть їх у клітинки із довідки.

1. М'ясний, рибний чи овочевий відвар.
2. Глибока річкова долина з вузьким дном та крутими схилами.
3. 1 000 000.

4. Шанобливе звертання до чоловіка в іспаномовних країнах.
5. Майстерня художника, фотографа або установа з надання послуг населенню.
6. Особа, яка живе за рахунок прибутків від цінних паперів.
7. Синонім до слова *маклер, агент*.
8. Фахівець, який виготовляє моделі виробів.
9. Ювелірна прикраса у вигляді медалі, яку носять на шиї, на ланцюжку.
10. Орнаментальна композиція на книжці чи окремих її сторінках, обрамлення фотографій.
11. Законопроект в Англії.
12. Об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань.

Довідка: альянс, ательє, білль, бульйон, віньетка, каньйон, куртьє, медальйон, мільйон, модельєр, рантьє, сеньйор.

8. Доберіть із довідки та запишіть у клітинки слова з коренем *фон*. Що їх об'єднує?

1. Розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови.
2. Систематизоване зібрання матеріалів зі звуковими записами.
3. Апарат, що дає змогу передавати і приймати мовлення на відстань за допомогою електричних сигналів.
4. Музичний апарат із рупором, який відтворює звуки, записані на спеціальних пластинках — платівках.
5. Апарат для записування людського мовлення з метою збереження і відтворення в разі потреби.

1	ф	о	н					
2	ф	о	н					
3					ф	о	н	
4						ф	о	н
5						ф	о	н

Довідка: грамофон, фонетика, диктофон, телефон, фонотека.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

8. Речення розташувати так: 3, 2, 4, 1.

17. У бібліотеці, стелажі, з книгами, на стіні, до книжки, з любов'ю, книжок, книжки, Марії, казки, бібліотекарці.

20(1). Коло тебе, тобі, у тебе, з мене, мене, з тобою, тебе.

23. Куців, ноги, на сонці, смугою, у червні, трави, бджіл, від ранку до вечора, квіточці.

28. До теплих, голосисті, співучі, ластівки, осінніх, на скошених, сива, у чужих, люті, у рідний.

36. Дружимо, живемо, не тужимо, ходимо, сидимо, ідемо, не сваримось, ділимось.

44. Прислівники — вранці, удень, ввечері, вдень, навесні, влітку, восени, взимку.

90. Доріжка, високими; бігли; пологі; гай; зграями; вив.

97. Долину, хлоп'ята, горбочка, дзвенить, дівся, Снігурки, жмурки, круг неї.

101. Легко, ввечері, білий, велике, похвала, твердо, доброго.

103. Розтавала, смеркає, загинуть, пекло.

123. Усього 7 груп споріднених слів.

129. Разом: налетів, схвачу, полечу, протопчу.

165. Вінок, міль, іду, чадити, чільний, охкати, ухати, акати, ар.

167. Корінь: -дій-; закінчення: -а, -і, -ами, -ий. 2. Корінь: -вій-; закінчення: -е, -уть, -е, -а, -ий-. 3. Корінь: -син-; закінчення: нульове, -а, -е, -ого, -ий. 4. Корінь: -зор'; закінчення -а, -у, -ий, -е. 5. Корінь: бій/бой, закінчення нульове, -і, -е, нульове, -а.

172. З великої букви: Дніпра, Київ (в усіх випадках), України, Європи, Київський (в усіх випадках), Національна (двічі), Софійський, Ярослава Мудрого, Києво-, Повість, Слово, Повчання, Володимира Мономаха.

188. Бро-джу, са-джу, ку-ку-ру-дза, га-йок і т. д.

199. Багатстві, коровай, хазяїна, хазяйки, халявах, гарячки, солдат, козак, отаманом, поганий, гаразд, багато.

205. Букву *и* вставити тільки в словах: зимують, хвилясто, щигликів, чижів, зимові.

211. З префіксом *пре-* тільки такі слова: прекрасне, предобре, пресвятеє.

213. Букву *и* вставити тільки у словах: пригріло, притьмарювалась, зима. Букви *и* та *е* вставити у словах: приземлились, превеличезні. У решті слів — вставити *е*.

218. Зламав, зломити, вмирає, роздирає, помагати, повернуло, пролітають. У другій частині вставити: 2 *а*, 1 *о*, 9 *е*, 4 *и*, 1 *і*.

222. Замість *i* в 5 словах з'явиться *o*, в 5 словах — *e* (Канева, Могилева-Поліського, Бердичева, Ірпеня, Коростишева). Замість *i* скрізь має бути *є* (Кивва, Миколаєва, Млієва).

229. Букву *и* вставити тільки у словах: *зупиниш, килима, сокиру, спочинок*.

304. Букву *e* вставити тільки в словах: *вечері, чепуруха, чернець, червону*.

310. *Джерело, дерево, розкіш, зубожіти, ремесло, непишне, спокійне, багатий, приневолювати, звеселяє, погано*.

318. Додайте кількість звуків у кожній колонці. Усього — 9 сонорних, 4 дзвінких, 6 глухих; 3 губних, 6 зубних, 7 піднебінних, 3 задньоротові.

324. I. *Молотьбу, призьбу, мигтів, палахкотів, полегишував, возкістю, легко, важко, дігтяр, дьогтем*. II. *Різкими, друзками, рідкі, важкі, швидко, легкий, вирізками, зарубками, мережки, мерехтять, бузковими, низько*.

331. *Розкажи, безпорадна, відкладай, легше*.

351. М'який знак на місці крапок не треба ставити в словах: *ніч, бур, любов, сторіч*.

352. *Скоро, пригріє, струмки, ліс зазеленіє, цілий день, тішитись*.

361. М'який знак перед *-ський* поставити лише після букви *л* (5 разів).

362. М'який знак вставити тільки в словах: *ларьок, тьмяний, онученьці*.

363. *Пісня, святі, народній пісні, свідомість, найсвітліше, материнському, пісню, любов, Батьківщини*.

365. М'який знак вставити тільки в словах: *українська, полонить, дець, вечірньому, місяць, тьмяніли, путькати, цвірінькали, дзеленчить, тоненько*.

370. З апострофом тільки слова: *верф'яний, дерев'яний, жнив'яний, кров'яний, кропив'яний, круп'яний, луб'яний, олов'яний, полив'яний, солом'яний, сурм'яний, торф'яний, трав'яний*.

373. *Любов'ю, радістю, щастям, духмяно, святий, подякував, сіль, людям, полив'яні, дерев'яні, прив'ялої, м'яти*.

З апострофом 12 слів.

380. Подвоєння букв відбулося тільки в словах: *відділяймо, бездоганних, беззорна, раннього, осіннього, бовваніють, нісся*.

384. Подвоїти *nn* 5 разів.

390. Подвоїти букви у словах: *сталлю, ріллі, безмежжя, павутинням, сонна, цвіллю, невблаганна, лється*.

398. Букви вставити у словах: *шістнадцятий, пестливо, гігантські*.

402. Чергування відбулося (крім *топчу*) в 7 словах.

406. Буквосполучення $\widehat{дж}$ вставити 2 рази (*народжуються, проводжає*), $\widehat{ждж}$ — 3 рази.

410. Букву *ч* вставити 4 рази (*сонячні, сонячному, сонячне, сердечний*), букву *ш* — 5 разів (у тому числі *сердешна*).

418. *Упереміш із, так і, та й, вдвох узятися, втрох удасться, вже, і.*
422. У тексті 5 речень.
- 446(1). Речення розташувати так: 2, 4, 1, 3.
452. *З гаєм, з осокою, за сонцем, поли, хлопців, над вишнями, з плугами, коло хати, Богу, хмарою.*
461. *Погожий ранок, у синій безодні, миготливі зірочки, далекий обрій, яскравим вогнем, розжева іскорка, червоний край, вогняного кола, ясне сонечко.*
475. Тире поставити в 2, 4, 5, 6, 7 реченнях.
479. *Відчиняти двері, заплющувати очі, гарна хустка, отара овець, згряластівок, робітничий гуртожиток, турбота про людей, уявлення про атом, передплата на газети.*
488. Коми поставити після слів: 1) *журавлині, шлях; сяють, квіти, хвилі; учітьтесь, читайте, навчайтесь*; 2) *б'є, крутить; нивами; зоряна; ранкові*; 3) *злама-ла, дощ.*
492. Поставити дві двокрапки (у 1 і 4 реченнях), три тире (у 2, 3 і 4 реченнях).
495. I. Поставити 2 двокрапки (після *навколо і до болю*), 1 тире (після *люди*), 9 ком (у 1–3 реченнях по дві, в останньому — три). II. Поставити 1 двокрапку (після *квітів*), 6 тире (після *віночок, деревій, барвінок, калина, яблуні, вінки*), 17 ком.
500. Вставити 7 ком.
516. Вставити коми після: *до обрію і лани.*
517. Вставити коми після 1) *Київ, гаями, віє, минуло*; 2) *за гору, ніч, пізно, люблю.*
520. Вставити коми після: *великий, Львів, навіки, будеш, земле, щасливою, сили, широко, кроку, була, день, сад, город, соняшники, мак*; двокрапку після *прекрасним.*
539. Вставити 14 ком, одне тире і одну двокрапку.
540. В останньому реченні кома не потрібна.
557. Із м'яким знаком тільки слова: *доньки, малюсінькі, долоньки, промінь, жменьці, цвірінчить, ніженьки, підводься.*
559. У кожній колонці слів порівну.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аліга́тор. Різновид крокодилів, буває завдовжки від 1 до 4 метрів.

Афорі́зм. Яскраво висловлена узагальнена думка.

Багрéць. Густо-червоний колір.

Байра́к. Ліс у яру, в долині.

Барито́н. Чоловічий голос, середній між басом і тенором.

Бі́р. Великий сосновий ліс.

Бóвдур. *Тут:* димар.

Бру́тто. Маса товару з упаковкою.

Будда. Божественна істота в релігії буддизм.

Буйо́к. Сигнальний плавок на річці.

Бу́лла. Папська грамота, послання.

Буття́. Існування, життя, дійсність.

Бушпрі́т. Брус, що служить для підймання носових вітрил.

Ва́тра. Те саме, що й вогнище.

Ви́плеканий. З любов'ю доглянутий, виношений у собі.

Ві́з. 1. Засіб пересування на чотирьох колесах. 2. Назва сузір'я.

Ві́лла. Розкішна дача за містом.

Ві́ти. Гілки, галузки, гілля.

Во́лоць. Суцвіття трав'янистих рослин.

Воро́ніти. Чорніти.

Гале́. Курс вітрильного судна відносно вітру.

Гра́нь. 1. Лінія поділу. 2. Те саме, що й жар.

Грот. Неглибока печера з широким входом.

Деспоті́чний. Свавільний, жорстокий.

Ді́ска́нт. Високий дитячий голос.

Дуб. 1. Дерево. 2. Великий човен, видовбаний із суцільного стовбура.

Еволю́ція. Поступовий розвиток.

Еруди́т. Начитана, обізнана людина.

Естеті́чний. Пов'язаний зі сприйняттям красивого.

Етике́т. Норми поведінки й правила ввічливості.

Ети́чний. Пов'язаний з мораллю, зі ставленням до інших людей.

Ѓгер. Доглядач диких звірів, спеціаліст-мисливець.

Заку́шканий. Замотаний, загорнутий, утеплений.

З'ї́жа. Витрата їжі.

Глюміна́тор. Вікно на кораблі або в літаку.

Іммігра́ція. В'їзд чужоземців до країни на постійне проживання.

Ін'є́кція. Упорскування під шкіру ліків, укол.

Інтенсі́вність. Сила, яскравість, частота.

Ірраціо́нальний. Якого не можна збагнути розумом.

Ірреа́льний. Якого не буває в дійсності.

Кампа́нія. Сукупність заходів для здійснення якогось важливого заходу.

Ка́нна. Декоративна рослина з великими червоними квітами.

Каньйо́н. Вузька річкова долина в горах.

Каста́ньєти. Ударний музичний інструмент невеликих розмірів.

Кепта́р. Верхній безрукавий одяг з овечої шкіри.

Кім'я́х. Гроно.

Кон'ю́нктура. Умови, які склалися в якійсь галузі громадського життя.

Кри́ця. Сталь.

Куга́. Рід багаторічних рослин з роду осокових.

Курі́нь. 1. Легка будівля. 2. Приміщення, у якому жили козаки на Запорізькій Січі.
3. Частина козацького війська.

Лампіо́н. Ліхтар для яскравого освітлення.

Легі́т. Легкий приємний вітерець.

Лі́нва. Товста, дуже міцна мотузка з волокон або дроту.

Ліко́ть. 1. Частина руки. 2. Старовинна міра довжини, приблизно пів метра.

Ля́мка. Широкий ремінь для тягнення чи переноски вантажів.

Магіста́раль. Важливий, основний шлях.

Могі́ла. 1. Яма для поховання. 2. Високий насип у степу.

Монпансье́. Сорт твердих прозорих цукерок.

Мо́тто. Дотепний вислів, афоризм на початку книжки або розділу.

Не́тто. Маса товару без упаковки.

Оа́зис. Родюче місце в пустелі з буйною рослинністю й водою.

Обі́йстя. Садиба, двір.

О́рган. 1. Частина організму. 2. Установа. 3. Періодичне видання якоїсь установи, організації.

Орга́н. Музичний інструмент.

Осо́ння. Незатінене, освітлене сонцем місце.

Папі́рус. Товстий папероподібний матеріал, що виготовляли у стародавньому Єгипті зі стебел рослин.

Парі́. Угода про виконання зобов'язання особою, що програє.

Перга́мент. Матеріал для письма зі шкіри тварин.

Перелі́г. Поле, що не обробляється.

Перелісок. Невеликий лісок.

Плášка. 1. Пласка кам'яна або дерев'яна поверхня. 2. Гладенька поверхня цегли. 3. Інструмент для нарізання різьби.

Полоніна. Гірський луг.

Прем'єра. Перша вистава п'єси.

Препарат. Речовина, приготовлена для дослідження.

Престіж. Авторитет, вагомість.

Притьмаро. Тьмяно, неясно, невиразно.

Прóва. Ніс судна.

Прогрéc. Розвиток, удосконалення.

Пуд. Одиниця ваги в Україні, якою користувалися з княжих часів (приблизно дорівнює 16 кг).

Пюпітр. Підставка для нот.

Регрéc. Занепад, рух назад.

Рептілії. Збірна назва усіх плазунів (черепак, ящірок, крокодилів, змій тощо).

Рівнодénня. Час, коли тривалість дня і ночі однакова.

Рóжа. Те саме, що й мальва.

Склепіння. Накриття, накрив, шар гірської породи.

Сонцестояння. Час, коли день найкоротший, а ніч найдовша або навпаки.

Сурма. 1. Крихкий метал сріблясто-білого кольору. 2. Старовинний український дерев'яний духовий музичний інструмент.

Сюрреалізм. Течія в мистецтві, в літературі.

Талалáй. Той, хто багато беззмістовно говорить.

Тюбінг. Частина кріплення підземних споруд (у шахтах, метро) у вигляді вигнутої плити.

Ультрамарін. Яскраво-синя фарба.

Фіга. Субтропічне дерево, плід цього дерева, інжир.

Фунт. Міра ваги в Україні, якою користувалися наші предки (приблизно 400 грамів).

Фюзеляж. Корпус літака.

Цикада. Комаха, схожа на коника, видає характерне сюрчання.

Чинáра. Дерево родини платанів, росте на півдні.

Шхúна. Парусне судно зі щоглами та косими вітрилами.

Ялівéць. Вічнозелений хвойний чагарник.

Ярд. Одиниця довжини в англійській системі мір, що дорівнює 91,44 см.

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці!	3
ВСТУП	5
§ 1. Значення мови в житті людей	6
§ 2. Українська мова — державна мова України.....	8
ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ	11
§ 3. Текст	12
§ 4. Стилї мовлення	15
§ 5. Іменник.....	17
§ 6. Займенник.....	21
§ 7. Прикметник	25
§ 8. Числівник	29
§ 9. Дієслово	31
§ 10. Прислівник	35
§ 11. Прийменник. Сполучник.....	36
<i>Тести</i>	41
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	43
§ 12. Словниковий склад мови	44
§ 13. Лексичне значення слова	49
§ 14. Однозначні та багатозначні слова.....	52
§ 15. Пряме і переносне значення слів	54
§ 16. Омоніми.....	57
§ 17. Синоніми	60
§ 18. Антоніми	68
§ 19. Походження (етимологія) слова	71
<i>Тести</i>	75
БУДОВА СЛОВА	77
§ 20. Основа слова і закінчення. Змінні й незмінні слова.....	78
§ 21. Корінь слова. Спільнокореневі слова й форми слова	82
§ 22. Префікс	85
§ 23. Суфікс	87
§ 24. Розбір слова за будовою	92
<i>Тести</i>	94
ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ	96
ЗВУКИ І БУКВИ	97
§ 25. Звуки мови.....	97
§ 26. Творення звуків мови	100
§ 27. Букви (літери). Алфавіт.....	101
§ 28. Вимова і написання слів	104
§ 29. Звукове значення букв <i>я, ю, є, ї, дж, дз, щ, г</i> та <i>ь</i>	106
§ 30. Велика буква.....	109
ГОЛОСНІ ЗВУКИ	114
§ 31. Особливості творення голосних.....	114
§ 32. Склад	117
§ 33. Основні правила переносу	119
§ 34. Наголос.....	122
§ 35. Ненаголошені [а] та [о].....	125
§ 36. Ненаголошені [е], [у], [о].....	127
§ 37. Написання префіксів <i>пре-, при-</i>	131

§ 38. Чергування голосних у коренях дієслів	134
§ 39. Чергування [о] та [е] з [і]	137
§ 40. Правопис <i>и, і</i> в основах слів	139
§ 41. Чергування [е] з [о] після <i>ж, ч, ш</i>	143
ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ	147
§ 42. Особливості творення приголосних	147
§ 43. Вимова приголосних. Уподібнення приголосних звуків	151
§ 44. Правопис префіксів <i>роз-, без-, з-</i>	154
§ 45. Тверді та м'які приголосні	157
§ 46. Позначення м'якості приголосних перед голосними	160
§ 47. Позначення м'якості приголосних у кінці слова	162
§ 48. Позначення м'якості приголосних перед приголосними	165
§ 49. Вживання апострофа	169
§ 50. Подвоєння букв	174
§ 51. Подвоєння <i>-нн-</i> у прикметникових суфіксах	176
§ 52. Подовжені м'які та пом'якшені приголосні	179
§ 53. Спрощення в групах приголосних	183
§ 54. Чергування приголосних [з], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з`], [ц`], [с`]	186
§ 55. Зміна [чн] на [шн]	189
§ 56. Деякі засоби милозвучності мови. Чергування <i>у - в, і - й</i>	191
<i>Тести</i>	196
ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ	198
§ 57. Речення	199
§ 58. Види речень за метою висловлювання	201
§ 59. Окличні речення	203
§ 60. Розділові знаки в реченні	204
§ 61. Головні члени речення. Речення з одним головним членом	206
§ 62. Речення непоширені та поширені. Другорядні члени речення	210
§ 63. Додаток	213
§ 64. Означення	216
§ 65. Обставини	218
§ 66. Група підмета і група присудка	222
§ 67. Словосполучення	225
§ 68. Однорідні члени речення	227
§ 69. Узагальнювальні слова	231
§ 70. Звертання	234
§ 71. Вставні слова	238
§ 72. Розбір простого речення	240
§ 73. Просте і складне речення	242
§ 74. Розбір складного речення	245
§ 75. Пряма мова	247
§ 76. Діалог	249
<i>Тести</i>	253
ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 5-МУ КЛАСІ	256
<i>Тести</i>	269
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ	272
§ 77. Тема та основна думка висловлювання	273
§ 78. Структура тексту: вступ, основна частина, кінцівка	274
§ 79. Абзац	275
§ 80. Монологічне та діалогічне мовлення	276
§ 81. Стил мовлення	278
§ 82. Типи мовлення	282
§ 83. Жанри мовлення. Допис у газету (зі шкільного життя)	285
§ 84. Лист рідним, друзям	287
§ 85. Читання мовчки	292

§ 86. Говоріння.....	297
§ 87. Відповідь (за поданим планом або таблицею) у науковому стилі.....	298
§ 88. Перекази за простим планом.....	301
§ 89. Твір-опис у художньому стилі.....	303
§ 90. Твір-розповідь.....	304
§ 91. Виразне читання вголос.....	304
§ 92. Додаткові вправи.....	307
§ 93. Для кмітливих.....	312
Відповіді до вправ.....	318
Тлумачний словничок.....	321

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактор *Донара Пендзей, Галина Домарецька*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Андрія Кравчука*

Художній редактор *Ростислав Крамар*

Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку _____. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook Win95BT. Друк офсетний. Умовн. друк арк. ____.
Умовн. фарбо-відб. _____. Обл.-вид. арк. _____. Тираж _____ пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48

office@bohdan-books.com   *www.bohdan-books.com*